

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**Збірник наукових праць
Сумського державного педагогічного університету
ім. А.С. Макаренка**

Суми – 2009

УДК 930
ББК 63я73
І-89

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кандидат педагогічних наук, професор **А.І. Кудренко** (голова колегії), доктор історичних наук, професор **М.С. Бур'ян**, доктор історичних наук, професор **О.Б. Дьомін**, кандидат історичних наук, доцент **А.В. Гончаренко** (головний редактор), кандидат історичних наук, доцент **Г.І. Корогод**, кандидат історичних наук, доцент **І.М. Сергійчук**, кандидат історичних наук, доцент **П.І. Соболев**, кандидат історичних наук, доцент **І.В. Ткаченко**, кандидат історичних наук, доцент **В.В. Турков**, кандидат історичних наук, доцент **П.М. Щербань**, кандидат історичних наук, доцент **Т.Ю. Щербань**

І-89 Історичні науки: Збірник наукових праць. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 200 с.

ISBN 978-966-698-132-8

У збірнику публікуються матеріали, в яких висвітлюються найбільш актуальні проблеми всесвітньої історії та історії України.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

Матеріали збірника друкуються мовою оригіналу.

ISBN 978-966-698-132-8

УДК 930

ББК 63я73

© Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Глибченко В.Г. Военні дії 1768 р. періоду російсько-турецької війни 1768–1774 рр.	4
Гончаренко А.В. Позиція Великобританії та Росії у Східному питанні на Берлінському конгресі 1878 р.	13
Заболотна Л.Л. Німецька наукова думка та становлення колоніальної політики Німеччини (друга половина XIX ст.).....	22
Клевец Ю.О. Военно-політичні проблеми радянсько-фінляндських відносин (1917–1922 рр.)	34
Личко С.О. Австро-німецько-російські відносини в 1885–1887 рр. та крах «Союзу трьох імператорів».....	45
Лісова В.О. Роль Росії та Великобританії у врегулюванні Близькосхідної кризи 1894–1897 рр.	56
Олійник Н.В. Криза соціалізму 1953 р. у НДР: причини, перебіг, наслідки	67
Телешева О.Л. Культ Афродити у Причорномор'ї: зміст, суспільно-політичний аспект, локальна специфіка.....	75
Щербань П.М., Щербань Т.Ю. Досвід системних суспільних трансформацій в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина XX – початок XXI ст.)	86

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бережна Н.В. Боротьба репресивно-каральних органів радянської держави з українським повстанським рухом (1945 – середина 50-х рр. XX ст.)	97
Голодна Ю.О. Боротьба радянських спецслужб з Армією Крайовою на території західноукраїнських земель в 1944–1946 рр.....	110
Зарицька Ю.М. Суспільно-політичний статус національних меншин України в 1920-х роках	120
Звада О.В. Політика гетьмана Івана Мазепи щодо селянства.....	131
Ідріс Н.О. Вивчення впливу міграції сільського населення на досвід «українізації» Києва за доби національно-культурного будівництва в УСРР у 20 – на початку 30-х рр. XX ст.....	141
Ніколенко Н.В. Становище православної та уніатської церков у період гетьманування І. Виговського (1657–1659 рр.).....	150
Петрусенко Ю.І. Антирелігійна кампанія проти православної церкви на Україні у період «Відлиги»	158
Самойленко Н.С. Співробітництво України з Євросоюзом у 1991–2009 рр.: напрямки, проблеми, перспективи	165
Сергійчук І.М. Сумщина-Польща: дружба та співпраця (1991–2009 рр.)	174
Шведова А.В. Софія Русова – видатний діяч в історії освіти України.....	184
Шрамченко Л.В. Розвиток соціально-економічних відносин у Гетьманщині та їх вплив на становище української державності (50–60-ті рр. XVII ст.)	189

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Глибченко В.Г.

УДК 94(470)«1768/1774»

ВОЄННІ ДІЇ 1768 Р. ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768–1774 РР.

Проблема формування власної зовнішньої політики є надзвичайно актуальною для незалежної України. У зв'язку з цим вивчення історичного досвіду побудови міждержавних стосунків видається практично затребуваним. На особливу увагу заслуговує активна зовнішня політика Росії у другій половині XVIII ст., складовою якої стали російсько-турецькі відносини. Протистояння двох держав у територіальних питаннях призвело до збройного конфлікту, складовою якою стали воєнні дії 1768 року.

Дослідження російсько-турецьких відносин у другій половині XVIII ст. займалися переважно радянські історики та сучасні російські дослідники. Українська історіографія дане питання досліджувала лише в контексті історії України даного періоду.

Аналізуючи радянську історіографію, потрібно відзначити працю Ф.Ф. Веселаго, в якій подано історію створення російського флоту, та його участь у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. [3].

На особливу увагу заслуговують роботи А.В. Гаврюшина, А.А. Керсновського, Н.М. Гречанюка, Г.А. Свечіна, в яких висвітлюється історія російсько-турецьких війн XVIII століття та хід військових дій [4; 6; 9].

Слід відзначити праці сучасних російських істориків В.І. Буганова, А.В. Буганова, Н.А. Сотавова, Г.А. Саніна [2; 8; 12].

Цікава інформація міститься в роботі В.Н. Лобова [10]. Книга присвячена маловідомій проблемі військового мистецтва – військовій хитрості, яку застосовували російські полководці.

Дана проблематика висвітлена також в статті Г.А. Гребенщикової [5].

Отже, метою даної статті є дослідження основних причин, закономірностей та особливостей перебігу військової кампанії 1768 р., під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. Росія не мала виходів до південних морів. Кримське ханство, як і раніше, здійснювало набіги на українські та російські землі. Туреччина вважала себе монопольним володарем на Чорному морі та чекала слушного моменту для відновлення агресії щодо України та Кавказу. На її думку, сприятливі умови для нападу склалися в 1768 р. У цей час сили Російської імперії були спрямовані на придушення визвольного руху на Україні.

14 вересня 1768 р. один з найбільш відданих Росії гірських володарів, Алиш Хамзін, сповістив у Кізляр, що турецький султан вирішив розпочати війну проти Катерини II. Царська влада відразу відреагувала на таку звістку. Були вжиті заходи щодо укріплення Моздока та Кізляра. На допомогу військам, які там знаходилися, були направлені частини кінноти калмикського хана Убаши. Але зробити більше російська сторона не встигла. Їх противники спонукали Порту почати бойові дії якнайшвидше [12, 155].

Деякі європейські країни прихильно ставилися до можливого оголошення війни Росії Османською імперією. Франція всіляко підбурювала султана проти російської влади. Усі сили дипломата Вержена в Константинополі були спрямовані на те, щоб Порта не визнала Станіслава-Августа законним королем. Султану говорили про те, що необхідно разом з Францією й Австрією створити єдиний фронт, і таким чином покласти край загарбницьким планам Росії в Польщі та її намаганням напасти на Туреччину [13, 52].

На тісний зв'язок між втягненням Османської Порти у війну проти Росії і подіями в Польщі вказував сам Людовік XV, який написав це у своєму таємному листі дипломату графу Брольї.

25 вересня 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії. Приводом було оголошено винищення турецького населення в прикордонному містечку Балті, яке ніби було організоване російськими військами. Одинадцять членів російського посольства на чолі з О.М. Обресковим були ув'язнені в Семибаштовому замку. Розправа з дипломатичними представниками іноземної держави не була чимось незвичайним для султанської Туреччини. Порта в ті

часи не мала власних послів в країнах «невірних» і не боялась репресій у відповідь на свої дії [2, 90].

Початок війни співпав з загостренням міжнародної ситуації. Король Франції відкрито підтримував турків, а своєму послу в Константинополі дав наказ всіляко сприяти тому, щоб Порта оголосила війну. Особливих зусиль послу робити не довелося. Туреччина з тривогою слідкувала за розпадом Польщі. А це загрожувало крахом всього Східного бар'єру. Великий візир згадав, що за умовами Прутського миру 1711 р. Петро I зобов'язувався не втручатися в польські справи [1, 40].

Австрія з самого початку зайняла неоднозначну позицію. З одного боку, вона засуджувала дії Росії в Польщі, намовляла Порту розпочати військові дії. Навіть пішла на підписання з турками оборонного союзу. З іншого – під прикриттям нейтралітету роздумувала про те, як і собі захопити деяку частку польських земель. Коли російська дипломатія звернулася до віденського двору за допомогою згідно російсько-австрійського союзу 1746 р., то отримали відмову. Таке рішення австрійці аргументували тим, що домовленості між двома країнами були порушені Петром III, який у 1762 р. уклав сепаратний мир, а згодом і союз з Пруссією [13, 54].

Фрідріх II також не поспішав допомагати Катерині II. Про це він писав своєму брату Генріху. Союз з Росією йому був потрібен не для того, щоб під її знаменами вести війну. Головним було послабити Російську імперію та її вплив. А самі військові дії королю були ні до чого, адже його інтереси не були зачеплені в даному зіткненні. Лише британці були лояльними до Росії. Це пояснювалося їхньою зацікавленістю в торгівлі та ворожим ставленням до Франції. Вони дозволили навіть користуватися російським ескадрам англійським портам, та проводити вербовку моряків [14, 300].

Мустафа III погодився на війну не лише тому, що Франція просила розпочати бойові дії. Османська Порта мала власні інтереси в Польщі. Вона хотіла повернути назад територію, яка відійшла до Речі Посполитої згідно Карловицького договору 1699 р. Це були українські землі – Поділля.

Імператриця була впевнена в перемозі своєї держави, але така думка про велич своєї країни не відповідала дійсності. Росія зовсім не була готова до бойових дій. Незважаючи на це, Катерина II активно розпочала роботу як

справжній керівник генерального штабу, цікавилась подробицями військових приготувань, брала участь у складанні планів та інструкцій [4, 99].

4 листопада 1768 р. Державна рада разом з імператрицею обговорила план військових дій. Були передбачені операції двох армій на європейському фронті. Перша діяла під командуванням Голіцина. Вона мала раніше ворога зайняти Хотин і Кам'янець та закрити шлях на Литву та Київ. Другою керував Румянцев, його завданням було не допустити османські зағони до кордонів Новоросійської губернії.

План військової компанії, яку запропонувала Військова колегія, мав невизначений характер. Він був розрахований на пасивну оборону, а головним завданням проголошувалося не допустити турецькі війська до кордонів імперії. Але перевагою було те, що російська армія до початку війни нараховувала 278 тисяч чоловік. За плечима був досвід Семилітньої війни, який сприяв розвитку військової майстерності, посиленню артилерії, реорганізації генерального штабу, введенню нового статуту, який вимагав від солдат дисципліни, відповідальності та суворого дотримання указів [8, 117].

Стратегічний план турецького командування полягав у тому, щоб зібрати армію чисельністю в 300 чоловік та розпочати наступ. Він планувався на Кам'янець-Подільський. Далі рух військ передбачався на польські землі, де мало відбуватися з'єднання з барськими конфедератами, і вже спільними зусиллями змусити Росію вивести свої зағони з Речі Посполитої. На півдні України допомогу мали надати зағони кримчаків.

4 листопада 1768 р. Катерина II очолила Раду. На ній були присутні Розумовський, двоє князів Голіциних, графи Микита й Петро Паніни, князь Волконський, Вяземський, граф Чернишов та Григорій Орлов. Мова йшла про підготовку до війни. Вирішили, що потрібно вести наступаючі дії, а головною метою проголосили – утримати вільне мореплавання на Чорному морі [4, 117].

Кінцевою метою військових дій було визначено звільнення християнського населення Туреччини, утвердження Росії на берегах Азовського й Чорного морів та відкриття вільного торгівельного шляху в Середземне море. Для досягнення цієї мети поспішно взялися за відновлення Донської флотилії [3, 94].

8 листопада 1768 р. граф Панін запросив до себе іноземних послів, які були при петербурзькому дворі. Їм було оголошено, що Росія діє на території

Речі Посполитої згідно діючих договорів, а тому Порта не мала ніяких підстав оголошувати війну. До бойових дій її, мабуть, підбурили європейські держави, які недоброзичливо ставляться до країни і бажають, щоб її могутність була підірвана.

Катерина II не бажала розпочинати війну проти Туреччини. Але вона не мала вибору, бо Порта вже кинула виклик. Тому 31 грудня 1768 р. імператриця видала наказ про початок війни з турками. Влада звернулася до населення Російської імперії з метою допомогти державі в боротьбі з ворогами [1, 13].

Зіткнення двох імперій не було випадковістю. Ці події стали результатом протистояння економічних та ідеологічних інтересів. Можна виділити основні причини, які загострювали відносини між Росією та Туреччиною. До їх числа належать: заборона російським суднам плавати Чорним морем, набіги татар, та зростаючий вплив Катерини II серед населення Кавказу й Балканського півострова.

У січні 1769 р. кримська кіннота вдерлася на територію України, в результаті чого народ був пограбований, а населені пункти спалені. Порівнюючи співвідношення сил двох держав спостерігачі пророкували успіх Високій Порті. Вона могла виставити на поле бою близько 400 тисяч кінного і пішого війська. Кримські татари могли додатково надати 100 тисячне військо. Російська ж імперія мала військо не більше 180 тис. [11, 123].

Крім того, стратегічні переваги були на боці Туреччини. Під її пануванням було Чорне море, а це дозволяло завдавати удари будь-якій території Кримського півострова. Але незважаючи на складне становище Росії, в неї був потенціал до перемоги. Економічні зрушення, які відбувалися в країні, були однією з передумов успішного ведення війни. Розвиток металургії та інших галузей промисловості означали створення бази для забезпечення армії всім необхідним [9, 85].

Для того, щоб успішно вести війну, Катерина II вирішила встановити відносини з грецьким та слов'янським населенням Турецької імперії. З цією метою в Молдавію і Валахію був відправлений для агітації Назар Каразін, в Албанію – Іван Петушин, в Чорногорію – Евдомирович і Беліч. 29 січня 1769 р. імператриця підписала даний рескрипт і сповістила Олексія Орлова, що вважає його найбільш прийнятним керівником для управління справами [5, 152].

Таким чином, після невеликої підготовки потрібно було переходити до бойових дій. Підхід головних сил до театру бойових дій мав відбутися весною, але не раніше березня. Упродовж зими були здійснені заходи, спрямовані на зібрання армії та необхідного озброєння.

Російські війська були розділені на дві армії. Перша діяла під командуванням князя Голіцина. Вона нараховувала близько 90 тисяч чоловік і була зосереджена в районі Києва. Після оголошення війни вона рушила на Хотин. Другою армією керував Румянцев, загальна чисельність військ нараховувала 35 тисяч чоловік. Вона мала діяти в районі між річками Дніпром і Доном.

Військові дії розпочалися в січні 1769 р. Крим-Гірей на чолі 70-тисячної орди рушив на Україну. Кримчаки буквально спустошили захоплені ними території. У лавах турецької армії знаходився і французький представник Рюффен, якого пізніше взяли в полон росіяни. На допитах він визнав, що метою кримсько-татарської експедиції було, перш за все, спустошити квітучі землі, які давали гарні врожаї. Таким чином планувалося підірвати економічний потенціал країни [6, 200].

Наступ Порти просувався з великими труднощами. Зима була на рідкість сніжна й холодна, тому кіннота не могла швидко просуватися вперед. Багато турецьких воїнів замерзли в дорозі. Румянцеву вдалося швидко змусити відступити війська ворога, а згодом розпочати самому наступ на ворожі позиції.

Перша сутичка між російською та турецькою армією відбулася у квітні 1769р. Корпус князя Голіцина переправився через Дністер та, розбивши посланий проти нього загін, підійшов до Хотина. Але, упевнившись, що фортецю не можна взяти, вирішив відійти. Командуючий діяв досить обережно, чим викликав сильне невдоволення імператриці. У липні він знову намагався оволодіти Хотином, але й ця спроба завершилася невдачею [12, 190].

Ці нерішучі дії Голіцина, який протягом декількох місяців не міг виконати доручене завдання, коштували йому посади головнокомандуючого. На його місце був призначений Румянцев. Командування другою армією було передане брату Паніна – Петру Івановичу.

Для того, щоб створити на турецьких територіях в Середземному морі новий театр військових дій і тим самим відволікти частину сил противника з

головного театру на Дунай, російська влада вирішила відправити з Балтійського моря в Архіпелаг дві ескадри. Перша під командуванням адмірала Спиридова. Вона мала допомогти грекам у боротьбі проти турків. Другою керував контрадмірал Ельфінстон. Його завданням було перешкоджати надходженню продовольства з Єгипту, Сирії в Константинопіль [7, 150].

Коли ескадра Спиридова відплила з Кронштадта (липень 1769 р.) і відступила у відкрите море, то один з нових кораблів виявився непридатним до подальшого плавання. Російські послы, які були в Данії та Англії, оглядаючи дані кораблі були вражені невихованістю матросів, великою кількістю хворих. З 15 великих і малих суден до Середземного моря добралось лише 8.

Усі ці обставини призвели до того, що кораблі затрималися в Англії. На місце збору в Порт-Магон на острові Мінорке вдалося дістатись лише наприкінці грудня 1769 р. З острова три судна відправилися в Ліворно в розпорядження графа О.Орлова. Решта п'ять кораблів у першій половині лютого підійшли до Мореє. У порту Вітула висадили десант. Ці війська розділилися на два загони. Перший був розгромлений біля міста Триполіця. Інший – захопив усю Аркадію і 10 квітня 1770 р. взяв фортецю Наварин [6, 195].

Однак надовго закріпитися росіянам не вдалося. Греки не захотіли підтримувати Росію, а війська під командуванням Орлова відступили й залишили фортецю Наварин. Ця поразка переконала керівництво, що на допомогу місцевих жителів не слід розраховувати. Залишалось лише застосувати у справі морські сили, які на той час збільшились у зв'язку з прибуттям ескадри Ельфінсона [14, 550].

Його плавання теж було нелегким. На початку травня він підійшов до берегів Мореї, і без дозволу головнокомандуючих висадив десантні війська в Колокіфській бухті в порті Рупіно. Ельфінсон знав, що турецький флот вирушив на його пошуки, хоча, варто зауважити, що кораблів Порти було утричі більше. Біля фортеці Наполі-ді-Романія відбувся бій з противником. Значних втрат не було, тому протримавшись п'ять днів біля входу в Навпливську затоку, вирушили на зустріч ескадри Спиридова. З'єднання флоту відбулося біля острова Церіго [10, 37].

Імператриця чекала гучних перемог, але на той момент їх ще не було. Турки зосередили свої сили під Хотином для того, щоб рушити на Єлизаветград.

Але похід не вдався. Румянцев поширив слухи про значну перевагу своїх військ, у результаті чого візир не ризикнув перейти Дністер і відступив в урочище Ряба Могила.

Голіцин, дізнавшись про посилення Порти в Хотині, перейшов під Кам'янець. Цими діями він відкрив дорогу головним силам противника на Київ. Російські загони переправилися через Дністер, відбили атаку Порти, після чого почали блокувати Хотин, де залишалися турецькі війська. У цей час візир отримав наказ захопити Поділля. Даний наступ закінчився невдачею. Голіцин стримав наступ і розгромив Османську Порту [9, 310].

Невдача противника пов'язана з відсутністю продовольства й фуражу. Крім того, війська склалися на три четвертих з ополчення й татар. Майже всі вони розбіглися. Стотисячна армія дуже швидко скоротилася. Залишився лише сильний гарнізон в Бендерах, слабкі загони в дунайських фортецях і татарська орда в Каушанах.

Унаслідок деморалізації турецької армії, без бою було взято Хотин. Тепер головним завданням було захоплення Бендер – фортеці, яка мала велике стратегічне значення. Перша спроба взяти місто була зроблена восени 1769 р. Але відразу стало зрозуміло, що без підготовки нічого зробити не вдасться. У зв'язку з настанням холодів друга армія відправилась на зимові квартири. Військові дії на деякий час припинилися [2, 302].

Таким чином, після першого року війни стало зрозуміло, що Османську Порту нелегко буде перемогти. Незважаючи на значні втрати противника, російська сторона теж була знесилена. Для того, щоб перемогти Туреччину потрібно було поповнити чисельність військ, а також розробити план подальших операцій, тому що ворог був небезпечним і міг мобілізувати значні сили для ведення війни. Треба також відзначити, що перебіг військових операцій показав, що для перемоги потрібно активізувати всі сили країни. Проте якщо проаналізувати військові дії 1768 р., то треба сказати, що переважна сила була за Російською імперією, і в неї були всі можливості перемогти ворога в даному протистоянні.

Джерела та література

1. Борзаковский А. Императрица Екатерина Вторая Великая / А. Борзаковский. – М. : Панорама, 1991. – 43 с.
2. Буганов В. И. Полководцы XVIII. Русские полководцы / В. И. Буганов, А. В. Буганов. – М. : Патриот, 1992. – 432 с.
3. Веселаго Ф. Ф. Краткая история русского флота / Ф. Ф. Веселаго. – М.-Л. : Военно-морское издательство НКВМФ СССР, 1939. – 304 с.
4. Гаврюшин А. В. Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатики XVIII века / А. В. Гаврюшин. – М. : Международные отношения, 1989. – 176 с.
5. Гребенщикова Г. А. Екатерина II развитие военного флота России / Г. А. Гребенщикова // Вопросы истории. – 2005. – № 4. – С. 150–155.
6. Дважды Краснознаменный Балтийский флот / Н. М. Гречанюк, В. И. Дмитриев, А. И. Корниенко. – М. : Воениздат, 1990. – 342 с.
7. Денисов А. П. Русская береговая артиллерия (Исторический очерк) / А. П. Денисов, Ю. Г. Перечнев. – М. : Воениздат, 1956. – 232 с.
8. История внешней политики России XVIII в: от Северной войны до войн России против Наполеона / Г. А. Санин и др. – М. : Международные отношения, 2000. – 304 с.
9. Керновский А. А. История русской армии / А. А. Керновский. – М. : Воениздат, 1990. – 350 с.
10. Лобов В. Н. Военная хитрость / В. Н. Лобов. – М. : Лога, 2001. – 472 с.
11. Свечин А. А. Эволюция военного искусства / А. А. Свечин. – Т. 1. – М.-Л. : Воениздат, 1928.
12. Сотавов Н. А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. / Н. А. Сотавов. – М. : Наука, 1991. – 224 с.
13. Черкасов П. А. Франция и русско-турецкие войны 1761–1774 гг. / П. А. Черкасов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 131–151.
14. Штенцель А. История войн на море / А. Штенцель. – М. : Изографус, ЭКСМО-Прес, 2002. – 704 с.

Глыбченко В.Г. Военные действия 1768 г. периода русско-турецкой войны 1768-1774 гг.

В статье раскрыты основные причины русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Значительное внимание уделено военным действиям сторон в 1768 г.

Glybchenko V.Y. The military actions of 1768 during the period of Russian-Turkish war in 1768-1774 years.

The main reasons of Russian-Turkish war in 1768–1774 years were analysed in the article. Much attention is paid to military actions of both sides in 1768 year.

Гончаренко А.В.

УДК 94(411).08+94(470+571) „1878»

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА РОСІЇ У СХІДНОМУ ПИТАННІ НА БЕРЛІНСЬКОМУ КОНГРЕСІ 1878 Р.

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, яка налічує вже понад 450 років. Негативним фактором їх розвитку, особливо в ХІХ ст. було суперництво двох держав у Східному питанні, спрямоване на встановлення економіко-політичного контролю над Балканським півостровом та Чорноморськими протоками. Найбільше загострення відносин між Великобританією та Росією спостерігалось в період Східної кризи 1791, 1821–1828, 1875–1878 рр. Пізніше до балканського вузла британсько-російських протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу в Середній Азії.

У світлі цих подій викликала історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875–1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між Великобританією та Росією в наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у 70 рр. ХІХ ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи проблеми радянської історіографії, необхідно відзначити дослідження з історії дипломатії, роботи Н.С. Кіняпіної, С.Л. Чернова, колективну монографію „Міжнародні відносини на Балканах, 1856–1878 рр.», праці В.І. Виноградова та К.Б. Виноградова [8; 14; 9; 16; 10; 2; 5].

Серед робіт російських істориків необхідно виокремити статті В.М. Виноградова, фундаментальні праці „Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина ХІХ ст.» та „Росія та Чорноморські протоки (ХVІІІ–ХХ ст.)», дослідження А.Б. Широкограда і М.В. Скрицького [3; 4; 7; 11; 17; 13].

У зарубіжній історіографії питання, перш за все, треба відзначити роботи В.Н. Медклікотта, М. Сварза і П. Хопкірка [18; 19; 15].

Однак розбіжності, що існують у роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету дослідити британсько-російську дипломатичну боротьбу у Східному питанні на Берлінському конгресі 1878 р.

13 червня 1878 р. почав свою роботу Берлінський конгрес великих держав, скликаний для перегляду положень Сан-Стефанського прелімінарного договору й підсумків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. На конгресі Великобританію представляли Б. Дізраелі, Р. Солсбері та О. Рассел; Росію – О.М. Горчаков, П.А. Шувалов і П.П. Урбі; Австро-Угорщину – Д. Андраші та Л. Карої; Німеччину – О. Бісмарк, Б. Бюлов і Х. Гогенлое; Францію – В. Ваддінгтон, Ш. Сен-Вальє і Ф.Депре; Італію – граф Корті та граф де Лоне; Османську імперію – Каратеодорі-паша, Саддула-бей та Магомед-Алі-паша.

До німецької столиці прибули також представники Греції, Румунії, Сербії, Чорногорії, Ірану та вірменського населення Порти. Проте лише грецьким та румунським делегатам дозволено було брати участь у роботі конгресу, і тільки під час обговорення питань, що торкалися їхніх країн [5, 111; 9, 182]. Крім цього, в кожній делегації нараховувалася значна кількість радників і експертів, деякі з яких пізніше стали значними політичними діячами (майбутній німецький канцлер Б. Бюлов та британський прем'єр-міністр і керівник Форін офісу А. Бальфур).

Крім змін пунктів Сан-Стефанського трактату, що були погоджені під час британсько-російських переговорів і містилися в тексті таємної угоди від 30 травня 1878 р., на нараді було зроблено спробу визначити форми поступок, котрі однаково б задовольнили як Лондон, так і Відень. Отже, мова йшла про розробку такої зовнішньополітичної лінії, котра б дозволила російським дипломатам не лише не протиставити Росію Великобританії або Австро-Угорщині, але й вдало відстоювати власну точку зору з тих чи інших питань, поступаючись лише у випадку крайньої необхідності.

Перед російськими уповноваженими було поставлене завдання домогтися визнання Берлінським конгресом великих держав. Основна мета Сан-Стефанського договору – визнання Великобританією та іншими провідними європейськими країнами підсумків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і

політико-правових змін в Європі та Азії, що повинні були відбутися згідно з цим документом. Але, разом з цим, російським дипломатам було дозволено йти на певні поступки, не змінюючи докорінно основних положень Сан-Стефанських прелімінаріїв, своїм західним колегам з різних питань – болгарського, сербського, чорногорського, боснійсько-герцеговинського азійського, кавказького та ін.

З метою полегшення роботи Берлінського конгресу вже на першому засіданні 13 червня 1878 р. було прийнято рішення створити делімітаційну комісію, що отримала назву «Малої», до складу якої входили б військові експерти європейських делегацій. На цю комісію передбачалося покласти всю попередню роботу з розробки нових кордонів. Але вже перше засідання комісії (19 червня), до якої ввійшли лише австро-угорські, британські та російські офіцери, продемонструвало неможливість досягнення будь-яких результатів. За пропозицією П.А. Шувалова було прийнято рішення ввести в комісію представників інших країн. Після реорганізації «Малої» комісії до її складу входили 12 чоловік, з яких Великобританію представляли генерал Сіменс і капітан Ердаг, Росію – генерал-лейтенант Анучин, генерал-майор Бобриков і полковник Боголюбов, Австро-Угорщину – підполковник Теммель і Швевель, Німеччину – полковник Блюме, Францію – полковник Семезон, Італію – підполковник Майно, Порту – майор Нурі Еффенді та Гусейн Назім.

Слід відзначити, що на Берлінському конгресі 1878 р. користувалися географічними мапами австрійського Генерального штабу, на яких були нанесені кордони балканських країн. Після завершення роботи цього міжнародного форуму необхідно було практично встановити нові делімітації в Південно-Східній Європі з'ясувалося, що в них багато помилок й огріхів, що призвело до значних труднощів і наступних конфліктів уже в нових делімітаційних комісіях.

На восьмому засіданні Берлінського конгресу 23 червня 1878 р. було вирішено створити „Велику» комісію з других і третіх членів делегацій, по одному від кожної країни, для формулювання тексту виправлених кордонів. Від Великобританії до комісії увійшов О. Рассел, Росії – П.А. Шувалов, Австро-Угорщини – Г. Гаймерле, Німеччини – Х. Гогенлое, Франції – Ш. Сен-Вальє, Італії – Е. Лоне, Оттоманської держави – Магомед-Алі-паша.

Засідання обох комісії, головами яких були німецькі делегати, проходили окремо, рішення першої затверджувала друга, лише після цього їх виносили на підсумковий розгляд конгресу.

Головне завдання Берлінського конгресу 1878 р. полягало у зміні Сан-Стефанського договору та розробці умов нового документу, який повинен урегулювати Східне питання та забезпечити і гарантувати міцний мир на Євро-Азійському континенті, оскільки головна мета конгресу була визначена представниками великих держав на першому засіданні, яка потім була сформульована в тексті Берлінського трактату – „...дозволити... згідно з постановами Паризького трактату 1856 р. питання, поновлені на Сході подіями останніх літ та війною, що закінчилася Сан-Стефанським прелімінарним договором» [12, 181].

Робота цього міжнародного форуму проходила в напруженій атмосфері взаємних погроз, недовіри, скандалів і закулісних переговорів. Один із перших серйозних скандалів почався вже 14 червня 1878 р. після публікації британською газетою „The Globe» тексту угоди Солсбері-Шувалов від 30 травня 1878 р. Усе це, як зазначав британський історик У. Медлікотт, створило критичну ситуацію на конгресі і «не могло не вбити клин між Англією та Австрією, що було на користь Росії» [18, 50].

Проте радянський історик С.Л. Чернов наголошував на тому, що публікація цього тексту була „свідомою акцією британського уряду, який намагався загострити ситуацію та змусити Росію погодитися з додатковими поступками» [16, 105].

Зважаючи наобидва твердження, можна відзначити, що ця інформація не була цілеспрямованою акцією Уайтхоллу, оскільки Р. Солсбері напередодні заключних переговорів з П.А. Шуваловим намагався всіляко зберегти їх таємність. Винуватцем сенсації був писар міністерства закордонних справ Великобританії Ч. Марвін, який пізніше опублікував свої спогади про ці події [19, 91-93]. Напевно, публікація в „The Globe» була повною несподіванкою для глави Форін офісу. Але навіть це не змогло б допомогти російській делегації скористатись такою нагодою, оскільки Р. Солсбері, якій спочатку відмежовувався від цієї угоди, потім намагався використати цей факт для тиску на російських представників під час дебатів з тих чи інших питань, наголошуючи

на тому, що публікація таємної британо-російської угоди від 30 травня 1878 р. викликала негативну реакцію громадськості Великобританії, яка вважала, що цей документ надавав Росії занадто багато переваг.

Про хід дебатів на Берлінському конгресі 1878 р. існує велика кількість літератури [5-11, 13-19]. Тому в даній статті було б зайвим описувати добре відомі події в повниму обсязі. Але оскільки Берлінський трактат 1878 р. кардинально змінив Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір, то було б помилкою не розглянути ці зміни. Зробити це важливо й тому, що порівняльний аналіз цього договору у спеціальній літературі досить часто проводиться без урахування британо-російської таємної угоди від 30 травня 1878 р., а також британсько-австрійського договору від 6 червня 1878 р. До того ж, зважаючи на такий підхід оцінка зовнішньополітичних успіхів Великобританії на конгресі має багато недоліків.

Напередодні офіційного закриття Берлінського конгресу відбувся останній скандал, пов'язаний з діяльністю кореспондента „The Times» Бловіца, який отримав копію тільки-но розробленого трактату та відправив її до Великобританії. Не встигли ще європейські делегати остаточно погодити текст договору, як знайшли його в британській газеті [5, 131]. Проте навіть це не змогло вплинути на рішення конгресу.

13 липня 1878 р. делегати семи країн – Австро-Угорщини, Великобританії, Італії, Німеччини, Франції, Росії та Османської імперії підписали текст Берлінського трактату, який містив 64 статті та змінив положення Сан-Стефанських прелімінаріїв. Цей міжнародний форум визнав незалежність Сербії, Румунії та Чорногорії, проте вніс певні корективи в їх нові кордони. Болгарію було поділено на дві частини – північну та південну. Північна Болгарія ставала васальним князівством Османської імперії. Південна Болгарія (Східна Румелія) отримала статус адміністративної автономії у складі Оттоманської держави та ін. Боснія та Герцеговина, формально залишившись у складі Османської імперії, перейшла під контроль Габсбурзької монархії та була окупована її військами у липні-жовтні 1878 р.

Згідно з Берлінським трактатом 1878 р. Росія отримувала Південну Бессарабію, Карс, Ардаган та Батум. Великобританія отримувала Кіпр. Берлінський конгрес великих держав також підтвердив постанови Паризького

трактату 1856 р. та Лондонської конференції 1871 р. про режим Чорноморських проток.

Характеризуючи рішення Берлінського конгресу 1878 р. необхідно підкреслити, що вони викликали різну реакцію у Великобританії та Росії. Повернувшись з німецької столиці, Б. Біконсфілд зазначив, що він привіз „мир для нашого покоління» [5, 137]. У Лондоні Б. Дізраелі та Р. Солсбері зустріли як тріумфаторів. Королева Вікторія нагородила їх орденом Підв'язки, а парламент зустрів двох урядовців оваціями. У звіті про Берлінський конгрес 1878 р. британський прем'єр-міністр відзначив: „Немає слів, щоб змалювати ситуацію на значній частині Балканського півострова, зайнятою Румунією, Сербією, Боснією, Герцеговиною та іншими провінціями. Тут відбуваються політичні інтриги, безперервне суперництво партій, ...расова ненависть, обмеженість релігій, що ворогують, і, головне, відчувається відсутність верховної контролюючої влади, котра б мала змогу тримати цю значну частину земної кулі в стані, який би нагадував порядок» [1, 432; 2, 159-160; 10, 405].

Більшість російського суспільства та правлячі верхівки, за винятком незначної групи прозахідної інтелігенції, ставилася до Берлінського договору 1878 р. різко негативно. Особливо гостро його критикували слов'янофіли, звинувачуючи царську дипломатію в неналежному відстоюванні інтересів Росії та балканських народів [7, 217; 9, 186]. Навіть О.М. Горчаков у своїй записці Олександрю II відзначив: „Берлінський трактат – є найчорніша сторінка моєї службової кар'єри» [11, 220].

Проте ми не погоджуємося з трактуванням Берлінського трактату більшістю як британських, так і російських сучасників тих подій. Якщо перші звеличували роль Лондона у справі мирного врегулювання ситуації на Балканах та Близькому Сході, то інші, навпаки, зменшували зовнішньополітичні здобутки Санкт-Петербурга. Для того, щоб повністю змалювати картину навколо рішень Берлінського конгресу 1878 р., нам потрібно розглянути його підсумки з позицій історії.

Перш за все, необхідно відзначити, що Берлінський мир остаточно не врегулював Східне питання, а навпаки заклав підґрунтя для нових конфліктів в Європі як між щойно створеними балканськими державами, так і між провідними європейськими країнами, які намагалися відігравати активну роль у процесі розвитку південно-європейських народів. У 1885 р. Болгарія та Східна

Румелія об'єдналися в єдину державу. Це призвело до того, що в 1908 р. Болгарія проголосила свою незалежність.

Нове загострення Східного питання на початку ХХ ст. призвело до початку Першої Балканської війни в жовтні 1912 р., під час якої Османська імперія зазнала нищівної поразки від військ Балканського союзу, до якого увійшли Болгарія, Сербія, Чорногорія та Греція. Подальше посилення протиріч між Болгарією та Сербією переросло в 1913 р. у Другу Балканську війну. У військовий конфлікт були втягнуті Греція, Румунія і навіть Оттоманська держава на боці Сербії. Усі ці події викликали нове загострення протиріч як між великими державами, кожна з яких активно втручалася в перебіг подій, підтримуючи ту чи іншу сторону, що брала участь у конфлікті, так і між військово-політичними альянсами – Антантою та Троїстим союзом. Отже, можна стверджувати, що Берлінські рішення сприяли перетворенню Балкан на «пороховий погріб» Європи.

Що стосується Боснії та Герцеговини, цього «балканського Ельзасу та Лотарингії», то треба зауважити, що Берлінський договір 1878 р. не лише не призвів до вирішення боснійсько-герцеговинської проблеми, а навпаки загострив її. У 1908 р. Австро-Угорська імперія анексувала Боснію та Герцеговину, що призвело до Боснійської кризи 1908–1909 рр., яка ледь не переросла в російсько-австрійський конфлікт. У 1914 р. у боснійському місті Сараєві було вбито австро-угорського ерцгерцога, що стало поштовхом для початку Першої світової війни. Кожна з цих подій знаменувала собою початок нового етапу британсько-російських відносин у Східному питанні.

Крім того, Берлінський трактат 1878 р. прискорив процес розпаду Оттоманської держави. У 1881 р. Франція встановила протекторат над Тунісом. У 1882 р. Великобританія окупувала Єгипет, а Греція приєднала Фессалію.

Отже, на основі всього вище зазначеного, необхідно підкреслити, що Берлінський трактат 1878 р. не був суто позитивними явищем у міжнародних відносинах, оскільки не вирішив не лише Східного питання, але й багатьох інших проблем, що потім призвели до загострення міжнародної ситуації в Європі, Азії та Африці. Тому можна не погодитись з тим, що цей документ був значним зовнішньополітичним успіхом Великобританії, встановивши мир та спокій на Євро-Азійському континенті.

Що стосується підсумків Берлінського конгресу 1878 р. для Росії, то слід зауважити, що більшість з них була позитивною, оскільки Санкт-Петербургу вдалось не лише відновити свій вплив на Балканах та Сході, утрачений після Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., але й посилити його.

Для більшості ж балканських народів Берлінський мир у цілому був позитивним явищем, оскільки після майже 500-т літнього турецького панування Сербія, Румунія та Чорногорія отримали незалежність. Статус автономій отримали обидві частини болгарських земель – Болгарія та Східна Румелія та ін.

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). – Ф. №133. «Канцелярия Министерства иностранных дел». – 1878. – Оп. 470. – Д. 79. – Т. 2.
2. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / Виноградов В. Н. – М. : Наука, 1991. – 160 с.
3. Виноградов В. Н. Канцлер А. М. Горчаков в водовороте Восточного кризиса 70-х годов XIX века / В. Н. Виноградов // Славяноведение. – 2003. – № 5. – С. 16–24.
4. Виноградов В. Н. О „крымском синдроме», британском морском могуществе и угрозе австрийского нападения с фланга: от Екатерины II до Александра II / В. Н. Виноградов // Славяноведение. – 1998. – № 2. – С. 16–26.
5. Виноградов К. Б. Мировая политика 60–80-х годов XIX века: События и люди / Виноградов К. Б. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1991. – 168 с.
6. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1811–1878) : в 2 т. / Дебидур А.; пер. с франц. – М. : Государственное издательство Иностранной Литературы, 1947. – Т. II. – 544 с.
7. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / [отв. ред. В. М. Хевролина]. – М. : Международные отношения, 1999. – 384 с.
8. История дипломатии : в 3 т. / [под ред. В. П. Потемкина]. – М.-Л. : ОГИЗ Государственное Издательство Политической Литературы, 1945. – Т. 2. – 424 с.
9. Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Киняпина Н. С. – М. : Высшая школа, 1974. – 280 с.
10. Международные отношения на Балканах, 1856–1878 гг. / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, 1986. – 415 с.
11. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / [отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев]. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.

12. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. / [под редакцией Е. А. Адамова]. – М. : Госполитиздат, 1952. – 464 с.
13. Скрицкий Н. В. Балканский гамбит. Неизвестная война 1877–1878 гг. / Скрицкий Н. В. – М. : Вече, 2006. – 416 с.
14. Хвостов В. М. История дипломатии. В 3-х томах. – М. : Государственное Издательство Политической Литературы, 1963. – Т. 2. – 820 с.
15. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром / Хопкирк П. ; пер. с англ. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 640 с.
16. Чернов С. Л. Россия на завершающем этапе Восточного кризиса 1875–1878 гг. / Чернов С. Л. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 144 с.
17. Широкопад А. Б. Россия-Англия: неизвестная война, 1857–1907 / Широкопад А. Б. – М. : АСТ, 2003. – 512 с.
18. Medlicott W. N. The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880 / Medlicott W. N. – Edinburgh : Cass, 1963. – 442 p.
19. Swarz M. The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone / Swarz M. – Oxford : St. Antony's college, 1985. – 221 p.

Гончаренко А.В. Позиция Великобритании и России в Восточном вопросе на Берлинском конгрессе 1878 г.

В статье исследованы британско-российские противоречия в Восточном вопросе. Проанализированы причины британско-российского компромисса в этой проблеме на Берлинском конгрессе 1878 г. Особое внимание уделено имперской политике Великобритании и России в Восточном вопросе.

Goncharenko A.V. The Position of Great Britain and Russia in Eastern question at the Berlin congress of 1878.

In the article the British-Russian contradictions in the Eastern question was investigated. The reasons of the British-Russian compromise in this problem at the Berlin congress of 1878 was analyzed. The main attention article is devoted of imperial policy of Great Britain and Russia in Eastern question.

Заболотна Л.Л.

УДК 94(430) «1840/1880»

НІМЕЦЬКА НАУКОВА ДУМКА ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Історія колоніалізму належить до числа найбільш актуальних тем, що розробляються у світовій історіографії. Незважаючи на те, що з розпадом колоніальної системи це питання, здавалося б, утратило «прикладне» значення, інтерес до нього не згасає. Щорічно виходить велика кількість статей та монографій, які так чи інакше стосуються цієї проблеми. Цьому сприяє відкриття доступу до раніш секретних архівних матеріалів, а також публікація нових документів особистого характеру, що висвітлюють події, які впливали на становлення сучасної політичної мапи світу.

Тільки в останні роки в умовах значних змін у світі та у зв'язку з приверненням уваги міжнародної співтовариства до поняття «глобалізму», стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких умов виникає необхідність знову повернутися до вивчення феномену колоніалізму, в тому числі, зрозуміло, і колоніалізму німецького.

Зародженню колоніальних ідей у Німеччині в не аби якій мірі сприяли наукові дослідження другої половини ХІХ ст. У розгортанні та проведенні колоніальної пропаганди в усіх прошарках німецького суспільства велику роль відіграла громадська та військова інтелігенція Німеччини, до якої входили місіонери та вчені, географи та мандрівники, письменники та публіцисти, державні службовці та політичні діячі. Саме їх діяльність у засобах масової інформації та різноманітних громадських організаціях була засобом впливу та натиску на уряд, рейхстаг та кайзера, яка підштовхнула правлячі кола перейти до колоніальної експансії.

Географи, історики, філософи та богослови Німеччини активно пропагандували шовіністичні ідеї про винятковість німецької раси та неповноцінності інших народів, на основі своїх наукових теорій доводили необхідність розширення Німецької імперії та ліквідації «історичної несправедливості» за рахунок територій сусідніх держав та захоплення колоній.

За невеликий проміжок часу з'являються праці про співвідношення історичного та географічного в долях народів та країн. Зокрема І. Гердер вважав, що географія пояснює історію та зовнішню політику. Історик А. Геєрен диференціював природні фактори в залежності від їх впливу на процеси історичного розвитку в різних країнах, а К. Ріттер доводив, що природно-кліматичні умови визначають напрямлення шляхів розвитку регіонів, держав та етносів.

Із праць К. Ріттера його послідовники виносять розуміння зовнішньої експансії як «природного» прояву життєдіяльності народів та держав, похідних від законів розвитку природи. А прагнення держави розширити свої території трактувалася як передумова, необхідна для збереження його існування та подальшого розвитку.

Таким чином, німецька наукова традиція, а згодом і політична практика, переконливо спростовували відоме твердження німецького географа А. Зупана про те, що «так званій політичній географії немає місця в науковій системі географії». І незважаючи на спроби окремих представників географічної науки зберегти свою автономність з відношення до політики та теорії державності, європейська дійсність обумовлювала поєднання географії та історії, науки та політики. Це підтверджувало й дослідження Африки. Уже діяльність англійця Стенлі була прикладом того, як географічна наука сприяла та ініціювала колоніально-політичну діяльність.

Формування німецького світогляду нового типу відбувалося через складний синтез географії, історії, політології, біології та демографії. У нього інтегрували ідеї Т. Мальтуса про випереджаючий ріст народонаселення в порівнянні зі збільшенням засобів існування для нього. Соціально-економічна ситуація в Німеччині актуалізувала мальтузіанство. Але якщо мальтузіанці вважали, що саме існування капіталізму є перешкодою для збільшення населення, то німецькі ідеологи взагалі не бачили проблеми в існуванні капіталізму, а засобом вирішення соціально-економічних протиріч вони вважали приєднання додаткових територій. Отже, експансія та агресія в даному випадку розглядалися як прояв біологічного початку в розвитку державності.

Соціальний дарвінізм, без сумніву, також вніс свій вклад у розвиток геополітичних ідей. Держава та присутні їй закономірності розвитку

трактувалися в порівнянні з біологічно зростаючим організмом у сенсі просторового розширення, а еміграція 220 тис. німців, наприклад, у 1882 р. в контексті таких поглядів стала аргументом на користь просторового розширення та, зрозуміло, на користь колоніальної політики.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності колоніальних захоплень були постулати німецької геополітики, засновником якої був відомий німецьких учений, географ Ф. Ратцель. Він науково доводив те, що: «Боротьба за існування... звичайно зводиться до боротьби за володіння простором» і географічні характеристики держави є головними в житті народів, впливають на їх розвиток та визначають перебіг всієї світової історії. Дослідник дійшов висновку, що існують різні типи народів та держав, як слабкі і сильні, правлячі та підлеглі, «народи керівники і народи, які підкорюються». У своєму народі він, зрозуміло, вбачав риси народу керівника, за яким повинно бути майбутнє.

Парадоксальним та аномальним з наукової точки зору є для Ф. Ратцеля ситуація, коли «представники більш високої культури» повинні «залишатися жити в тісному просторі», хоча «культурний розвиток не може протягом довгого часу залишатися в тісних кордонах». Дана теза лягла в основу класифікації, яка заснована на розподілі населення світу на народи з великим та малим простором, відповідно на «цивілізовані» і ті, яким історично відведено піддаватися впливу «цивілізації».

Роздуми та висновки німецького теоретика-географа про співвідношення «культури» та «безкультур'я» в їх взаємозв'язку та значенні для світової цивілізації органічно вписувалися в загальну схему еволюції німецького світогляду після 1871 р., саме вони стали науковим обґрунтуванням «цивілізаторської місії» в її німецькому варіанті, яка майже одразу ж стала актуальною для прибічників колоніального руху.

Насильницький характер просторового розширення «цивілізованого» народу та розповсюдження ним «культури» був не тільки науковим законом, але й перетворювався в моральний імператив. Саме з нього колоніальні ідеологи виводили етичні принципи колоніальної політики. Історичну закономірність колоніального розвитку Ф. Ратцель простежував з давнини і до «сучасних колоніальних народів, які половину території землі менш ніж за десятиліття, підкорили плугу, локомотиву та пароплаву».

Маючи на увазі направлення наступної еволюції авторських ідей, звертає нашу увагу присутність в першій частині «Антропогеографії» глави, присвяченої морю, з доведенням «культурного значення води». Таким чином, слід зауважити, що вже під час зародження німецька геополітика ставила питання про вплив моря на процеси історичного розвитку, а також користь узбережжя для народів та держав.

Інтерпретовані в рамках антропогеографічної теорії матеріали про природу та суспільство стали основою концепції, яка пояснювала направлення розвитку народів та держав, зробивши їх залежними від географічного середовища. «Антропогеографія» Ф. Ратцеля відобразила політизацію німецької географічної науки. Теоретико-концептуальне оформлення нового для Німеччини типу ідей сприяло в майбутньому їх популяризації.

На основі філософських положень Ф.Ніцше «про велику німецьку надлюдину та про зобов'язання німецької раси підкорити світ», висновків істориків І.Шумахера, П.Шеффера-Бойхорста і ін., німецькому народу було рекомендовано силою відновити «історичні права» Німеччини на території європейських сусідів та їх колоніях і створити власну колоніальну імперію.

Німецька геополітика формувалася як прикладна наука. Вона поставила своєю проблемою – проблему відносин Німеччини з сусідніми державами, континентами і мала за мету підготувати ідейне обґрунтування для зміни зовнішньополітичного курсу Німеччини, тобто створити основу для початку колоніальних загарбань.

Центральне положення Німеччини на європейському континенті та становлення єдиної німецької державності почали розглядатися в історично значущій сукупності, зміст якої розкривав особливе призначення Німеччини у світовому просторі. Географічний фактор набував згідно з цим пріоритетного значення. Це привело до втягнення географічної науки в формування німецької зовнішньополітичної концепції. Так, у другій половині XIX ст. почала видаватися велика кількість публікацій з географії. Вони містили не тільки академічні, а й прикладні знання: дані про економічний потенціал різних територій, відношення корінного населення до європейців. Контакти між географічною наукою та політикою на німецькому ґрунті вели до виникнення ідей нового типу, актуалізації колоніальної ідеї. Географічний детермінізм виявився

актуальним для політичних течій та партій та зустрів схвалення та розуміння в різних верствах німецького суспільства. Приклад Британської імперії дозволив німецькому уряду та населенню побачити в придбанні колоній шлях до рішення внутрішньонімецьких проблем.

Брошура Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?» опублікована в 1879 р., вперше перетворила колоніально-політичну ідею в питання загальнонаціонального характеру та поклала початок колоніальній політиці німецького рейху. До цього часу дослідницька діяльність німецьких географів та діяльність місіонерів в Азії, Африці, Океанії, а також заокеанське підприємництво фірм, компаній та приватних осіб вже об'єктивно підготували контакт географії та політики. Взаємна практична зацікавленість (з одного боку, наявність інформації та контактів з аборигенним населенням, а з іншого – розширення науково-дослідних можливостей у разі державної колонізації) сприяли зміцненню таких контактів.

Ф. Фабрі бачив загрозу в зростаючій численності населення, яка може несприятливо вплинути на загальне економічне положення. «Надлишкове» населення Ф. Фабрі пропонував розмістити в «землеробських колоніях». Іншим типом німецьких колоній за його задумом повинні були стати «торгівельні колонії», які мали вирішити проблему надвиробництва. Такі проекти не допускали створення колоніальної бюрократії. Ф. Фабрі зазначав: «Колоніальне питання є для Німеччини не питанням політичної влади, але питанням культури», оскільки Німеччина намагається «виконати тільки національний моральний обов'язок».

Центральну Африку, Океанію та Південну Америку він вважав важливими районами для майбутніх колоній Німеччини, захоплення яких необхідно здійснити за допомогою військової сили, а закріплення – системою військово-морських баз та опорних пунктів, а також відправкою туди німецьких переселенців в інтересах підйому економіки метрополії.

У 1880 р. з'являється ще одна полемічна публікація – «Заокеанська політика» В. Хюббе-Шлейдена. У ній автор поділяє поняття «колонізації» та «культивації» та закликає до побудови в майбутніх німецьких колоніях німецької економіки, способу життя, наприклад, в Екваторіальній Африці, де слід, за словами В. Хюббе-Шлейдена, розселити німців та створити область

впливу німецької робочої сили. У тих колоніях, де відсутні умови для розселення німців, автор розраховував розмістити німецькі капітали, тобто «культивувати території».

У 1881 р. професор Г. Вагнер у праці «Німецькі колонії» виклав своє бачення даної проблеми. Його погляди частково співпали з роздумами Г. Лоеніса, який у своєму дослідженні «Європейські колонії» охарактеризував німецькі колоніальні проекти на фоні історії англійських, голландських та французьких колоній. Дослідник відмітив, що: «Література «за» та «проти» колоній зростала лавиноподібно», відображуючи актуальність теми в німецькому суспільстві.

Центральною темою публікацій про німецьку колоніальну політику, яка, як вважали їх автори, була історично неминучою та необхідною для країни, була проблема розміщення «надлишкового» німецького населення. У вирішенні проблеми «загрозливого перенаселення» переплелись «персональний інтерес» та «інтерес національного співтовариства». У якості потенціальних областей для німецької еміграції розглядалися Уругвай, Парагвай, Бразилія, Сирія, Месопотамія, Мала Азія. Називалися й інші континенти та регіони, необхідність яких визначалася тим, що «люди йдуть та не вертаються»: Північна Америка, Капська колонія, Австралія, Росія. Однак М. Кошицький у 1888 р. вважав, що німецькі поселення в Росії – це історія, а основну увагу слід приділяти Африці та Австралії. Крім того регіональні напрямлення німецької колонізації повинні включати не тільки Африку, Азію та Океанію, але й «балканські території, які вимагають культивування».

Першочерговими завданнями вважалося встановлення реального стану німецької демографії, виявлення потрібних для колонізації територій та можливість поставити їх під «імперський захист». Згідно з цим не визначеним залишався політичний статус майбутніх колоній.

Ставлення до колоніального досвіду Англії та Франції змінювалося від вивчення та повторення до його повного неприйняття. Зверталась увага на те, що німецька колоніальна політика не може бути тотожною, наприклад, британській, тому не слід орієнтуватися на її досвід. Німеччині потрібно буде діяти, писав Г. Лоеніс, в інших умовах, коли «свобода акцій у заморських країнах» буде обмежена країнами, які раніше сюди проникли. Він мав сумніви

що до того чи справді там діяла «не державна політика» і європейські країни не втручалися в перебіг подій. Одночасно він не вірив і в те, що у німецький уряд має наміри фінансувати колоніальну політику.

Якими б сильними не були докази «національного» та «патріотичного» характеру, прихильники колоніалізму постійно нагадували про пріоритет забезпечення власності в майбутніх німецьких колоніях.

Звертаючись до досвіду колонізації «старих» держав, визнавалось, що німецька колоніальна політика піде своїм, особливим шляхом. Г. Лоеніс відзначив: «Будь-яка національна колоніальна політика може стати успішною тільки виходячи з характеру муттерланда: згідно з цим беруться до уваги географічне положення, державні органи, суть, звичаї та історичний розвиток, тому що для країн закон розвитку дійсний так, як і для індивідів». Фактором, який передбачав колоніальну політику Німеччини, вважався і «життєвий контакт з морем». Важливість подібних аргументів на користь колоніальної ідеї засвідчує те, що німецька геополітична та колоніальна ідеї, які присутні в німецькому світогляді та в свідомості формувалися не з одного джерела і.

Колоніальні ідеї та вихідні з них задачі та цілі декларувалися в якості потреб та здобутків всієї німецької нації. Вважалося, що «німецька доля та німецькі здібності» в області колоніальної політики забезпечать «зростання та майбутнє німецького рейху». Для німецького соціуму того часу такі ідеї відігравали консолідуючу роль.

Докази, які свідчили про наявність у німців здібностей до колоніальної діяльності, велика кількість авторів знаходила в історичному минулому Німеччини. Дана інформація використовувалася в якості переконливого доведення на користь того, що Німеччина та її населення здатні на колоніальну політику, яка так необхідна для фатерланду.

Теоретичні дослідження йшли паралельно з науково-дослідною діяльністю, яка особливо розгорнулася в Африці. У 1848–1849 рр. німецькі дослідники досягли Кіліманджаро та відвідали Кенію, вивчивши ландшафт та природно-кліматичні умови майбутньої Німецької Східної Африки. У 40–60-х рр. XIX ст. спільність наукових інтересів та відсутність політичних протиріч сприяли організуванню спільних британо-німецьких дослідницьких експедицій. Для дослідження Африки в Німеччині створювалися спеціальні організації. Великий

внесок у вивчення «чорного континенту» внесла Берлінська Академія наук. Результати наукової діяльності з 1855 р. публікувалися у спеціально утвореному картографічною фірмою журналі «Географічні повідомлення Петерманна», якому дали ім'я відомого німецького географа. Цей журнал став науковим центром німецької африканістики, а в майбутньому і геополітики. Географам Німеччини належала частина картографування багатьох раніше не відомих районів Африки, включаючи Кіліманджаро.

У 1876 р. географ Р. Бреннер прибув з візитом до султана Віту, це зіграло неабияку роль у майбутньому розповсюдженні тут німецького впливу та розгортання німецького підприємництва.

Німецька географія, виходячи з наукових можливостей та керуючись потребами нації, займалася вивченням можливостей розселення німців у різних регіонах світу. Вона ж установлювала значення опорних пунктів на світових комунікаціях, звернувши увагу, ще в 60–70-х рр. XIX ст. в рамках «воєнної географії», на можливості Цзяочжоу, Гонконгу, Вейхайвея німецький мандрівник Фердінанд фон Ріхтгофен, який відвідав у 60-х рр. XIX ст. Китай, дослідив та довів важливість островів Чусан та Цзяочжоу для німецького воєнного флоту. Географ запропонував прусському уряду створити тут німецькі опорні пункти (1868 р.) У своєму щоденнику він зазначав: «гавань з легкістю можна укріпити, і воєнний флот Німеччини буде панувати разом із північним Китаєм та Японією», маючи до того ж перспективу перетворення у великий торговий центр у регіоні.

Поява в 60-х рр. XIX ст. Г. Рольфса в Африці не тільки збільшила і без того не малу кількість європейських авантюристів на континенті, але й свідчила про появу в Пруссії політичного інтересу до Африки. Органічно поєднуючи в собі якості вченого, розвідника, політика Г.Рольфс відвідав Магриб, Судан, Єгипет, виконав покладене на нього прусським монархом завдання – вручити «подарунки» голові держави – Борну, встановив тим самим, перший політичний контакт. Г.Рольфс став одним з перших першопрохідців в Африці, «колоніальним спеціалістом».

За дорученням прусського королівства, Г. Рольфс в 1880–1881 рр. діяв і в Ефіопії. Ретроспективно Ф. Ратцель визнав, що його «головною ціллю не являлися наукові дослідження». Г. Рольфс узяв участь у воєнних діях проти

абіссінського негуса на стороні британських військ. Набагато попередив у часі французький проект «сахарського моря», Г. Рольфс запропонував наводнити східну частину пустині, змінивши течію Нілу. Використовуючи посередником прусського консула Г. Рольфс направив єгипетському хедиву матеріали свого проекту. За оцінкою Ф. Ратцеля, Г. Рольфс належав до нового типу дослідників Африки, які «поєднали національні прагнення з науковими». Німецький геополітик констатував, що у праці Г. Рольфса містили в собі «політико-географічні міркування», які відобразили «практичне та політичне зацікавлення Німеччини Африкою».

Звертають на себе увагу і маршрути німецьких географічних досліджень. У кінці 70-х рр. XIX ст. вони повністю розходяться з британськими, а їх співпадіння досить часто стають причинами політичних конфліктів. Змінюється і склад експедицій. Їх головними учасниками стають комерсанти, воєнні, представники уряду. З мірою зростання боротьби за колоніальний розподіл світу, географічні дослідження локалізуються в регіонах, які представляють торгово-економічний або стратегічний інтерес. У ході німецьких досліджень в Південній Африці К. Маух, А. Меренські, Ф. Єппе склали першу карту Трансваалю, відкрили родовища золота, які зародили першу в історії регіону «золоту лихоманку».

Серед учених Німеччини велику роль стали відігравати національні пріоритети. Боротьба за «честь відкриття» та «честь дослідження» засвідчують про нове світосприйняття німців. Так, експедиції англійця Лівінгстона підштовхнули географічні товариства Німеччини до боротьби за наукові пріоритети в Конго. У 1873 р. було засноване «Німецьке товариство дослідження Екваторіальної Африки», відоме під більш пізньою назвою – «Африканське товариство Німеччини». Але грандіозні замисли з дослідження Конго не здійснилися: уряд не проявив до них зацікавлення, а власних коштів товариства виявилось замало.

Колоніальні проекти в 1875 р. підготували географ Е. Вебер з захоплення Трансваалю, генеральний консул Німеччини в Бразилії І. Штурц з колонізації Східної Екваторіальної Африки та ін.

Член Франкфуртської географічної організації Ф. Мольденхауер заявив, що потужна індустріальна країна повинна мати колонії, тому населення вимагає експансії в Африці. За заявою співробітника в апараті О. Бісмарка колоніальні

проекти Г. Кусерова склали не менше 30 томів актів служби відомства закордонних справ і всі були відправленні керівництву кайзерівської Німеччини для розгляду.

Підбиваючи підсумки необхідно зазначити, що зародженню колоніальних ідей у Німеччині в не аби якій мірі сприяли наукові дослідження другої половини XIX ст. Географи, історики, філософи та богослови Німеччини вели активну колоніальну пропаганду в усіх прошарках німецького суспільства. За невеликий проміжок часу з'являються праці про співвідношення історичного та географічного в долях народів та країн.

Центральне положення Німеччини на європейському континенті та становлення єдиної німецької державності почали розглядатися в історично значимій сукупності, зміст якої розкривав особливе призначення Німеччини у світовому просторі. Географічний фактор набував згідно з цим пріоритетного значення. Це привело до втягнення географічної науки в формування німецької зовнішньополітичної концепції. Німецька географія, виходячи з наукових можливостей та керуючись потребами нації, займалася вивченням можливостей розселення німців у різних регіонах світу.

Не завжди вдавалося вступити в контакт з африканськими етносами, а їх військове протистояння перешкоджало вивченню континенту. Проте долаючи всі перешкоди, процес німецького проникнення на Африканський континент все ж почався і став невідворотним. Картографування полегшило діяльність політиків та підприємців. Альтруїзм німецьких учених значною мірою сприяв колоніальній експансії. Завдяки науковим дослідженням та обґрунтуванням «Нова заокеанська Німеччина» отримала оформлення у проектах та вторглась в ментальну свідомість німецького індивіда та суспільства.

Джерела та література

1. Горнунг М. История открытия и исследования Африки / М. Горнунг, Ю. Липец, И. Олейников. – М. : Мысль, 1973.
2. Новая история. В 3 т. / под ред. В. В. Бирюковича, Б. Ф. Поршнева, С. Д. Сказкина. – Т. 3. 1870–1918. – М. : Госполитиздат, 1960.
3. Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. В 2 т. / Ф. Ратцель – Т. 1. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1905.

4. Чарный И. С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879–1885) / И. С. Чарный. – М. : Наука, 1970.
5. Das Überseeische Deutschland. Die deutschen Kolonien in Wort und Bild / D. Hütter, R. Büttner, K. Dove und andere. – Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1902–1903.
6. Fabri F. Bedarf man Deutschlands Kolonien? / F. Fabri – Gotha, 1879.
7. Hagen M. Bismark Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart-Berlin, 1923.
8. Heeren A. Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt / A. Heeren. – Göttingen, 1815.
9. Herder E. Zur Philosophie der Geschichte / E. Herder. – Bd. II. – M., 1855.
10. Hintrager O. Südwestafrika in der deutschen Zeit / O. Hintrager. – München, 1956.
11. Hübbe-Schleiden H. Überseeische Politik. Eine culturwissenschaftliche Studie mit Zahlenbildern / H. Hübbe-Schleiden. – Hamburg, 1881–1883.
12. Koschitzky M. Deutsche Kolonialgeschichte / M. Koschitzky. – Leipzig, 1887–1888.
13. Loehnis H. Die Europäischen Kolonien. Beiträge zur Kritik der deutschen Kolonialprojekte / H. Loehnis. – Bonn, 1881.
14. Nussbaum M. Vom Kolonialenthusiasmus zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenlohe / M. Nussbaum. – Berlin: Akademie-Verlag, 1962.
15. Peters C. Im Goldland des Altertums / C. Peters. – München, 1902.
16. Ratzel F. Anthropogeographie. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte / F. Ratzel. – Leipzig: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885.
17. Ratzel F. Gerhard Rohlfs / F. Ratzel // Kleine Schriften. – Berlin-München, 1906.
18. Richthofen F. Tagebücher aus China / F. Richthofen. – Bd.1. – Berlin, 1907.
19. Ritter K. Die Erdkunde in Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine, vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterricht in physikalischen und historischen Wissenschaft / K. Ritter. – Berlin, 1817.
20. Ritter K. Erdkunde / K. Ritter. – Berlin, 1862.

Заболотная Л.Л. Немецкая научная мысль и становление колониальной политики Германии (вторая половина XIX в.).

Исследуется влияние работ немецких ученых на зарождение колониальных идей и колониальной политики Германии. Особое внимание уделено сложному синтезу географии, истории, политологии, биологии и демографии в трудах ученых, благодаря которым обосновывалась необходимость колониальной экспансии и проходила ее активная пропаганда.

Zabolotna L.L. Contribution of scientific conception to forming of German colonial policy (second part of XIX century).

Influence of the German scientists' works on the origin of colonial ideas and colonial policy of Germany is investigated. The special attention is concentrated on the complex synthesis of geography, history, political science, biology and demography in works of scientists, by means of which the necessity of colonial expansion was substantiated and its active popularization was passed.

Клевец Ю.О.

УДК 94(4)«1917/1922»

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКО-ФІНЛЯНСЬКИХ ВІДНОСИН (1917–1922 РР.)

Російсько-фінляндські відносини протягом двох століть мали складний і суперечливий характер. Після входження до складу Російської імперії в 1809 р. Фінляндії довелося взаємодіяти спочатку з царською владою, а потім з Тимчасовим і більшовицьким урядами Росії. У 1917–1922 рр. найгострішими у відносинах між фінським і російським народами були проблеми отримання повної незалежності Фінляндії, спірних територій, і насамперед проблема Східної Карелії. Ця територія, як для Фінляндії, так і для Росії була важливим воєнно-стратегічним плацдармом, забезпечувала вільний вихід до моря та становила важливий економічний інтерес.

Проблема російсько-фінляндських відносин 1917–1922 рр. викликає дослідницький інтерес у зв'язку з низкою об'єктивних обставин. По-перше, після закінчення «холодної» війни виникла потреба в подоланні заідеологізованого характеру наукових праць з цієї проблематики. По-друге, за останні двадцять років були введені в науковий обіг нові документи російських архівів щодо фінсько-російських відносин. І третьою причиною актуальності цієї теми є відсутність узагальнюючих наукових праць, як російських, так і фінських істориків з цієї проблематики.

В українській, російській і фінській науковій літературі немає спеціальних робіт, присвячених темі радянсько-фінляндських відносин у 1917–1922 рр. Але окремі її епізоди висвітлені у працях російських і фінських авторів. Найбільший внесок у розробку вищезазначеної теми зробив російський історик В.В. Похльобкін в роботі «Зовнішня політика Русі, Росії і СРСР за 1000 років», яка містить не тільки фактичний матеріал з історії російсько-фінляндських відносин 1917–1922 рр., але й широкий комплекс документів [6].

Праці російського історика А.Б. Широкограда «Північні війни Росії» і «Три війни Великої Фінляндії» мають науково-популярний характер, але подають досліджувану проблему в найбільш систематизованому й узагальнюючому вигляді [9; 10].

Щодо фінських авторів, то найбільш детальну картину російсько-фінських відносин подає Х. Сеппяля в науковій роботі „Фінляндія як окупант у 1941–1944 роках», а також О. Юссіла, С. Гентіля, Ю. Неваківі у своїх нарисах політичної історії Фінляндії [7; 2; 11]. У цілому ж ця тема є недостатньо дослідженою і є добрим підґрунтям для подальших наукових розвідок.

Мета даної статті – на основі використання усіх доступних джерел і новітньої наукової літератури провести аналіз воєнно-політичних проблем міждержавних відносин Фінляндії і Радянської Росії в 1917–1922 рр.

З 1809 до 1917 рр. Фінляндія в якості автономної території входила до складу Російської імперії і мала офіційну назву Великого князівства Фінляндського. Починаючи з 1899 р. фінляндська буржуазія почала вести з Росією боротьбу за розширення автономії. Ця боротьба викликала відповідні репресії царизму в 1901–1903 рр [1, 94]. Проте, під час першої російської революції 1905–1907 рр. Фінляндії вдалося суттєво змінити свій політичний статус у складі Російської імперії. У 1906 р. був створений однопалатний парламент (сейм), який отримав право законодавчої ініціативи у сфері зовнішньої та внутрішньої політики. Тим не менш у період 1909–1910 рр. царський уряд намагався не допустити виходу Фінляндії зі складу Росії і посилив свою воєнну присутність у країні. Ці події призвели до загострення російсько-фінляндських відносин у 1913–1914 рр. і до необхідності під час Першої світової війни тримати в Фінляндії значні збройні сили Росії [6].

Лютнева революція 1917 р. тимчасово сприяла послабленню напруженості в російсько-фінських відносинах. Але мета фінського супротиву залишалася незмінною: правлячі кола Фінляндії наполегливо вимагали визнання незалежності, що в умовах війни означало наближення німецького фронту безпосередньо до Петрограду. Оскільки Тимчасовий уряд не міг піти на такий крок, то було вирішено застосувати до Фінляндії репресивні санкції як політичного, так і військового характеру. Але Жовтнева революція 1917 р. автоматично зірвала плани російського уряду, врятувавши Фінляндію від втручання в її справи з боку Росії [6].

Повалення Тимчасового уряду в Росії 26 жовтня 1917 р. ще більш загострило питання про відокремлення Фінляндії від Росії. 15 листопада фінський парламент проголосив себе носієм верховної влади (127 голосів «за»,

68 – «проти»). 27 листопада парламент назначив новий уряд, так званий «сенат незалежності» П. Сфінгювюда, до якого увійшли представники лише буржуазних фракцій. Перед новим урядом постало найважливіше завдання – домогтися відокремлення Фінляндії від Росії та забезпечити міжнародне визнання незалежності [2, 113].

Однак сенат не хотів звертатися до більшовицького уряду, бо прохання про визнання незалежності Радою Народних Комісарів означало б фактичне визнання нової влади Росії. 4 грудня голова уряду подав до парламенту заяву, згодом названу Декларацією незалежності Фінляндії.

Сенат П. Сфінгювюда сподівався, що зможе звернутися з питання визнання незалежності до Установчих зборів Росії, оскільки більшовики зазнали поразки на виборах і опинилися на Установчих зборах у меншості. Але скандинавські країни радили фінам звернутися до більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів, бо більшовики були в Росії єдиною силою з можливостями укладання договорів.

27 грудня сенат ухвалив рішення послати делегацію у складі К. Енкеля та Г. Ідмана до Петрограда для з'ясування позиції уряду В.І. Леніна. Однак їх випередили соціалісти: К.Г. Віїк, Е. Гюллінг і К. Маннер, які в цей самий день зустрілися з В.І. Леніним у Смольному, де відбулося засідання Ради Народних Комісарів (РНК) [2, 115]. Того ж дня до Петрограда прибули Г. Ідман і К. Енкель, а за два дні делегація на чолі з П. Сфінгювюдом для вручення клопотання, адресованого «уряду Росії» [2, 116].

Радянський уряд вирішив оформити вихід Фінляндії зі складу Російської імперії шляхом укладання договору – Акту про незалежність Фінляндії. Уже 18 (31) грудня у Смольному В.І. Ленін підписав «Постанову Ради Народних Комісарів про визнання незалежності Фінляндської республіки». Документ був підписаний від імені Радянського уряду, окрім В.І. Леніна, Г.І. Петровським (наркомом внутрішніх справ РСФСР), І. Штейнбергом (другим наркомом внутрішніх справ), Л.Д. Троцьким (наркомом іноземних справ), И.В. Сталіним (наркомом у справах національностей), В.Д. Бонч-Бруєвичем (керівником справами Раднаркому РСФСР), М.П. Горбуновим (секретарем РНК) [6].

4 січня 1918 р. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів затвердила рішення РНК. Ратифікацію ВЦВК підписали Я.М. Свердлов (голова ВЦВК) і В.А. Аванесов (секретар ВЦВК) [6].

Більшовицький уряд з легкістю визнав незалежність Фінляндії, незважаючи на те, що мета ленінської національної політики полягала не у створенні малих незалежних держав. «Вільне відокремлення», за думкою В.І. Леніна, передбачало подальше «вільне об'єднання» малих братерських народів у Російську соціалістичну республіку. В.І. Ленін вірив, що фіни також приєднаються до неї, коли революція пошириться на захід від Росії.

Отже, на початку 1918 р. Фінляндія формально стала незалежною державою, однак майбутнє Фінляндії залежало від того, який шлях розвитку обере Росія. Насамперед уряд був стурбований присутністю російських військ. Незважаючи на численні спроби, з урядом Росії так і не вдалося досягти угоди про їх виведення. Уряд Фінляндії розумів, що більшовики не вважали питання незалежності його держави остаточно вирішеним.

Передбачені в Постанові РНК практичні заходи з відокремлення Фінляндії від Росії не встигли втілитися в життя з утворенням паритетної радянсько-фінляндської комісії, тому що в Фінляндії почалася громадянська війна [10, 25].

У травні 1917 р. місцеві робітничі організації за прикладом Петрограда створили загони Червоної гвардії, і вже наприкінці 1917 р. у їх лавах налічувалося близько 30 тис. осіб [2, 120]. Водночас фінська буржуазія розпочала формування охоронних загонів шюцкору. В основі створення шюцкору були, з одного боку, рух активістів за незалежність та звільнення Фінляндії з-під влади Росії, а з іншого – прагнення буржуазії захиститися від робітничого руху, що став ще більш радикальним. На початку 1918 р. у країні налічувалося вже близько 500 охоронних загонів, що діяли під різними назвами та об'єднували у своїх лавах майже 40 тис. осіб [11, 115].

У ніч проти 10 січня 1918 р. почалися зіткнення шюцкору із озброєними загонами фінських робітників (Червоною гвардією). 12 січня сейм визнав шюцкор урядовими військами. Уже 16 січня сенат, який отримав від сейму надзвичайні повноваження, призначив генерал-лейтента Карла Густава Маннергейма головнокомандувачем. Після Жовтневої революції він звільнився зі служби в російській армії та повернувся до Фінляндії [10, 25–26]. Отримавши

завдання, К.Г. Маннергейм вирушив у провінцію Пох'янмаа, де шюцкор користувався найсильнішою підтримкою. Тепер мета полягала не лише в наведенні порядку, але й у роззброєнні та виведенні з країни російських військ [11, 116].

У ніч з 27 на 28 січня в Гельсінкі розпочалася громадянська війна між «білими» та «червоними» [4, 115]. У відповідь на виступи частин шюцкору загони Червоної гвардії зайняли будівлю ради та інші центральні установи. 28 січня був сформований революційний уряд – Раду Народних Уповноважених (РНУ) [3, 44]. Головою революційного уряду став Кулерво Манер. Іншими членами Червоного уряду або народними уповноваженими були Отто Куусінен, Юр'є Сірола і Оскарі Токой. Верховний орган влади – Головна робітнича рада, яка складалася з 35 чоловік (10 – від Партійної ради СДПФ, 10 – від профспілок, 10 – від Червоної гвардії, 5 – від Гельсінського сейму робітничих організацій) [9].

Червоногвардійці захопили в Гельсінкі центральні державні установи, але вони не зустріли особливого супротиву. Членів сенату намагалися заарештувати, але це не вдалося зробити. Частина senatorів перераховувалася в Гельсінкі, частина втекла до Ваази, де був сформований уряд білої Фінляндії – так званий Ваазький сенат, як політичний і воєнний центр контрреволюції. Голові сенату П. Сфінгювюда, який залишався в Гельсінкі, вдалося перебратися в Таллін, а звідти до Берліна [11, 116].

У ході військових дій проти червоних фінів білофіни вже в січні 1918 р. стали здійснювати збройні напади на частини російської армії, які були дислоковані в Фінляндії [10, 30]. Хоча російська влада в Фінляндії офіційно повідомила уряд П. Сфінгювюда ще 27 січня, що «Росія буде зберігати нейтралітет і не втручатися у внутрішні суперечки в Фінляндії», тим не менш білий уряд не взяв до уваги подібну заяву і вчинив ряд нападів на російські гарнізони [6]. Російські війська в Фінляндії фактично стали небоєздатними вже восени 1917 р. Більшість російських солдат не мали бажання брати участь у громадянській війні. Офіцери у свою чергу негативно ставилися до більшовиків, тому немає жодних підстав підозрювати їх у допомозі «червоним фінам» [10, 30].

Ще в середині січня 1918 р. В.І. Ленін пообіцяв «червоним фінам» 10 тис. гвинтівок і декілька гармат, але зброя прибула до Фінляндії вже в розпал бойових дій. Радянський уряд також обіцяв надати червоним військову

допомогу. Однак чимало російських солдат, що перебували в Фінляндії, бажали якнайшвидше повернутися додому. За існуючими оцінками, до червоних долучилося лише декілька тисяч росіян. Найбільше їх було на Выборзькому фронті. Росіяни воювали також в інших місцях, переважно як офіцери та молодші офіцери і в тих родах військ, де була потрібна спеціальна підготовка [2, 131].

Наприкінці лютого 1918 р. представники Ради народних уповноважених О. Токой і Е. Гюллінг повели переговори з більшовицьким урядом щодо укладення державного договору між Фінляндією й Росією. В.І. Ленін довів до відома фінів, що має намір створити конфедерацію. Він запропонував згідно з цим, щоб росіяни, які перебувають у Фінляндії, негайно отримали фінляндське громадянство і пообіцяв, відповідно, надати фінам, що перебувають у Росії, російське громадянство. Однак О. Токой і Е. Гюллінг з цим не погодилися. Розбіжності виникли також з територіального питання, зокрема з приводу перенесення кордону на Карельському перешийку. Урешті решт В.І. Ленін погодився лише з проханням фінів про приєднання Петсамо (Печенги) до Фінляндії [2, 131].

Договір між Радянською Росією і «червоною Фінляндією» був підписаний 1 березня 1918 р. у Смольному (Петроград). Договір отримав назву «Договір про укріплення дружби і братерства між РСФСР та Фінляндською Соціалістичною Робітничою Республікою». Російсько-фінська угода мала на меті встановлення кордону і мирних відносин між Радянською Росією і Фінляндією. Вона мала набрати чинності з моменту її підписання уповноваженими представниками обох сторін. Від Росії документ підписали: В.І. Ленін (голова РНК), Й.В. Сталін (нарком у справах національностей) та Л.Д. Троцький (нарком з іноземних справ). Фінляндію на переговорах представляли Е. Гюлінг (віце-голова РНУ), А. Токой (член уряду РНУ). Основні умови договору зводилися до пяти частин: територіальні домовленості, військові, економічні, транспортні та правові. Територіальні умови передбачали, що РСФСР передає ФССР територію області Печенга (Петсамо) на Півночі, якщо на це дасть згоду місцеве населення. За умовами договору російсько-фінляндський кордон на Карельському перешийку мав бути точно визначений особливою підкомісією. Проте ще до початку роботи цієї підкомісії Фінляндська СРР передає у власність Радянській Росії територію форту Іно (Іноніємі). Отже, питання кордону

відкладалося на невизначений час, оскільки не вказувалася дата початку роботи особливої комісії [5, 356]. Однак, договір не був реалізований у зв'язку з підписанням Брест-Литовського миру і перемогою контрреволюції в Фінляндії 5 травня 1918 р. Формально він проіснував лише місяць, що знову відтягнуло остаточне встановлення кордону між державами на невизначений термін [6].

У цей період з особливою силою проявився інтерес нової держави Фінляндії до Східної Карелії – російської території на схід від Фінляндії, річкою Свир, узбережжю Онезького озера і Білого моря. Східна Карелія ніколи не належала Швеції чи Фінляндії. Остаточна приналежність Східної Карелії Росії була визначена Столбовським мирним договором 1617 р. між Росією і Швецією, хоча Швеція і намагалася на початку XVIII ст. відвоювати Карелію і тим самим відновити втрачену велич.

Після приєднання Фінляндії до Росії в якості Великого князівства Фінляндія і Східна Карелія опинилися в єдиній державі. Виникла ідея спорідненості іномовних народів, і фіни почали надавати підтримку східним карелам. Прагнення до здобуття незалежності Фінляндії, яке посилювалося під час Першої світової війни, передбачало також приєднання до Фінляндії і Карелії.

Під час громадянської війни білофіни намагалися реалізувати це завдання. У лютому 1918 р. К.Г. Маннергейм побував на Карельському фронті в Антреа і віддав там наказ у війська, відомий як «клятва на клинку». Він поклявся, що не вкляде свій клинок у піхви доти, поки «останній солдат і хуліган Леніна не буде вигнаний як із Фінляндії, так і з Біломорської Карелії» [2, 131]. На початку березня 1918 р. у ставці К.Г. Маннергейма був розроблений план організації «національних повстань у Східній Карелії». Це завдання мали виконати спеціальні фінські інструктори – кадрові військові для створення осередків повстання. У Гельсінкі був організований «Тимчасовий Комітет Східної Карелії» – орган, який мав створити окупаційну адміністрацію в Радянській Карелії та підготовлені три групи вторгнення [6].

7 березня 1918 р., тобто в розпал громадянської війни, голова фінського уряду П. Сфінгювюд заявив, що Фінляндія готова піти на мир з Радянською Росією на «помірних умовах, якщо до Фінляндії відійдуть Східна Карелія, частина Мурманської залізниці й весь Кольський півострів» [10, 39].

15 березня 1918 р. К.Г. Манергейм видав наказ експедиційним загонам з добровольців рухатись на Східну Карелію. Північний ударний загін чисельністю понад тисячу людей під командуванням лейтенантів К.М. Валеніуса і О. Віламо виступив з Куусамо і Куолаярві в напрямку Кандалакші. Просувалися вони повільно, з втратами і все ж змусили червоних піти з Кананайнена. Загін чисельністю у 350 людей під командуванням підполковника К.В. Малмі рушив з Суомусалмі на Ухту, щоб вийти потім до Кемі, але зазнав поразки. Пізньою осінню 1918 р. угруповання білих, яких підтримували англійці, були розбиті червоними фінами [7].

17 березня 1918 р. відбулися народні збори в Ухті. Використовуючи профінські настрої частини карельського населення, вони оголосили Карелію такою, що відокремилася від Радянської Росії і звернулися за допомогою до Фінляндії. Безумовно, мешканці малонаселеної Ухти не мали права представляти всю Карелію. Та й уряд Фінляндії внаслідок слабкості свого становища і браку сил не міг надати їй серйозної підтримки [7].

Узимку 1919 р. під керівництвом так званого Карельського комітету, спочатку таємно, білофіни почали готуватися до нового вторгнення до Східної Карелії. Уряд Фінляндії дав згоду на формування на території країни загонів з добровольців. Їх озброїли і забезпечили усім необхідним для захоплення Олонця. Голова уряду К.Г. Манергейм 4 квітня 1919 р. заявив, що підтримує ідею походу на Олонець аж до Свиру і Онезького озера, тому що Фінляндія не може спокійно дивитися на страждання споріднених народів, які опинилися під владою більшовиків. І все ж, незважаючи на це, допомога в підготовці походу здійснювалася негласно [8].

Спочатку у групі було 1000 людей, потім її чисельність потроїлась. Командування підбирало з найкращих, що пройшли егерську підготовку в Німеччині. Група, названа Олонецькою добровольчою армією, розділилася на три загони. 1-й батальйон мав ударити в напрямку Олонець-Лодійне Поле. 3-й батальйон рухався на Пряжу, щоб звідти разом з 4-м батальйоном здійснити наступ на Петрозаводськ. Один батальйон залишався в резерві [8].

Згідно з планом, кордон перейшли в ніч з 20 на 21 квітня, 24 квітня взяли Олонець і просунулися до Лодійного Поля. Одночасно взяли Пряжу. Головною ж метою було захоплення Петрозаводська. Для цього у Пряжі була сформована

ударна група. Вона виступила, але перед Петрозаводськом була зупинена. За сприяння Фінляндії утворився Олонецький тимчасовий уряд, який скликав представників з окупованих фінами територій. Збори представників восьми волостей 5–7 червня 1919 р. постановило про відділення Східної Карелії від Росії і приєднання до Фінляндії на умовах, які будуть розроблені пізніше. У зборах не брали участі більш ніж половина всіх повітів Східної Карелії [7].

Однак, приєднання Карелії за допомогою воєнної сили не вдалося. Перша дивізія радянських військ і Онезька воєнна флотилія потужним контрударом з висадкою десанту в районі Тулокси подолали спротив фінів. Зазнавши поразки, фіни пішли на свою сторону. У кінці 1919 – на початку 1920 рр. Олонецьку добровольчу армію розпустили. Під час мирних переговорів у Тарту в 1920 р. фіни наполягали на встановленні кордону лінією Ладога-Свир-Онезьке озеро-Біле море. Росіяни на це не погодились, дивуючись, що фіни зазіхають на ті території, які їм не належать. За Тартуським мирним договором, підписаним 14 жовтня 1920 р., Фінляндія отримала лише Печенгу [6].

Восени 1921 р. у Карелії спалахнув антирадянський заколот. Була створена Карельська визвольна армія, чисельністю близько 3000 чол., до неї входили більш ніж 500 мешканців Фінляндії, в тому числі 27 єгерів. З фінів і карелів був сформований Ребольський батальйон під командуванням майора Талвели. Збройні дії почалися в листопаді 1921 р. Батальйон Талвели захопив Резолі та Поросозеро, очолив усі збройні загони в Беломорській Карелії і північній частині Олонецької Карелії. Участь Фінляндії у воєнних діях загострила її відносини з Радянською Росією, почався обмін нотами. До цього моменту в армії в більшовиків на території Мурмана і Карелії було більше 26000 чол. Проти Визвольної армії вони направили приблизно 13000 чол. Перевага в чисельності дала свій результат. Фінські добровольці та карельські партизани були розбиті й витіснені в Фінляндію в лютому 1922 р. [2, 152].

Отже, міждержавні відносини між більшовицькою Росією і новою європейською державою Фінляндією у 1917–1922 рр. характеризувалися зростаючою напруженістю. Неприховане бажання Радянської Росії утримати Фінляндію у сфері свого впливу і навіть в єдиній державі не сприяли подоланню історичної традиції взаємної недовіри. Разом з тим, і Фінляндія не була лише безневинною жертвою. Її план створення Великої Фінляндії мав агресивний

характер щодо Росії і не сприяв встановленню добросусідських відносин між обома країнами.

Джерела та література

1. Аптон Э. «Зимняя война». От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны / Перевод Е. Я. Трояновской. – М. : Политиздат, 1992. – 448 с.

2. Від Великого Князівства до сучасної держави: Політична історія Фінляндії від 1809 р. / Пер. з фін. О. Юссіла, С. Гентіля, Ю. Неваківі – К. : Унісерв, 2002. – 407 с.

3. Виноградов К. Б., Новикова И. Н. Маршал Финляндии Карл Густав Маннергейм / К. Б. Виноградов, И. Н. Новикова // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 8. – С. 42–48.

4. Лунтинен П. Военные формирования Финляндии в системе вооруженных сил Российской империи / П. Лунтинен // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 107–115.

5. Об открытии российско-финской границы в 1918 г. (материалы Межведомственного совещания) / Докладная записка в Союз Коммун Северной области Иностранного отдела при Комиссариате по Внутренним делам Союза Коммун Северной области. Публикацию подготовили А.И. Рупасов, А.Н. Чистиков // Россия и Финляндия в XVII–XX вв. Специфика границы. – СПб. : Европейский Дом, 1999. – С. 355–359.

6. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – М. : Международные отношения, 1999. – Режим доступа : <http://kiriazh.spb.ru|biblio/pohleb1/pohleb0.htm>.

7. Сеппяля Х. Финляндия как оккупант в 1941-1944 гг. / Х. Сеппяля // Север. – 1995. – № 4. – Режим доступа : http://www.priozersk.ru/index_prn.shtml/1/text/0005_1.shtml.

8. Соколов-Стархов К. И. Зимняя кампания в Карелии в 1921-1922 гг. / К. И. Соколов-Стархов – М. : Военная типография Управления делами Наркомата Военно-морского флота и РВС СССР, 1927. – Режим доступа : <http://elibrand.karelia.ru/page>.

9. Широкоград А. Б. Северные войны России / А. Б. Широкоград. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/shirokorad/index.html>.

10. Широкоград А.Б. Три войны «Великой Финляндии» / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2007. – 387 с.

11. Юссіла О. Политическая история Финляндии (1809–1995) / О. Юссіла, С. Вентіля, Ю. Неваківі. – М. : Весь Мир, 1998. – 384 с.

Клевец Ю.О. Военно-политические проблемы советско-финляндских отношений (1917–1922 гг.).

В статье анализируются военно-политические конфликты российского и финского народов по поводу установления полной независимости Финляндии и проблемы спорных территорий.

Klevets Y.O. Military-political problems of the Soviet-Finnish relations in 1917–1922.

The article analyses the military-political conflicts of Russian and Finnish nations on the occasion of establishing of a full Finland's independence and of the problems of disputable territories.

Личко С.О.

УДК 94(436)+94(430)+94(470+571) «1885/1887»

АВСТРО-НІМЕЦЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1885–1887 РР. ТА КРАХ «СОЮЗУ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ»

Протягом 80-х років XIX ст. серед європейських держав не припинялася боротьба за зміцнення позицій та розширення сфер впливу. Цей час став періодом багатьох гострих конфліктів та важливих державних об'єднань. Особливе місце на міжнародній арені в цей час відіграли Австро-Угорщина, Росія та Німеччина. Саме цим державам після укладення «Союзу трьох імператорів» належать керівні позиції у встановленні нової європейської політико-економічної системи. Проте питання відносин цих держав недостатньо досліджені у світовій та вітчизняній історичній науці. Це зумовлює необхідність його ретельного наукового дослідження.

Дослідження окремих аспектів історії європейської зовнішньої політики є актуальним ще й тому, що Україна порівняно недавно почала формування власної зовнішньополітичної доктрини. Визначення в цьому процесі правильних пріоритетів неможливе без наукового аналізу міжнародних відносин.

Дослідженню австро-німецько-російських відносин кінця XIX ст. присвячено колективну працю радянських учених «Історія дипломатії», роботи Н.С. Кіняпіної та С.Д. Сказкіна [3–5].

Варто також відзначити праці К.Б. Виноградова та В.М. Хевроліної, що торкаються питань союзів між зазначеними державами та їх наслідків [1; 2].

Розвиток Німецької імперії та формування її міжнародної діяльності висвітлено в дослідженні Б. Соколова «Німецька імперія: від О. Бісмарка до Гітлера» [6].

Питанню історії Австро-Угорщини та її взаємовідносин з іншими державами присвячено працю Я. Шимова [7].

Дослідженню розвитку Австро-Угорщини в 1867–1918 рр. присвячено працю австрійського історика Ж. Гаспара «Австро-Угорщина. Імперія Габсбургів 1867–1918 років» [10].

Отже, метою роботи є дослідження причин виникнення Болгарської кризи у 80-х рр. XIX ст. та її впливу на австро-німецько-російські відносини, а також висвітлення наслідків конфліктів між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією.

У середині 80-х рр. XIX ст. відбулися події, що перемістили центри світових конфліктів з Африки й Середньої Азії на Балкани. Це призвело до зміни міжнародної політики. 18 вересня 1885 р. у головному місті Східної Румелії Філіппополі (Пловдив) відбулося повстання. Болгарські націоналісти вигнали турецького губернатора з його чиновниками і проголосили возз'єднання «обох Болгарій». Після деяких коливань князь болгарський Олександр, колишній принц Баттенбергський, оголосив себе князем об'єднаної Болгарії.

Цей факт був не однаково сприйнятий світовою громадою. Росія, що на Берлінському конгресі виступала за об'єднання Болгарії, тепер змінила своє ставлення як до самого Олександра, так і до болгарської верхівки.

У цей же час Австро-Угорщина вела успішну боротьбу проти російського впливу в Болгарії. Згідно з цим вона спиралася на економічну залежність болгарської економічної еліти від австрійського капіталу. Особливо гострий конфлікт виник через будівництво залізниць. Російський уряд був зацікавлений у спорудженні ліній від Дунаю на південь, до Балканського хребта. Ці лінії в разі нової боротьби з Османською імперією полегшили б наступ російських військ за Балканські гори. Що стосується австрійської економічно-фінансової верхівки, то вона була зацікавлена у швидкому закінченні залізниці, що сполучає Відень з Белградом, Софією і Стамбулом (Константинополем). Ця лінія, яка будувалася за найближчою участю віденських банків так званим «Товариством Східних залізниць», повинна була полегшити завоювання балканського ринку австрійським капіталом, а разом з тим сприяти підпорядкуванню балканських країн політичному впливу Австро-Угорщини. Велика частина болгарських провідних економічних діячів, пов'язаних з австрійським ринком, підтримувала австро-угорський проект. У 1880 р. австрійський уряд домовився з сербським про будівництво дороги від Белграда до болгарського кордону, а в 1883 р. Австро-Угорщина підписала угоду з Болгарією й Османською імперією про продовження цієї дороги болгарською територією. Таким чином, у боротьбі

Росії з Австро-Угорщиною за залізничне будівництво в Болгарії перемога опинилася на стороні австрійців [5, 258].

Через такі суперечності Олександр III не хотів підтримувати Болгарію. У відповідь на прокламацію возз'єднання північної й південної Болгарії цар наказав М.К. Гірсу протестувати проти порушення Болгарією Берлінського трактату та одночасно відкликав з болгарської армії російських офіцерів.

Тоді ж Болгарія розпочала конфлікт з Сербією. Князь Мілан, не підтриманий Росією, звернувся до Австро-Угорщини, між державами було укладено спочатку торгівельну угоду, що підтвердила залежність сербського імпорту від австрійського ринку, а потім австро-сербський союз від 28 червня 1881 р.

Договір встановлював, що сербський уряд не стане терпіти на своїй території великосербської пропаганди, спрямованої проти Австро-Угорщини. За це Австро-Угорщина зобов'язувалася не допускати в країні інтриг проти династії Обреновичів і не заперечувати проти привласнення князем Міланом королівського титулу. Стаття 4 договору своєю суттю встановлювала австрійський протекторат над Сербією: «Без попередньої домовленості з Австро-Угорщиною, Сербія зобов'язується ніколи не вести переговорів про політичні договори й не укладати їх з іншими урядами». Далі договір встановлював австро-сербську військову співпрацю. Стаття 7 забезпечувала Сербії австрійську підтримку, якщо обставини дозволять Сербії зробити територіальні придбання за рахунок її «південних меж», за виключенням лише Ново-Базарського санджака. Спираючись на цю статтю, Мілан, зважаючи на розширення Болгарії, вирішив домогтися компенсацій для Сербії. Він зажадав від австрійського уряду, щоб він надав підтримку новому курсу сербської зовнішньої політики [7, 479].

Зі свого боку міністр закордонних справ Австро-Угорщини Г. Кальнокі дозволив Мілану почати війну проти Болгарії. Щоправда, навіть за відсутності на болгарських територіях російських військ, серби були розгромлені. Тільки втручання Австро-Угорщини врятувало Мілана. Австрійський посланник у Белграді поспішив у ставку болгарського князя й ультимативно зажадав від нього, щоб він негайно припинив наступ своєї армії. Мир був підписаний на основі status quo [2, 312].

Російську імперію абсолютно не влаштовувала ситуація, що склалася. Проте примусити болгар відмовитися від Східної Румелії було майже не можливо. Вихід запропонував М.К. Гірс. Він закликав своїх партнерів з «Союзу трьох імператорів» приєднатися до Росії і шляхом дипломатичного тиску домогтися від Болгарії відмови від Румелії. Османська імперія ж мала направити туди свої війська для наведення порядку.

Таким чином, між Росією і її головним суперником на Балканах Австро-Угорщиною було вироблено загальну програму дій.

Що стосується О. Бісмарка, то з перших же днів румелійських подій німецький канцлер став на ту позицію, в якій він ніби заздалегідь згоден з усім тим, про що Росія домовиться з Австро-Угорщиною. Канцлер відверто заявляв, що його вкрай мало цікавлять «вівцекради з нижнього Дунаю», тому він дав інструкцію німецькому послу в Стамбулі «втопити в чорнилі» всі румелійський питання. У Стамбулі відбулася конференція послів, на якій була прийнята російська програма: «поліпшення» внутрішнього законодавства Східної Румелії зі збереженням її, проте під владою турецького генерал-губернатора. Італія погодилася з цим з уваги до прохання О. Бісмарка, а Франція – щоб не суперечити Росії. Англія протестувала, але з нею не рахувалися [6, 223].

Проте незабаром виявилось, що ухвалене рішення нікому реалізувати. Австро-Угорщина ні за що б не погодилася допустити в Болгарію російські війська, а султан не наважувався послати свої, побоюючись, що конфлікт з Болгарією може викликати тяжкі наслідки. Положення ускладнювалося тим, що разом з Сербією і Греція вимагала компенсацій і загрозувала Порті війною [10, 31].

Тим часом англійський прем'єр Р. Солсбері пообіцяв туркам захистити їх від війни з Грецією за умов, що султан не відправлятиме свої війська в Румелію і помириться з болгарським князем. Таким чином він розраховував, що Болгарія перетвориться з російського союзника на перешкоду для Росії на шляху до Стамбула.

Турецько-болгарська угода виявилася вельми своєрідним актом, яким підтверджувалося, що Східна Румелія є турецькою провінцією. Вона управляється губернатором, призначеним султаном. Таким чином, буква Берлінського трактату 1878 р. була дотримана, оскільки юридично Північна й Південна Болгарія залишалися розділеними. Але губернатором Східної Румелії

султан, за турецько-болгарською угодою, повинен був призначити князя болгарського. Таким чином фактично в Північній і в Південній Болгарії встановлювався один уряд [4, 207].

Росія змушена була вже на початку 1886 р. визнати цю угоду. Після цього англо-австрійський вплив у Болгарії значно зріс. У відповідь Олександр III сприяв позбавленню у серпні 1886 р. болгарського князя влади, а в Софії встановився проросійський уряд на чолі з митрополитом Климентом і керівником проросійської партії Цанковим. Проте вже через деякий час владу отримало «регентство» з трьох чоловік на чолі зі Стамбуловим, що був пов'язаний з австрійськими залізничними магнатами, що діяли на Балканах, і тримався проавстрійської орієнтації. Перед російськими правлячими колами знову стало питання, як відновити свій вплив у Болгарії [4, 207].

Реагувати активно на цей раз Санкт-Петербург не міг, оскільки опинився в умовах конфлікту з німецькими промисловцями. Російський уряд поступово підвищив увізні мита, на що різко відреагувала німецькі фінансово-економічні кола, що до цього часу займали на російському ринку пануюче становище. Представників німецької промисловості активно підтримував О. Бісмарк. Проте ані його прохання, ані погрози в бік російського уряду не призвели до зупинки росту російського мита.

На початку травня 1886 р. О. Бісмарк мав бесіду з російським послом П. Шуваловим. Канцлер заявив послу, що з його точки зору Росія має право послати до Болгарії війська та будь-якими засобами відновити свій вплив на болгарський уряд. Мало того, «Австрія, – продовжував О. Бісмарк, – не має ніякого права виявляти заздрість щодо ваших дій, і я не забуду дати їй це відчуття». Потім О. Бісмарк перейшов до питання про російські мита. «Ви, здається, маєте намір найближчим часом підняти тарифи на залізо і вугілля, – сказав канцлер – Я не буду приховувати, що ця міра матиме найгірший вплив на нашу промисловість» [3, 81].

Незважаючи на те, що Болгарія пропонувалася Росії лише в обмін на митні поступки, намічене підвищення тарифних ставок на залізо й вугілля було відстрочене. Цей факт примусив О. Бісмарка бути ще більш привітним з Росією. Проте на той час Олександр III не був зацікавлений у діях, на які намагався

спровокувати Російську імперію О. Бісмарк, у тому числі і на виступ проти Османської імперії.

Якщо російський уряд і був схильний піти на поступки О. Бісмарку, то зробити це було б занадто важко, оскільки російські протекціоністські кола відразу відчували небезпеку, а М.Н. Катков від їх імені почав у «Московських відомостях» кампанію проти зовнішньої політики уряду. Газета вимагала розриву з Німеччиною і зближення з Францією [4, 208].

Складність ситуації посилювалася тим, що майже одночасно з подіями в Східній Румелії загострилися франко-німецькі відносини. Європа опинилася вічна-віч з двома кризами: одна спалахнула на Балканах, інша загрожувала вибухнути на Рейні.

У 1883–1884 рр. у Франції другий кабінет Ж. Феррі зробив спробу захопити Індокитай, але зазнав поразки. Це викликало бурхливий протест проти колоніальної політики і призвело до падіння кабінету Феррі. Реваншисти використали ці події у власних цілях.

Восени того ж 1885 р. у Франції відбулися парламентські вибори, які принесли поразку «поміркованим». Посилилися як монархісти, так і радикали. Інакше кажучи, впав вплив прихильників колоніальних захоплень і загравання з східним сусідом. Зріс вплив реваншистів усіх мастей. Почалася агітація генерала Ж. Буланже, що закликав до підготовки реваншу. У 1886 р. Ж. Буланже ввійшов до уряду, отримавши портфель військового міністра. Він почав проводити енергійні заходи щодо посилення армії. У свою чергу й О. Бісмарк почав розмірковувати про нову розправу з Францією. Було питання, чи не використовувати йому ті труднощі, які обіцяла Росії болгарська проблема. Мабуть це дозволило б забезпечити нейтралітет Росії в разі війни з Францією. Але болгарське питання могло спричинити австро-російський конфлікт [3, 82]. Ускладнювалось і міжнародне положення Німеччини, хоча О. Бісмарк у цій ситуації намагався не вступати в конфлікти з жодною з держав.

Незадовго до усунення О. Баттенберга О. Бісмарк зустрівся з Г. Кальнокі на курорті в Киссингені. Вони домовилися про підтримку «Союзу трьох імператорів» на базі невтручання в болгарські справи.

Коли О. Баттенберг зник з політичної арени, О. Бісмарк зазначив, що ця подія не стосується німецького уряду, що, мабуть, такий факт заслуговує навіть

позитивної оцінки. На інший день після контрперевороту в Софії О. Бісмарк зустрівся з М.К. Гірсом у Франценсбаді. Вони домовилися зробити сумісні кроки перед султаном, щоб той не допустив реставрації О. Баттенберга.

Г. Кальнокі був обурений таким поворотом подій, оскільки в Киссингені вони домовилися з О. Бісмарком про «невтручання» в болгарські справи. На айстро-німецьких переговорах, що відбулися через деякий час О. Бісмарк врешті-решт зазначив, що нічого не має проти того, щоб Росія силою звільнила Болгарію від ворожого їй уряду, проте лише через домовленості з Австро-Угорщиною. Зі свого боку канцлер давав зрозуміти, що у своїй допомозі Росії він не піде далі «невизнання» О. Баттенберга, у випадку якщо той повернеться на батьківщину.

У цей час в Болгарії спеціальний емісар Олександра III М.В. Каульбарс намагався схилити регентів на впровадження в Болгарії «законного» уряду, прихильного до Росії. Проте його непрофесійні дії призвели до погіршення російсько-болгарських стосунків і розриву дипломатичних відносин між Санкт-Петербургом і Софією. Політична ситуація стала вкрай напруженою. У російських урядових колах точилися розмови про можливу окупацію Болгарії. Насправді то були одні розмови. Цар був противником відправки російських військ до Болгарії. Погрози були викликані лише бажанням спонукати «Союз трьох імператорів» дипломатичним шляхом привести болгарських регентів до покірності і тим позбавити Відень від неприємної для Австро-Угорщини перспективи – побачити в Болгарії російські війська [4, 206].

Але Г. Кальнокі не розумів дійсних намірів російської політики. Він серйозно боявся нової появи російських військ у центрі Балкан. У цьому його підтримувала Англія.

9 листопада на традиційному банкеті у лондонського лорд-мера Р. Солсбері дозволив собі вимовити на адресу Росії різкі слова. А через декілька днів після цього, виступаючи перед угорською делегацією, Г. Кальнокі пішов ще далі, він прямо погрожував Росії війною в разі появи росіян в Болгарії [3, 84].

Англійський уряд всіляко намагався втягнути Німеччину й Габсбурзьку імперію в конфлікт з Росією. Зі свого боку Німеччина в особі О. Бісмарка очікувала англо-російського конфлікту.

Незабаром після того, як Р. Солсбері в 1885 р. змінив при владі У. Гладстона, він відправив до О. Бісмарка свого секретаря Ф. Керрі із спеціальною місією, мета якої полягала в тому, щоб підштовхнути Німеччину до боротьби з Росією. Проте це зовсім не входило в плани О. Бісмарка, який зі свого боку завжди прагнув до того, щоб ускладнити англо-російські відносини. О. Бісмарк відповів Уайтхоллу, що «Англія в жодному випадку не може розраховувати на союз з Німеччиною проти Росії». Як неодноразово висловлювався О. Бісмарк, він не бажав, «щоб німці тягали для Англії каштани з російського вогню». Він вважав, що чим пасивніше триматиметься Німеччина у Східному питанні, тим більше буде шансів, що англійці зважаться самі виступити проти Росії, пліч-о-пліч з Австро-Угорщиною. Таким чином, англо-російський конфлікт, такий бажаний для німецького канцлера, розпочався би [3, 84].

Канцлер наполегливо умовляв уряд Австро-Угорщини не сваритися з Росією до того часу, поки в них не буде абсолютної впевненості, що Англія також не відхилиться від боротьби. Згідно з цим О. Бісмарк невпинно стверджував, що Австро-Угорщині не слід розраховувати на підтримку Німеччини у війні за Болгарію, оскільки договір 1879 р. розповсюджується лише на випадок прямого нападу Росії на австро-угорську територію. «Якщо Англія не піде попереду, – писав О. Бісмарк, – дурна буде Австрія, якщо на неї розраховуватиме. Якщо Рандольф Черчилль боїться виступити разом з Австрією і Туреччиною, то заради чого ж тоді одна Австрія повинна схопити кішку за хвіст? Щоб потім бути покинутою Англією?» [8].

Наступна записка О. Бісмарка ясно визначає суть політики німецького канцлера: «Ми повинні прагнути зберегти свої руки вільними, щоб у випадку, якщо справа дійде до розриву з Росією через східні питання, ми не були негайно ж втягнуті в конфлікт, оскільки всі наші сили знадобляться нам проти Франції. Якщо ми залишимося нейтральними у війні Австрії і її союзників проти Росії, то ми зможемо уникнути війни з Францією, оскільки остання не може почати війни, поки ми не втягнуті в боротьбу з Росією... Якщо ми витримаємо намічену тут лінію, – продовжує О. Бісмарк, – то мабуть, що обидві війни, які загрожують Європі, можуть пройти окремо одна від одної». Таким чином О. Бісмарк ясно формулює свої цілі – уникнути війни на два фронти і забезпечити умови для локалізації майбутніх воєн [9].

Відтак О. Бісмарк, починаючи з осені 1886 року, починає активно працювати над встановленням англо-австрійської співпраці на випадок сумісних дій проти Росії. Проте працював він і в протилежному напрямку.

Ще в середині жовтня 1886 р. О. Бісмарк наполегливо застерігав П. Шувалова проти окупації Болгарії. Але 21 листопада 1886 р. до Берліна приїхав брат царя великий князь Володимир Олександрович. Під час цього візиту син канцлера, що став до цього часу статс-секретарем відомства закордонних справ, у тривалій бесіді з великим князем спростував все те, що і він сам і його батько зовсім недавно говорили П. Шувалову, застерігаючи проти відправлення російських військ до Болгарії. Тепер Росії надавався за це *carte blanche*, зовсім як минулої весни, коли О. Бісмарк намагався купити в царському уряді митні поступки [3, 86].

Піти на такий крок канцлера змусили чутки про те, що Росія пропонувала Франції союз проти Німеччини. Насправді розмови про союз вів не російський уряд, а агенти М.К. Каткова, що приїздили до Парижа. Крім того О. Бісмарк на той час вже знав про поліпшення російсько-французьких відносин.

У такій ситуації О. Бісмарк і зробив один з найскладніших маневрів, які тільки знає історія дипломатії. З одного боку, він не скупиться на аванси Росії і підштовхує її на військову інтервенцію в Болгарії. З іншого – він стримує Австро-Угорську імперію в її протидії Росії. У той же час канцлер працює над активізацією англійської політики і прагне викликати англо-російський конфлікт, будучи готовим у цьому випадку спустити і Австро-Угорщину з ланцюга, на якому він її міцно вирішив тримати, поки не відбудеться виступ Англії. Проте для Німеччини О. Бісмарк мав намір навіть і в цьому випадку залишити руки вільними і зберегти «дружні» відносини з Росією [3, 86].

Варто зазначити, що всі ці маневри не принесли жодній з держав стабільності і впевненості. Німеччина не змогла довго триматися в рамках дружніх відносин з Російською імперією, оскільки її побоювання щодо агресії зі сторони Франції вимагали рішучих дій, які торкалися інтересів Росії. Російський уряд за доброзичливість німецького канцлера змушений був підписати договір, що зобов'язував Росію нічого не діяти проти територіальної цілісності Австро-Угорщини і визнати Сербію сферою австрійського впливу. Що ж до самої Габсбурзької імперії, то її політика було прив'язана до політики Німеччини. Крім

того, австрійський уряд змушений був йти на поступки О. Бісмарку, щоб розширити свої сфери впливу на Балканах.

Болгарські події різко загострили австро-російські та російсько-німецькі відносини. Вони стали початком віддалення Росії від австро-німецько-російського договору. Болгарська криза підтвердила ще й те, що австро-німецький договір 1897 р. був спрямований проти Росії. Крім того не варто забувати про «Троїстий союз», що діяв з 1882 р. як таємна угода між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Італією.

Отже, ситуація, що склалася після Болгарської кризи дає змогу з упевненістю говорити про неспроможність трьох держав вирішувати міжнародні конфлікти разом, спираючись на співпрацю, що була закладена умовами союзу трьох імператорів. Цей факт може свідчити лише про одне – крах цього союзу.

Джерела та література

1. Виноградов К. Б. Мировая политика 60-80 годов XIX века: События и люди / К. Б. Виноградов. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1991. – 168 с.
2. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / отв. ред. В. М. Хевролина. – М. : Международные отношения, 1999. – 384 с.
3. История дипломатии / под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
4. Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М. : Высшая школа, 1974 – 280 с.
5. Сказкин С. Д. Конец австро-русско-германского союза / С. Д. Сказкин. – М. : Наука, 1974. – 272 с.
6. Соколов Б. Германская империя: от Бисмарка до Гитлера / Б. Соколов. – М. : Эксмо, 2003. – 480 с.
7. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М. : Эксмо, 2003. – 608 с.
8. Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amts / Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. – Berlin, 1922. – Bd. 4. – 1922. – № 866.
9. Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amts / Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. – Berlin, 1922. – Bd. 4. – 1922. – № 900.
10. Österreich-Ungarn. Das Habsburgerreich von 1867 bis 1918. / Zsuzsa Gaspar, Wien: Ueberreuter , 2008. – 240 s.

Лычко С.А. Австро-немецко-российские отношения в 1885–1887 гг. и крах «Союза трех императоров».

В статье исследованы проблемы межгосударственных отношений в Европе в конце XIX в. Рассмотрены предпосылки и последствия Болгарского кризиса. Охарактеризованы причины ухудшения австро-германско-российских отношений и краха «Союза трёх императоров».

Lychko S.O. Austrian-German-Russian relationships in 1885–1887 and the break-up of the League of the Three Emperors.

The problems of interstate relationships in Europe in the end of 19th century have been researched in the article. The reasons of the deterioration of Austria-German-Russian relations and the break-up of the League of the Three Emperors have been described.

Лісова В.О.

УДК 94(470+571)+94(410) «1894/1897»

РОЛЬ РОСІЇ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У ВРЕГУЛЮВАННІ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ КРИЗИ 1894–1897 РР.

Національне питання завжди було складною та прогресуючою проблемою Османської імперії. Воно становило значну небезпеку для цілісності Порти. Однією з важливих складових національної політики було вирішення питання про статус вірмен. Згідно з Сан-Стефанським і Берлінським договорами 1878 р. «вірменське питання» отримало своє юридичне оформлення, стало важливим аспектом міжнародних відносин, «розмінною монетою» та знаряддям впливу провідних європейських держав на султанський уряд. Скориставшись цим формальним приводом, урядові кола Санкт-Петербурга та Лондона почали активно втручатися у внутрішні справи Стамбулу. Тому близькосхідна політика залишалася одним з пріоритетних векторів зовнішньої політики Російської імперії та Великобританії протягом всього часу існування Східного питання.

Регіональні конфлікти і на сучасному етапі є надзвичайно гострими. Вони впливають як на розвиток окремих регіонів, так і на розвиток світу в цілому. Тому вивчення досвіду розв'язання подібних проблем у минулому може допомогти під час вирішення складних національних питань сьогодення.

Метою статті є спроба дослідити еволюцію російсько-британських відносин у період Близькосхідної кризи 1894–1897 рр., проаналізувати дипломатичну діяльність Санкт-Петербурзького та Лондонського кабінетів і окреслити зміни в зовнішньополітичному курсі Росії та Великобританії у вказаному регіоні.

Близькосхідна політика європейських держав у період боротьби за перерозподіл сфер впливу не раз висвітлювалася в історичній літературі. У працях історика дореволюційного періоду Н. Кареева, вона викладається з використанням значного фактичного матеріалу із залученням джерел з приватних архівів та іноземної документації [5].

Ряд нових проблемних питань було поставлено у радянській історіографії. У працях Н.С. Кіняпіної розглянуто розвиток російсько-турецьких відносин, докладно проаналізовано внутрішнє становище Османської імперії та розвиток національно-визвольного руху в останній третині XIX ст. [1].

В.М. Хвостов даючи характеристику проблемам історії зовнішньої політики Росії та міжнародних відносин кінця XIX – початку XX ст., підкреслював важливість підписання російсько-французької військової угоди 1894 р. і її значення для подальшої близькосхідної політики держав [11; 12].

У фундаментальній праці «Історія дипломатії» визначено сутність російсько-британських протиріч на Близькому Сході, розглянуті основні напрямки політики європейських держав у цьому регіоні [4].

У сучасній російській історіографії на особливу увагу заслуговує колективне дослідження, в якому розглянуто проблему режиму Чорноморських проток як складову частини Східного питання і вказано на її особливе місце в зовнішній політиці Російської та Британської імперій [7].

О.Б. Ширококоряд у своїй праці вивчає історію військового, економічного і політичного аспектів конфлікту Великобританії та Росії у вказаному регіоні, аналізує причини кризових явищ, що мали місце в Османській імперії протягом всього XIX ст., та роль великих держав у їх врегулюванні [13].

Останнім часом у вітчизняній історіографії приділяється багато уваги вивченню історії міжнародних відносин. Зокрема К.А. Русаков розглянув питання статусу Чорноморських проток у політиці великих держав у контексті вирішення Близькосхідної кризи 90-х рр. XIX ст. [8].

Серед робіт зарубіжних авторів особливий інтерес для нашого дослідження становить праця англійського історика А.Дж.П. Тейлора. У роботі досліджується зовнішня політика великих держав другої половини XIX – початку XX ст. з використанням документів з архівів Лондона, Парижа, Відня, а також мемуарної літератури та інших свідчень сучасників подій [10.]

Таким чином, історіографічний огляд літератури дозволяє зробити висновок про те, що як вітчизняними, так і закордонними авторами висвітлене досить широке коло питань, пов'язаних з розвитком російсько-британських відносин у досліджуваний період. Але варто зазначити, що практично немає робіт, що узагальнюють усі аспекти досліджуваної нами проблеми.

Підйом вірменського національного руху кінця XIX ст. належить до числа тих внутрішніх ускладнень в Османській імперії, які призвели до міжнародно-політичної кризи. Відповідно до статті 61 Берлінського трактату 1878 р., «Висока Порта» зобов'язувалася здійснити реформи та перетворення, викликані місцевими потребами, в областях компактного проживання вірмен та забезпечити їм захист від черкесів та курдів. Султанський уряд мав періодично звітувати перед великими державами про виконання наміченої програми у сфері національної політики [9].

Але чим більше слабнула Османська імперія, тим більше посилювалася політика ісламізації й отуречення західних вірмен. Султан не лише не виконував своїх зобов'язань, але й розробив програму з «ліквідації вірменського питання шляхом знищення вірмен». У розпалюванні ненависті між численними народами своєї держави Абдул Хамід II бачив найкращий спосіб зміцнення султанського абсолютизму. Він сприяв переселенню мусульман з Балкан до Малої Азії, навмисно загострюючи відносини між слов'янами, вірменами, греками з одного боку, турками і курдами – з іншого. Крім того, в 1891 р. на території Малої Азії були створені загони іррегулярної кінноти («хамідіє») переважно з курдів і черкесів, залишені поза контролем і залежністю від місцевої адміністрації. Їх призначення полягало в «наведенні порядку» в провінції, у придушенні будь-якого прояву незадоволення населення беззаконнями влади [1, 258–260].

Бездіяльність європейських кабінетів дозволила турецькому уряду в 90-х рр. XIX ст. перейти до здійснення плану геноциду вірмен. За згоди султанського військового командування в серпні-вересні 1894 р. була організована різанина вірмен у Сасуні, Муші та інших містах. У результаті цих жорстоких акцій було розгромлено більше 40 сіл і знищено майже 10 тис. чоловік [2; 3].

Після масової розправи над вірменами Великобританія в 1894 р. виступила з пропозицією провести обстеження на місці, силами іноземних консулів. На відміну від Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, Росія та Франція погодилися з англійською пропозицією, оскільки вони не хотіли дозволити Лондону діяти самостійно в цьому питанні [4, 236–239].

Втручання Великобританії у справи султанського уряду могло привести до вторгнення британського флоту до Дарданелл, що представляло загрозу для обох країн. Перед Росією виникла б небезпека захоплення Проток. Для Франції активізація англійської політики в цьому регіоні ставила під загрозу її торгівлю Суецьким каналом, і без того ослаблені позиції в Єгипті, а також долю французьких капіталовкладень в Османській імперії. Тому в 1894–1896 рр. між трьома державами, котрі втрутилися у вірменські справи, спалахнула боротьба: англійський уряд прагнув посилити натиск на султана, а російський і французький – звести вимоги до нього до мінімуму [12; 13].

Торкаючись міжнародного аспекту подій необхідно відзначити, що вірменське питання було формою англійсько-російського протистояння. Не турбота про долю вірмен, а прагнення ослабити Російську імперію, створити складнощі на її південних кордонах, закрити Санкт-Петербургу шлях до Індії й Середземного моря, та загрозою вторгнення одержати згоду султана на захоплення Єгипту – такі були цілі політики Британської імперії на Близькому Сході [1, 261–265].

У листопаді 1894 р. англійський уряд запропонував створити міжнародну комісію з розслідування подій у Сасуні. Абдул Хамід II під тиском європейської громадськості вимушений був погодитися на створення турецької комісії за участю англійського консула. У свою чергу, британський істеблїшмент, бажаючи досягти єдності з Російською імперією та Францією, запросив уряди цих країн взяти участь у розслідуванні [3, 98–111].

Слід підкреслити, що, зважаючи на погіршення англійсько-німецьких відносин, у британському кабінеті спостерігалася тенденція до пом'якшення англійсько-російських суперечностей. 9 листопада 1894 р. у промові на банкеті у лорд-мера Лондона прем'єр-міністр А. Розбері висловився за зближення з Росією [10, 369–373].

У грудні 1894 р. Лондон, намагаючись послабити російсько-французьку єдність, вирішив домовитися з Російською імперією з вірменського і єгипетського питання. Він запропонував Санкт-Петербургу для «наведення ладу» ввести російські війська до Турецької Вірменії, а за це Росія мала визнати права Великобританії на Єгипет. Російське МЗС відмовилося від подібної пропозиції, хоча формально вона була вигідною, оскільки Єгипет і так

знаходився під контролем англійців. Але контроль над Турецькою Вірменією серйозно і надовго посварив би Миколу II з султаном, чого, власне, і намагався досягти Уайтхолл. Метою ж російського уряду був контроль над Протоками, а не збільшення території в Малій Азії [13, 358–370].

21 грудня 1894 р. Абдул Хамід II погодився з пропозицією представників європейських держав про їх компетенцію в турецькій комісії.

Під час розслідування з'ясувалося складне економічне становище вірмен, повне безвладдя в регіоні та неконтрольованість полків «хамідіе». У квітні 1895 р. делегати трьох держав, вказуючи на необхідність корінних перетворень в адміністрації вірменських вілайєтів, передали султану проект, у якому для проведення реформ пропонувалося призначити верховного комісара й заснувати контрольну комісію для ухвалення петицій і встановлення відносин з посольствами [3, 111–114].

Одночасно з роботою турецької комісії з розслідування подій в Сасуні посли Російської імперії, Великобританії і Франції у Стамбулі займалися також підготовкою проекту реформ. 11 травня 1895 р. цей проект разом з меморандумом був вручений Абдул Хаміду II. Держави пропонували султану встановити контроль Європи за виборами і діяльністю валі, наполягали на включенні до складу жандармерії всіх станів суспільства. Проект передбачав проведення адміністративних, судових, фінансових реформ у шести вілайєтах Турецької Вірменії, які повинні були усунути свавілля турецької влади й гарантувати вірменському народу охорону життя та майна [6, 14–17].

13 червня 1895 р. турецький уряд відкинув пропозиції послів про контроль Європи за діяльністю валі, вважаючи це порушенням суверенітету султана. 2 серпня Абдул Хамід II передав державам свою відповідь на проект про проведення реформ. Він був складений у невизначеній формі, без жодних гарантій їх здійснення, тому викликав незадоволення як вірменського населення, так і європейських урядів [1, 265–267].

15 серпня 1895 р. Р. Солсбері, виступаючи в парламенті, з гнівною промовою обрушився на султана. Підкреслюючи повну солідарність Великобританії та Росії у вірменському питанні, він заявив, що незалежність Османської імперії є виключно бажанням держав зберегти цю незалежність,

але політика Порти стосовно вірмен може спонукати Європу відмовити султану в підтримці штучного існування Турецької держави [4, 240–246].

У літку 1895 р. прем'єр-міністр пішов далі в антитурецькій політиці: він пропонував уже план розділу Османської імперії, обравши спочатку Німеччину як партнера. У липні-серпні 1895 р. відбулися переговори Р. Солсбері з німецьким послом В. Гатцфельдом у Лондоні про розділ Османської держави, але англійські пропозиції німецьку сторону не зацікавили [1, 268–270].

Тим часом, нові вірменські погроми у Стамбулі, які тривали з 30 вересня до 2 жовтня 1895 р., змусили послів трьох європейських країн 15 жовтня звернутися до султана з вимогою про невідкладне проведення реформ. Одночасно з цим посли шести держав передали султанському уряду колективну ноту, звернувши його увагу на становище в столиці, і віддали наказ командирам своїх стаціонарів відійти в безпечне місце. Ці заходи європейських дипломатів змусили Абдул Хаміда II 20 жовтня 1895 р. султанським рескриптом затвердити проект реформ. Проте і цей документ, подібно до багатьох інших, залишився звичайним аркушем паперу. Насильство над вірменами в Малій Азії продовжувалося й після видання рескрипту [2; 11].

У листопаді 1895 р. Р. Солсбері запропонував увести британську ескадру в Мармурове море. Але ретельно проаналізувавши розстановку сил у регіоні, від цього плану довелося відмовитися [8, 13–14].

За цих умов міністр закордонних справ Австро-Угорської імперії А. Голуховський від імені свого уряду 1 листопада 1895 р. запропонував європейським державам, котрі підписали Берлінський договір 1878 р., з метою стабілізації становища ввести в Протоки по декілька судів кожної з європейських ескадр. Санкт-Петербурзький кабінет відхилив цей проект. У якості контрзаходу О. Нелідов запропонував направити в розпорядження посольств сторожові судна, чисельність екіпажів яких становила б значну військову силу й була б здатною попередити вибух мусульманського фанатизму й захистити життя і майно європейських підданих. Усі європейські уряди погодилися з цією пропозицією [3, 124–125].

26 серпня 1896 р. вірменські націоналісти захопили будівлю Оттоманського банку в Стамбулі. Вони засіли в ній, обороняючись від турецької поліції і загрожуючи підірвати будинок з усіма мільйонними цінностями. У

відповідь на захоплення банку влада і мусульманське духовництво організували знищення вірмен [5, 522–523].

У зв'язку з вірменськими погромами в турецькій столиці британська ескадра залишила Мальту й підійшла до Дарданелл. Ситуація в країні стала критичною. Становище ускладнювалося тим, що услід за Вірменією хвиля обурень політикою султанської адміністрації охопила європейські провінції Туреччини: Крит, Епір, Македонію [10, 375–376].

Проблема розділу Османської імперії та долі Проток знову стали в центрі уваги європейських держав. Можливість уведення в Протоки флоту Великобританії й, можливо, інших європейських держав викликала занепокоєння в Санкт-Петербурзі.

У вересні 1896 р. Микола II відвідав Британську імперію, де в замку Бальмораль відбулися його переговори з прем'єр-міністром Р. Солсбері, де також обговорювалося питання про Чорноморські протоки. Російський імператор заявив про бажання Росії встановити контроль над Протоками без оволодіння будь-якими частинами території Порти. Р. Солсбері наголосив, що це може бути здійснено тільки «після зникнення Турецької імперії» й задоволення інтересів інших держав [6, 19–20].

Слід зазначити, що британський прем'єр-міністр прагнув досягти угоди з російською стороною про сумісні дії проти султана і, можливо, про розділ Османської імперії. У 1896 р. два важливі чинники робили таку угоду для Великобританії особливо бажаною. Першим з цих чинників було рішення розпочати завоювання Судану, що укріпило б і позиції Уайтхоллу в Єгипті. Експедицію до Судану в Лондоні мали намір фінансувати за рахунок коштів Міжнародної Каси єгипетського боргу. Угода з Російською імперією допомогла б зламати опір Каси, в якій домінуючу роль відігравала Франція. Другим чинником було надзвичайне загострення відносин Великобританії з Німеччиною, що настало на початку 1896 р. [12, 263–286].

Безпосередньо після знищення вірмен у Стамбулі про угоду заговорив англійський посол в Османській імперії Ф. Каррі. Метою зближення з Санкт-Петербургом і Парижем повинен був стати сумісний тиск на султана, щоб змусити його змінити великого візиря або ж встановити в Османській імперії порядок, гарантований Європою. Ці пропозиції не зустріли підтримки з боку

російського уряду. Заміна влади султана європейським кондомініумом не відповідала інтересам Російської імперії [3, 126–156].

Скориставшись репресіями проти вірмен, Великобританія в жовтні 1896 р. запропонувала скликати загальноєвропейську конференцію послів з питання про реформи в Османській імперії. Одночасно з цим вона висловилася про доцільність інтервенції проти султана. Англійські судна крейсували в Середземному морі, біля входу до Дарданелли. Російський уряд, стурбований цими заявами, сповістив англійське керівництво, що в разі британської інтервенції Чорноморський флот негайно ввійде до Босфору.

Не зважившись на сепаратний виступ проти Порти, 20 жовтня 1896 р. англійський уряд звернувся до інших великих держав з нотою, в якій запропонував доручити послам у Стамбулі виробити проект реформ не лише для вірменських вілайєтів, а й для Османської імперії в цілому [11; 13].

24 листопада російський уряд зробив новий зигзаг у своїй близькосхідній політиці. Він повернувся до позиції, яку зайняв Микола II в Бальморалі. Ініціатором такого повороту був О. Нелідов. 30 листопада 1896 р. він подав імператорові записку, в якій вказував на хистке становище Османської імперії й можливість утвердження там іноземного впливу. Перехід Проток з рук «слабкого Стамбулу» в «сильніші» загрожував би безпеці Російської імперії в Чорному морі і закриття їй вихід до Середземного моря. Посол рекомендував у разі введення англійського флоту до Дарданелл негайно зайняти Верхній Босфор. О. Нелідов вважав, що «у зв'язку спокійнішим перебігом справ у Стамбулі» можна навіть не чекати вступу іноземних судів до проток, а прийти до Босфору й тоді вже запросити інші держави до співпраці.

23 листопада 1896 р. на особливій нараді, скликаній Миколою II для розгляду записки посла, було ухвалено доручити О. Нелідову діяти спільно з представниками інших країн у вирішенні національного питання, не допускаючи заміни турецьких установ на загальноєвропейські. У разі вірогідності введення іноземних ескадр до Мармурового моря, вважалось доцільним тимчасове заняття Верхнього Босфору для закриття Чорного моря [7, 238–242].

Коли проект був прийнятий, С. Вітте, який вважав, що його реалізація стане причиною війни, звернувся за допомогою до обер-прокурора Святішого

синоду Д. Побєдоносцева, який мав на імператора великий вплив. Спільно вони умовили Миколу II відмовитися від здійснення плану О. Нелідова [1, 271–272].

Франція також не підтримала цей проект. 12 грудня, скориставшись необхідністю відповіді на англійську ноту від 20 жовтня, французький уряд висунув три умови своєї згоди на обговорення запропонованого Великобританією проекту реформ: 1) збереження цілісності Османської імперії; 2) виключення кондомініуму шести держав над нею; 3) виключення будь-яких сепаратних дій з боку кожної з великих держав. Остання умова усувала можливість здійснення проекту О. Нелідова [10, 382–383].

У грудні 1896 р. у Стамбулі почала роботу конференція послів з врегулювання внутрішньополітичної кризи в Османській імперії. За основу рішень конференції була прийнята французька пропозиція про розробку реформ, і можливість введення англійського флоту в Протоки відпала.

2 лютого 1897 р. між учасниками конференції була досягнута угода, згідно з якою мала бути створена Верховна рада для поліпшення стану турецької адміністрації. Проте цей проект реформ також не був реалізований – почалася греко-турецька війна 1897 р., і великі держави виступили спільно з Портою проти повстанців о. Крит.

Таким чином, у результаті Близькосхідної кризи 1894–1897 рр. становище вірмен в Османській імперії не змінилося. Проект реформ був вироблений послами, але так і не вручений султану [4, 246–179].

Проте, у цей час відбулись зміни в зовнішньополітичному курсі Великобританії та Росії. Незважаючи на те, що англійський кабінет зайняв провідну позицію в розв'язанні вірменської проблеми, британський істеблішмент відходить від своєї звичної політики конфронтації з Санкт-Петербургом. Відстоюючи власні державні інтереси, Лондон намагається знайти компромісні варіанти вирішення спірних питань. У свою чергу російські урядові кола з обережністю сприймають зміни в англійській зовнішній політиці. У зв'язку з загостренням вірменського питання на перший план перед російськими можновладцями знову виступає проблема статусу Чорноморських проток. Тому Санкт-Петербург проводить складну та виважену політику під час врегулювання Близькосхідної кризи 90-х рр. XIX ст. Але, незважаючи на це,

складається парадоксальна ситуація: переслідуючи різні цілі уряди обох країн, чи не вперше, проводять дипломатичну діяльність у спільному напрямку.

Джерела та література

1. Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII – начало XX в.) / [отв. ред. Н. С. Киняпина]. – М. : Наука , 1978. – 434 с.
2. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. / [под. ред. проф. М. Г. Нерсеняна]. – Ереван : Издательство АН Армянской ССР, 1966. – 562 с.
3. Герцог Аргайльский. Ответственность Англии в Восточном вопросе (факты и воспоминания за сорок лет) / Герцог Аргайльский ; пер. с англ. – СПб. : Типография Бенке, 1908. – 178 с.
4. История дипломати / [под ред. А. А Громыко, И. Н. Земскова, В. А. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Сказкина, В. М. Хвостова]. – М. : Госполитиздат. – Т. II. – 1960. – 820 с.
5. Кареев Н. История западной Европы в новое время / Кареев Н. – СПб., 1910. – Т. 6. Последняя треть XIX в. – Ч. 2. 1880–1900 гг. – 630 с.
6. Киракосян А. Д. Английская политика в отношении Западной Армении и общественное мнение Великобритании (90-е годы XIX века) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук / А. Д. Киракосян. – Ереван, 1981. – 26 с.
7. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / [отв. ред.] Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев. – М. : Международные отношения, 1999. – 557 с.
8. Русаков К. А. Проблема черноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920 р. : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 22 с.
9. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 / [под. ред. Е. А. Адамова]. – М.: Политиздат, 1952. – 464 с.
10. Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе 1848–1918. / Тэйлор А. Дж. П. ; пер. с англ. – М. : Издательство иностранной литературы, 1958. – 644 с.
11. Хвостов В. М. Ближневосточный кризис 1895–1897 гг. / В. М. Хвостов // Историк-марксист. – 1929. – Т. 13.
12. Хвостов В. М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX в. Избранные труды / Хвостов В. М. – М. : Наука, 1977. – 403 с.
13. Широкоград А. Б. Россия-Англия: неизвестная война, 1857–1907. / Широкоград А. Б. – М. : АСТ, 2003. – 512 с.

Лисова В.А. Роль России и Великобритании в урегулировании Ближневосточного кризиса 1894–1897 гг.

Статья посвящена проблеме урегулирования Ближневосточного кризиса 1894–1897 гг. Особое внимание уделено роли России и Великобритании в разрешении армянского национального вопроса. Отдельный акцент делается на освещении проблемы режима Черноморских проливов как составляющей части Восточного вопроса.

Lisova V.O. The role of Russian and Great Britain in the Near-Eastern settlement 1894–1897.

The article is devoted to the problem of the Near-Eastern settlement in 1894–1897. The special attention has paid to the role of Russian and Great Britain in the adjustment of the Armenian national question. The problem of the status of the Black Sea straits is specially accentuated as constituent part of the Eastern question.

Олійник Н.В.

УДК 94(4)«1953»

КРИЗА СОЦІАЛІЗМУ 1953 Р. У НДР: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

З часів народного повстання 1953 р. у Німецькій Демократичній республіці (НДР) минуло 55 років, але воно й досі викликає гострий інтерес дослідників. Зацікавленість цією темою зростає після об'єднання Німеччини і розпаду СРСР, і не лише в Німеччині, для якої з'ясування суті цих подій є важливим чинником досягнення справжньої національної єдності, але й серед усіх дослідників історії побудови соціалізму у країнах Східної Європи.

Жодної роботи українських істориків з цієї проблематики виявлено не було. Проте в сучасній російській науковій літературі ця проблема представлена достатньо широко.

Вивченням кризи соціалізму в НДР 1953 р. займався О. Філітов [12]. Аналізуючи причини червневих подій 1953 р. в НДР, автор висловлює думку, що головними були економічні негаразди, пов'язані з некритичним ставленням до використання радянського досвіду побудови соціалізму. Разом з тим він вважає, що виступ народних мас був свідомо спровокований керівництвом НДР, яке побоювалося, що внаслідок радянської політики, спрямованої на компроміс із західними країнами в питанні об'єднання Німеччини, воно могло втратити свою владу в країні.

Цю позицію підтримує і Б. Хавкін [14]. Особливу увагу у своїй роботі він звертає на перебіг подій 16-17 червня 1953 р. Цей автор аналізує ставлення владних структур НДР і СРСР до народного повстання і показує, що головну роль у визріванні конфлікту вони відводили особам з Західної Німеччини. Сам Б. Хавкін цю позицію спростовує і вважає червневі події 1953 р. в НДР першим масовим антикомуністичним виступом у Східній Європі.

К. Тимошенкова у своїй роботі зазначає, що економічні чинники не мали б такого глибокого й руйнівного впливу для НДР, якби політика СРСР щодо Німеччини не була настільки суперечливою [11]. Так, у березні 1952 р. Радянське керівництво виступило з нотою, яка передбачала об'єднання

Німеччини на основі загальних виборів, а вже в липні того ж року санкціонувало прискорену радянізацію НДР.

С. Кондрашов у своїй науковій праці зосереджують увагу на таких аспектах досліджуваної теми, як суспільно-політична атмосфера у країні напередодні повстання, перебіг подій 16-17 червня, а також питання легітимності використання зброї для придушення повстання з боку СРСР. Цей автор стверджує, що в червні 1953 р. Радянський Союз на території Східної Німеччини мав усі права та зобов'язання окупаційної держави, і в тому числі право на застосування зброї [5].

С.Я. Лавренъов та І.М. Попов причинами виступу народних мас в НДР вважають форсовані темпи побудови соціалізму. У їх праці поданий докладний опис перебігу подій та процесу придушення повстання радянськими військами. Автори зупиняються на аналізі позицій країн Заходу щодо розвитку червневого повстання в НДР і роблять висновок, що ФРН та інші країни Західної Європи його підтримували [6].

Дослідники й досі не мають єдиної позиції у питаннях про те, хто несе відповідальність за визрівання народного повстання у Східній Німеччині; в чому полягає справжня роль партійного керівництва НДР й особисто Вальтера Ульбріхта у виникненні громадянського конфлікту у країні; чи можна ставити в один ряд події в НДР 1953 р. і народні виступи в Угорщині та Польщі 1956 р. і в Чехословаччині 1968 р.?

Отже, незважаючи на достатньо високий інтерес дослідників до цієї теми, вона ще містить значну кількість невирішених питань, і тому потребує подальшого дослідження на базі широкого комплексу історичних джерел.

Мета даної статті полягає в дослідженні причин, перебігу та наслідків кризи соціалізму 1953 р. у НДР.

Після Другої світової війни Німеччину було поділено на зони окупації Великобританії, США, Франції та СРСР. З початком «холодної» війни стосунки між союзниками перейшли у стадію напруженості. У 1949 р. на території Німеччини було створено дві незалежні держави: Федеративну Республіку Німеччину, яка орієнтувалася у своєму розвитку на демократичні держави Західної Європи й Німецьку Демократичну Республіку, яка відтворювала на своїх теренах радянський досвід побудови соціалізму [1; 17].

У липні 1952 р. на II конференції Соціалістичної Єдиної партії Німеччини її генеральний секретар В. Ульбріхт проголосив курс на «прискорену побудову основ соціалізму». Будівництво соціалізму передбачалося здійснювати у традиціях сталінського СРСР, тобто планувалися такі заходи як націоналізація, колективізація сільського господарства [8, 232; 18, 408].

Відразу ж після конференції СЕПН у липні 1952 р. почалася робота з метою створення виробничих сільськогосподарських кооперативів. Так станом на 15 травня 1953 р. у республіці нараховувалося 4650 виробничих кооперативів, які об'єднували 57797 господарств і 118355 осіб, їх земельна площа складала 638 тис га [4, 75].

Як повідомляв уповноважений МДБ-МВС СРСР у Німеччині М.К. Кавезнев, розвиток кооперативного руху на селі часто супроводжувався тиском на селян з боку партійних органів та органів державної влади. Замість проведення роз'яснювальної роботи та поступового включення селян у сільськогосподарські товариства шляхом показу переваг колективного господарювання, партійні органи зверталися до поліції та управління МДБ з проханням здійснювати арешти селян, які відмовляються вступати в сільськогосподарські товариства [4, 76–77]. 19 лютого 1953 року керівництво НДР прийняло рішення, за яким селян, що відмовлялися виконувати накази уряду, піддавали покаранню в формі конфіскації майна [15, 47].

План побудови соціалістичної економіки НДР передбачав прискорений розвиток важкої промисловості, що призвело до погіршення роботи галузей легкої та харчової промисловості та сільського господарства. Це, у свою чергу, спричинило збої в забезпеченні населення товарами широкого вжитку. Крім того, держава була вимушена шукати додаткові джерела для фінансування важкої промисловості, тому було введено «режим економії», який передбачав обмеження різного роду пільг і, таким чином, негативно вплинув на життя робітників. Зокрема було скасовано пільги на проїзд робітників у залізничному транспорті [11, 20; 5, 156]. У квітні 1953 р. відбулося значне підвищення цін на громадський транспорт, одяг, взуття, м'ясо та продукти, які містили цукор. Одночасно нестача цукру призвела до дефіциту штучного меду й мармеладу, який був одним з основних компонентів стандартного сніданку більшості

німців. За свідченням учасників тих подій це викликало в робітників хвилю незадоволення [13; 21].

Одночасно керівництво НДР здійснило ряд заходів з метою обмеження діяльності приватних підприємців. Зокрема 9 квітня 1953 р. було прийнято постанову «Про видачу продовольчих карток в НДР та демократичному секторі Берліну», в якій зазначалося, що продкартки тепер не будуть видаватися приватним власникам. До цієї категорії були віднесені: приватні власники, орендарі промислових підприємств, приватні адвокати, домовласники, які здають в оренду приміщення тощо [13, 5]. Обмеження у виданні карток на жири, м'ясо та цукор, відсутність цих продуктів у роздрібній торгівлі негативно позначилося на житті населення НДР.

Економічні негаразди керівництво НДР вирішувало виключно адміністративними методами, здійснюючи тиск на робітників. Так на пленумі ЦК СЕПН 1953 р. було ухвалено рішення про підвищення норм виробітку на 10%. В опублікованому 28 травня 1953 р. тексті рішення зазначалося: «Уряд НДР вітає ініціативу робітників щодо підвищення норм виробництва. Він дякує всім робітникам за їх велику патріотичну справу» [6]. Отже, керівництво НДР, підвищивши норми виробітку на підприємствах, подало населенню це рішення так, ніби самі робітники були ініціаторами цього заходу.

Таким чином, реалізація програми побудови соціалізму за радянським зразком невідворотно привели до ескалації народного невдоволення.

Негативне ставлення німецького народу до політики прорадянської влади в НДР на чолі з Першим секретарем ЦК СЕПН В. Ульбріхтом проявлялося в масових втечах до Західної Німеччини та локальних страйках на території країни. За документами, надісланими М.К. Кавезневим до Москви, в 1952 р. з НДР емігрувало 165571 чол.; у січні-квітні 1953 р. – 120531 чол. Серед втікачів основну масу склали: приватні підприємці, інтелігенція, робітники і селяни [4, 81–82]. Локальні страйки почалися ще у травні 1953 р. Так 16 травня 1953 р. у сталеливарному заводі в м. Лейпциг страйкувало 200 робітників на знак протесту проти підвищення виробничих норм на 24% [4, 79].

Ситуація у країні ставала все напруженішою, і у травні 1953 р. керівництво СРСР вирішило нормалізувати внутрішньополітичне становище в НДР. У середовищі радянського керівництва сформувалися дві позиції щодо

врегулювання назріваючого конфлікту. Так Л. Берія запропонував відмовитися від курсу на побудову соціалізму в НДР. Він заявив, що СРСР потрібна мирна Німеччина, а буде там соціалізм чи ні – не має значення. Він підкреслював, що необхідно боротися за об'єднання Німеччини на будь-яких умовах. Свою думку він мотивував тим, що єдина і сильна Німеччина зашкодить американському впливу в Західній Європі. Іншої точки зору дотримувався міністр іноземних справ В. Молотов, який вважав, що питання, яким шляху піде країна в самому центрі Європи є дуже важливим. Тому необхідно дотримуватися твердої позиції щодо побудови соціалізму в НДР, але треба уповільнити темпи цього процесу [1; 9].

2 червня 1953 р. було видане розпорядження Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо оздоровлення політичної ситуації в НДР» [14, 170]. Під впливом «московських рішень» 9 червня Політбюро ЦК СЕПН ухвалило програму дій під назвою «Новий курс», яка передбачала знизити ціни, відмовитися від тотальної колективізації і навіть повернути у приватну власність деякі дрібні підприємства. Але підвищення норм виробітку до початку повстання так і не було відмінено [10, 9–11,13]. Отже, заходи, передбачені «Новим курсом», своєчасно виконані не були, що і призвело до ескалації конфлікту.

Масовий вибух народного протесту насамперед проти економічної політики влади стався 16-17 червня 1953 р. Ці події в НДР можна кваліфікувати як справжнє народне повстання, яке охопило не тільки Берлін, але й усю Східну Німеччину з містами Лейпциг, Магдебург, Дрезден, Галле та ін. [3; 10, 15–17]. Страйки відбулися в 304 населених пунктах НДР. Основною рушійною силою повстання були робітники, вимоги яких спочатку мали суто економічний характер: зниження цін на товари, скасування високих виробничих норм. Згодом вимоги повстанців почали набувати політичного характеру, залунали гасла про вільні вибори та зміну керівництва НДР [2, 101; 10, 15; 17]. Народні хвилювання набрали неочікуваного розмаху і були нормалізовані за допомогою радянських військ. У результаті зіткнень військових з повстанцями загинуло 20 осіб, а 1415 людей було заарештовано і звинувачено в антиурядовій діяльності [4, 95; 14, 165].

У народному повстанні в НДР брали участь і мешканці Західної Німеччини. Вони надавали своїм східним сусідам матеріальну допомогу, брали участь в акціях протесту на східнонімецькій території, у мітингах на підтримку повстанців на своїй

території [4, 108; 8, 233; 9, 4]. Проте реакція ФРН та інших західних країн на державному рівні була спокійною і вичікувальною, адже ці події відбувалися в зоні окупації СРСР, і радянські війська діяли в межах своїх повноважень, не порушуючи міжнародних домовленостей щодо Німеччини [16, 213].

Ставлення до подій 16-17 червня 1953 р. керівників НДР було підозріло індиферентним. Лідери Східної Німеччини не доклали жодних зусиль для врегулювання конфлікту, поклавши всю відповідальність за це на радянські окупаційні війська. Цілком слушним може бути припущення, що В. Ульбріхт та його оточення свідомо довели події в НДР до крайнього загострення, щоб посилити радянський нагляд за країною з метою стабілізації ситуації в ній і відмовитися від безпосередніх дій щодо об'єднання Німеччини. Адже цей захід означав би для комуністичних лідерів НДР втрату керівних позицій у країні. Керівництво НДР неприховано зволікало з імплементацією постанови про оздоровлення політичної ситуації від 2 червня 1953 р., не брало до уваги відомості про короткотермінові страйки робітників. Залишилися без належного реагування з його боку повідомлення радянських військових командирів про серйозність намірів демонстрантів. Поліція навіть отримала інструкцію від керівництва НДР не втручатися в події, що розгорталися у країні [5, 159].

Наслідки кризи в цілому були сприятливими для В. Ульбріхта, якій зумів укріпити свої позиції, відсторонивши від влади непотрібних йому людей. Однак народне повстання не спричинило відмови Радянського Союзу від ідеї об'єднання Німеччини. У серпні 1953 р. Москва ще раз оголосила основні положення березневої ноти 1952 р., головною метою якої було об'єднання німців для запобігання планів інтеграції ФРН до НАТО [11, 121–124].

Криза соціалізму 1953 р. в НДР вплинула й на результати внутріполітичної боротьби в СРСР. М.С. Хрущов, скориставшись нагодою, звинуватив свого конкурента в боротьбі за одноосібну владу Л.П. Берію в тому, що він своїм курсом на «лібералізацію» спровокував народне повстання в НДР. У червні 1953 р. його було заарештовано, а у грудні того ж року страчено як «ворога народу» [10, 27; 12, 133].

Відносини між СРСР і НДР після кризових подій 1953 р. увійшли у смугу нормалізації. У серпні 1954 р. СРСР скасував окупаційний статус Східної

Німеччини, а 20 вересня 1955 р. був підписаний договір про міждержавні відносини між СРСР і НДР [10, 117–118; 14, 174].

Отже, народне повстання 17 червня 1953 р. в НДР було першим проявом кризи соціалізму за радянським зразком у країнах Східної Європи. Як і подальші кризові явища у країнах цього регіону – народна революція в Угорщині 1956 р., польські події 1956 р., Празька весна 1968 р. у Чехословаччині, воно стало наслідком хибної політики сліпого копіювання досвіду побудови соціалізму в СРСР без урахування національних особливостей цих держав.

Джерела та література

1. Алматы М. Берлинский кризи [Електронний ресурс] / М. Алматы // Континент. – 2003. – № 11. – Режим доступу: <http://www.continent.kz/2003/11/9.htm>.
2. Брандт В. Воспоминания // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 94-125.
3. Доклад Главного управления немецкой Народной полиции о беспорядках в ГДР в период с 16 по 22 июня 1953 года. – Режим доступу: <http://hist.asu.ru//aes/gdr/das.pdt>.
4. Документи ЦА ФСБ России о событиях 17 июня 1953 г. в ГДР // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1. – С. 75-124.
5. Кондрашов С. Берлин 17 червня 1953 р. // Международная жизнь . – 2000. – № 3. – С. 151-160.
6. Лавренов С. Л., Попов И. М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – М.: АСТ; Астрель, 2003. – 778 с – Режим доступу: <http://mihtera.hb.ru/h/lavrenov-popov/07.html>
7. От Декрета о мире до Программы мира. Летопись советской внешней политики 1917–1975. – М.: Политиздат, 1975. – 287 с.
8. О фашистском путче 17 июня. Из отчетного доклада на IV съезде СЕПГ 30 марта – 6 апреля 1954 г. / В. Ульбрихт Развитие Германского народно-демократического государства 1945–1958 гг. – М.: Иностран. лит, 1961. – 730 с.
9. Повідомлення слідчих органів НДР про допит західноберлінського провокатора Кальковського // Ленінська правда. – 1953. – № 121. – С. 4.
10. Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80 рр. ХХ ст.). – Харків: АТ «Бізнес інформ», 1998. – 392 с.
11. Тимошенко Е.Н. Германия, июнь 1953 г.: уроки прошлого для будущего. Мат-лы «крупного стола», состоявшего в институте Европы РАН 27 марта 2003 г. – М.: Огни, 2003. – 138 с.
12. Филитов А.М. СССР и ГДР: год 1953 // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 123-133.

13. Фурс А. Восстание после Сталина // Взгляд. – 2007. – Режим доступа: <http://www.vz.ru/society/2004/7/6/92510.print.html>.
14. Хавкин Б.Л. Берлинское жаркое лето 1953 г. // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 156–175.
15. Шерстяной Е. Вызревание политического кризиса в ГДР в 1953 г. // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 34–57.
16. Штраус Ф.-И. Воспоминания. – М., 1991. – 560 с.
17. Peter Brun. – Режим доступа: <http://www.ib.hu-berlin.de/pbruhn/juniaugb.htm-spogadPB>
18. Keiderling G. Berlin 1945–1986. Geschichte der Hauptstadt der DDR. – Berlin: Dietz Verlag, 1987. – 906 s.

Олийнык Н.В. Кризис социализма 1953 г. в ГДР: причины, ход событий, последствия.

Статья посвящена анализу причин, событий и последствий народного восстания в ГДР в июне 1953 г., которое стало первым проявлением кризиса социализма советского образца в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.

Oliynyk N.V. The crises of the socialism in GDR in 1953: reasons, development of events, consequences.

The article is devoted to the analysis of reasons, development of events and to the consequences of national revolt in German Democratic Republic in June 1953, which became the first sign of socialism of soviet model in the countries of the Central and South-Eastern Europe.

Телешева Е.Л.

УДК 94(36)+291.14

КУЛЬТ АФРОДИТЫ В ПРИЧЕРНОМОРЬЕ: СОДЕРЖАНИЕ, ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ, ЛОКАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

Исторически сложилось, что религиозные представления играли заметную роль в функционировании государств всего мира, влияли на материальную культуру, наложили отпечаток на формировании бытового и правового сознания. Религиозные верования автохтонного населения Причерноморья (синдов, керкетов, меотов, тавров) и скифов претерпели значительные изменения под влиянием греческих культов, привнесенных на данную территорию одновременно с колонизацией. Исследование астральных культов Причерноморья, и в том числе культа Афродиты, разрешит глубже понять специфику общественной и духовной жизни жителей данного региона. При этом необходимо изучение религиозных представлений населения Причерноморья как системы эволюции их структуры под воздействием других, сосуществующих с ними верований, религиозного синкретизма.

Среди многочисленных образов греческой мифологии, которые вошли в боспорский пантеон, особое место занимает образ Афродиты. Культ был чрезвычайно распространён и принадлежал к тем греческим культам, которые органически слились с местными религиозными представлениями и синкретизировались с местными божествами.

Сообщения о почитании Афродиты в Причерноморье и описание культовых мест Причерноморья находим у Геродота [4, 131], в «Географии» Страбона [22, 78], в «Библиотеке» Аполлодора [1] и у более поздних авторов. Однако письменные свидетельства античных авторов о культе Афродиты на Боспоре очень малочисленны, ограничены, отрывочны и до сих пор оставляют многие вопросы дискуссионными или недостаточно доказанными.

Начало исследованию сакральной проблематики было положено историками и археологами конца XIX – начала XX вв. В работах В.В. Латышева, В.Ф. Гайдукевича, М.И. Ростовцева впервые были затронуты вопросы, связанные с культом Афродиты на периферии античного мира [12; 32; 3; 15; 16]. Кроме этого эпиграфические источники, публикации

памятников коропластики, осуществленные М.И. Кобылиной, И.Д. Марченко, Л.П. Харко подтверждают и уточняют месторасположение святилищ Афродиты [10; 13; 14; 24; 25].

В последние годы направление, связанное с исследованием сакральной проблематики, продолжает развиваться в антиковедении Украины и России. Существенную роль в этом процессе играет проведение специализированных конференций «Боспорский феномен» в Санкт-Петербурге и «Боспорские Чтения» в Керчи, а также выпуск с 2000 года сборника научных трудов «Боспорские исследования» [2], где также широко представлен круг работ, освещающих актуальные вопросы духовной жизни населения античных центров Северного Причерноморья.

Специальные исследования, посвященные культуре Афродиты, по-прежнему, редки и касаются идентификации археологических находок, отражают отдельные аспекты почитания этой богини. В этой связи особый интерес представляют работы А.П. Ивановой, Н.И. Сокольского [9; 18–21]. Ценность их в том, что в работах детально охарактеризованы найденные остатки культовых сооружений, храмов, скульптурных изображений Афродиты, отмечены в них наличие варварских элементов, представлена и объяснена атрибутика культа. Однако все работы касаются ограниченного региона и очень узких временных рамок. При этом отсутствует специальная обобщающая работа, посвященная исследованию развития культа Афродиты, его особенностей и общественно-политического значения в греческих государствах Северного Причерноморья.

Недостаточно изучены особенности почитания Афродиты в указанном регионе, в том числе отношение к культу варварского окружения греческих городов и связь культа с погребально-обрядовой сферой.

Введение в научный оборот новых археологических источников, нуждается в дальнейшем их осмыслении. Имеющийся в нашем распоряжении комплекс источников позволяет исследовать содержание и специфику культа Афродиты в греческих колониях Северного Причерноморья, выделить её функции, сделать ряд заключений о характере и особенностях культа Афродиты, дополнить и уточнить ранее сложившиеся представления о почитании этой богини в упомянутом регионе.

Хронологические рамки данной работы охватывают период с рубежа VI в. до н.э. по III в. н.э. Нижняя граница определяется закреплением греческих колоний в Причерноморье и начальным этапом распространения земледельческих культов Деметры, Керы, Афродиты в регионе. III в. н.э. связан с периодом, когда в социально-политической, культурной и религиозной жизни северопонтийских государств произошли качественные изменения вследствие их высокой варваризации.

Зачатки религиозных воззрений эллинов находятся за пределами нашего рассмотрения, но для понимания особенностей почитания Афродиты в Причерноморье необходимо обозначить функции этого божества в Греции.

Объяснение этимологии имени облегчило бы выяснение не только происхождения культа, но и некоторых функций божества. Однако до сих пор этимология имени остаётся неясной. В.П. Яйленко, склоняясь к заимствованию эллинами культа Афродиты из догреческого индоевропейского (пеласгического) пантеона божеств, выводит имя из двух индоевропейских слов «вода» и «расти» [29, 219], что легко вписывается в представление об Афродите как богине, дающей живительную влагу растительному миру, т.е. богине плодородия. Вариант объяснения, предлагаемый В.П. Яйленко, имеет научное и логическое обоснование, но, по-прежнему, остаётся одной из возможных версий этимологии.

В греческом мире культ Афродиты отличался большой многоплановостью. Это само по себе указывает на длительность существования культа, в процессе которого Афродита приобретала всё новые и новые функции. Первоначально это Афродита-Небесная (Урания), по мифологии обязанная своему происхождению богу Урану [6, 192]. По этому Афродита была астральным божеством, связанным с плодородием земли и божеством моря, рек, источников. Гесиод в «Теогонии» пишет о том, что за выходящей на берег Афродитой поднимаются травы [6, 194–195]. Афиней сообщает, что в Афинах существовал месяц афродисий, который попадал на середину весны [30, 220].

Постепенно семантика её культа претерпела существенные изменения вследствие перемещения функции плодородия с растительного мира на человеческий. Это отражено в культе Афродиты-Пандемос (Всенародной), основанного на чувственной любви. Афродита читается как покровительница

человеческого рода, хранительница его, помогающая при родах [30, 1348]. Следует подчеркнуть, что антропоморфизация культа произошла очень рано, так как у Гесиода и Гомера Афродита представлена в классическом образе богини любви. Однако источники всего периода истории древней Греции и эпохи эллинизма свидетельствуют о сохранении первоначальной функции Афродиты как божества растительного мира [31, 49]. Идеи культа Афродиты близки внутреннему содержанию культа финикийской Астарты, вавилоно-ассирийской Иштар, египетской Исиде.

Это обстоятельство облегчило восприятие первоначально казалось бы чуждого культа местным населением Причерноморья.

Культ Афродиты засвидетельствован Боспорскими надписями с VI в. до н.э. и практически до конца существования государства [11, 12, 32]. Помимо надписей, значительная роль этого культа подтверждается и иными материалами, в частности, граффити, а также изобразительными материалами.

Необычайно широкое распространение культа Афродиты в причерноморском регионе во многом может быть обусловлено земледельческим характером экономики греческих колоний, определившим особую значимость в мировоззрении северопричерноморских греков богов-покровителей плодородия земли, растительности. Следует согласиться с В.Ф. Гайдукевичем и И.А. Емец, которые утверждают, что на протяжении длительного времени среди населения Боспорского государства получили широкое распространение религиозные представления, связанные с верой в великое женское божество – богиню производящих сил природы, покровительницу всего живого на земле, наделенную чертами хтонических подземных богов [3, 7]. В кругу греческого населения эти идеи персонификации сил природы олицетворялись в образах элевсинских богинь Деметры и Коры, а также Афродиты и Артемиды.

Вероятнее всего, что первоначально процесс соприкосновения и дальнейшего слияния двух религиозных аспектов культа Афродиты – греческого и местного – проходил не всегда просто. В мифе о преследовании Афродиты гигантами и освобождении ее путем обмана можно уловить отзвуки столкновений, происходивших в начальные моменты истории Боспора. Однако в процессе вынужденных постоянных экономических контактов греков и

местного населения, развития их на единой территории происходила ассимиляция и взаимопроникновение различных религиозных элементов. Культ Афродиты мог служить своеобразным политическим инструментом для устойчивости экономических и культурных контактов с окружающими племенами, элита которых, по-видимому, восприняла его основные элементы и включила в число почитаемых божеств.

Д.Б. Шелов показал, как шел процесс скрещивания и взаимодействия греческих и местных культов на примере образа грифона и бородатого силена, имевших явно не греческий характер, но тем не менее изображенных на монетах Боспора [28, 180].

Эпиграфические, скульптурные данные и коропластика подтверждают слияние греческого культа Афродиты Апатуры Урании с местной скифо-синдской богиней плодородия, хотя С.Р. Тохтасьев интерпретирует легенду о боспорской Афродите, отрицая её связь со скифо-синдской мифологией [26, 113–114]. На наш взгляд такой вывод не может быть отрицанием синкретизации культа Афродиты хотя бы потому, что образ Афродиты даже в рамках мифологических представлений ионийских греков имеет по крайней мере два противоречивых мифа о происхождении богини.

Геродот идентифицирует Астарту-Анагиту с Афродитой [4, 131] видимо потому, что совпадали функции этих богинь. Очевидно, что в процессе развития религиозных представлений божество как персонаж мифологических сюжетов уступает место божеству как носителю определённого комплекса функций. В этом смысле можно также объяснить переход одних и тех же идей из культа в культ.

Наряду с традиционным почитанием Афродиты культ богини в Причерноморье обладал определёнными особенностями. Для понимания характера культа и связанных с ним функций важны эпиклезы, которые прилагались к имени богини. Можно отметить несколько эпитетов Афродиты на Боспоре: в Горгииппии – Афродита Навархида и Афродита Анадиомена (с греч. – «появившаяся на поверхности моря») [28, 128], в Ольвии и Херсонесе – Афродита Немесида и Навархида [9; 32, II, 342–343], в Пантикапее, Фанагории и Кепях – Афродита Урания [31, 629] и Афродита Апатура [6, 70], а также Урания, владычица Апатура [32, II, 347; IV, 418]. Керченская стела II в. до н.э. из местного известняка представляет летящую на лебеде Афродиту со скипетром

в левой руке и крылатым Эротом слева. Плита содержит посвятельную надпись Афродите Урании, владычице Апатура и тем самым определяет местный иконографический образ богини в ипостаси Урании [27, 140].

Кроме этого, как и во всех полисных центрах, так и в небольших поселениях и в домашних ларариях имя Афродиты в посвящениях встречается и без каких-либо эпитетов.

В следствии разнообразия эпиклез и атрибутов неоднократно высказывались сомнения, действительно ли они принадлежат одной и той же богине или разным, только носящим одно и то же имя. Проводя сравнительный анализ наличия эпиклез других греческих божеств, можно утверждать, что речь идёт об одной и той же богине, образ которой претерпевает эволюционные изменения, связанные с особенностями местного женского божества, с уточнением основной функции богини в определённой местности. Так, например, в больших торговых портах и городах крупных судовладельцев почитается Афродита Навархида и Афродита Понтия как покровительница мореплавания [9; 107]. Изображения богини, кроме эрота, сопровождается фигурками дельфинов.

В религиозной практике должно быть все эпиклезы осознавались как эпитеты одного и того же божества. Это можно объяснить и тем, что нет никаких свидетельств о том, чтобы у греков существовали постоянные, прочные традиции или жреческие учения о почитании определённого божества, которые бы передавались из поколения в поколение и преподавались общине. Наиболее вероятно, что каждому коллективу предоставлялось объяснять себе формы культа по собственному разумению.

Посвятельные надписи на мраморных и известняковых базах и плитах, на алтарях, жертвенниках, на сооружениях [11; 12; 19, 200], а также граффити, статуи и статуэтки богини [10; 20, 111–118] служат хорошим источником для суждения о культе Афродиты и её ипостасях, а также позволяют определить появление и наибольшее распространение эпиклез во временном отношении. Так, исходя из публикаций археологических находок на сегодняшний день, можно констатировать, что самые ранние упоминания Афродиты на Боспоре относятся к VI–V вв. до н.э. и встречаются без каких-либо эпитетов [21, 90]. Вероятно Афродита почиталась ещё в классическом виде как Афродита Урания,

о чём говорят её основные атрибуты Эрот и птица [22, 115], а также синкретизированная с местной Астартой – Анагиной, на что указывает не только Геродот, но и местная одежда на изображениях богини [20, 17]. Начиная с IV века до н.э., в посвячительных надписях Фанагории и Пантикапея преобладает имя Афродиты Апатуры [12, 418] как покровительницы рода, племени, этнического единства эллинов-колонистов.

На азиатской части Боспора известны три святилища, где Афродита называется владычицей Апатура: в Фанагории, в Гермонассе и на Фанталовском полуострове. Эти святилища функционировали в период с IV ст. до н.э. по II в. н.э. Святилища состояли не из одного помещения, а представляли целый архитектурный комплекс [22, 79]. Раскопки данных святилищ позволили выделить общие черты в архитектуре: наличие редкого по своему типу здания – толоса, связанного с земледельческими, хтоническими культами. Л.П. Харко и В.Ф. Гайдукевич считают, что наименование святилища Апатур могло быть производным от названия общеионийских праздников Апатурий, проводимых в течение трёх дней под покровительством Афродиты, устроительницы племенного и родового единства греков [3, 212; 27, 139]. Можно полагать, что это были основные центры культа Афродиты и, при этом, автономные храмовые хозяйства, где культ имел более греческую окраску. Храм Афродиты, владычицы Апатура, был и в Пантикапее [32, II, 28–29].

Анализ многочисленных изображений Афродиты в корoplastике, скульптуре и на бытовых предметах Причерноморья, а также характер посвящений даёт основание считать, что в городских храмах и святилищах культ Афродиты имел эллинизированный характер, а в святилищах, расположенных вне городских центров, в культе проявлялось больше местных черт: одежда богини, причёска, иконография, и вся организация храмового хозяйства, по-видимому, была другая.

Культ Афродиты составлял важный аспект официальной идеологии, поддерживаемой государством, особенно в период господства Рима в Причерноморье, что подтверждается многочисленными находками изображений Афродиты на монетах Боспора [25, 201]. Стремление местного искусства Северного Причерноморья к реалистическим портретным изображениям получило сильное развитие и влияние со стороны римского

портретного искусства, что заметно в культовых скульптурах, найденных в Херсонесе [8].

Прежние греческие боги уже редко почитались в их «чистом» виде, распространился, как и в Римской империи, культ синкретических божеств: культ Изиды-Афродиты, как покровительницы плодородия и жизненного начала, торговли и мореплавания, владычицы душ умерших, о чём говорит находка в Горгии бронзовой головки Изиды-Афродиты со змеей в головном уборе [26, 54]. Интересно, что одежда и причёска характерны для римских императриц конца II – начала III вв. Очевидно, что это изображение – дань культу римского императора, выражающие и политическую зависимость Боспора от Рима, формально установившуюся после Митридата VI Евпатора. Жители, отмечая императора, ставили посвящения общеэллинским богам и совмещали почитание этих культов [6, 123].

На монетах Савромата II покровительница государства Афродита Урания изображена с яблоком в правой руке и скипетром в левой, у ног её стоит Эрот, перед богиней помещён бюст императора [28, 201].

Анапские штампованные украшения из золота, изображающие Афродиту с символом власти, происходят из комплексов I–II вв. н.э. В культурном слое городища найден бронзовый штамп для оттиска бюста Афродиты Урании с Эротом и жезлом [13, 106].

С III в. н.э. в процессе сарматизации территории и варваризации всех форм общественной и культурной жизни Причерноморья происходит упадок культа. В посвящениях упоминания об Афродите прекращаются, грубые глиняные статуэтки богов – лучшая иллюстрация обеднения религиозных представлений.

Таким образом, непрерывное существование культа Афродиты в Северном Причерноморье продолжалось беспрерывно не менее восьми веков и наложило отпечаток не только на общественно-политическую жизнь, а и на культуру региона. Популярность культа Афродиты в Боспорском царстве объясняется, тем, что религиозные греческие представления, связанные с идеей обожествления природы, встретились с существовавшим у местного меото-сидского и скифо-сарматского населения аналогичным культом женской богини. Культ богини играл важную роль в формировании официальной

идеологии античных государств Причерноморья, способствовал утверждению и сохранению эллинских духовных традиций на периферии античного мира и в то же время в процессе синкретизации приобрёл черты, отражающие потребности населения Причерноморья, как греческого, так и местного.

Источники и литература

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека / изд. подг. В.Г.Борухович. – М., 1993.
2. Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной конференции. – СПб., 1999. – С. 121–125.
3. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М. : Изд. АН СССР, 1949. – 324 с.
4. Геродот. История: в 9 кн. / пер. Г. А. Стратановского. – М., 1993.
5. Гесиод. Теогония / Пер. В. В. Вересаева – М., 1929.
6. Голубцова. Идеология и культура сельского населения Малой Азии I–II вв. – М., 1977.
7. Емец И. А. Греко-варварские религиозные взаимовлияния на Боспоре Киммерийском / Емец И. А. – М., 2002.
8. Зубарь В. М. Боги и герои античного Херсонеса / В. М. Зубарь. – К., 2005.
9. Иванова А. П. К вопросу о культе Афродиты на Боспоре. (Образ Афродиты в боспорском искусстве) / А. П. Иванова // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 104–108.
10. Кобылина М. И. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории / М. И. Кобылина. – М., 1961.
11. Корпус боспорских надписей / под ред. акад. В. В. Струве. – М.-Л., 1965.
12. Латышев. В. В. Древности Южной России. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1889–1891 гг. / В. В. Латышев // МАР. – 1892. – № 9.
13. Марченко И. Д. К вопросу о культах азиатского Боспора / И. Д. Марченко // ВДИ. – 1960. – № 2. – С. 101–107.
14. Марченко И. Д. О культе Афродиты на Тамани / И. Д. Марченко // История и культура античного мира. – М. : Наука, 1977. – С. 121–126.
15. Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре / М. И. Ростовцев. – ИАК. – 1913. – Вып. 49.
16. Ростовцев М.Я., Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России / Ростовцев М.Я., М.И. Ростовцев. – М. : Наука, 2002. – 224с.
17. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. – К., 1992.

18. Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья / Н. И. Сокольский. – М., 1971.
19. Сокольский Н. И. Культ Афродиты в Кепях конца VI–V вв. до н.э. / Н. И. Сокольский // ВДИ. – 1973. – № 4. – С. 88–92.
20. Сокольский Н. И. Святилище Афродиты в Кепях // СА – 1964. – № 4. – С. 101–118.
21. Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска / Н. И. Сокольский. – М., 1976.
22. Страбон. География: В 17 кн. / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1994.
23. Тохтасьев С. Р. Боспорская легенда об Афродите Апатурос / С. Р. Тохтасьев // ВДИ. – 1983. – № 2. – С. 111–117.
24. Харко Л. П. Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском / Л. П. Харко // КСИИМК. – 1946. – Вып. 13. – С. 137–141.
25. Харко Л. П. О пятиколонном храме, изображённом на боспорских монетах II века / Л. П. Харко // ВДИ. – 1950. – № 1. – С. 200–202.
26. Цветаева Г. А. Рим и Боспор / Г. А. Цветаева. – М., 1994.
27. Шауб И. Ю. Культ Великой богини у местного населения Северного Причерноморья / И. Ю. Шауб // STRATUM PLUS. Скифский квадрат. С.-Петербург-Кишинёв-Одесса, 1999. – № 3. – С. 213.
28. Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье / Д. Б. Шелов. – М., 1956.
29. Яйленко В. П. Заметки по греческой лексике и ономастике // История и культура античного мира / В. П. Яйленко. – М.: Наука, 1977. – С. 216–224.
30. Gruppe O. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. – Munchen, 1906. – 1480 s.
31. Farnell L.R. The Cult of the Greek States. – Oxford, 1896.
32. Latschew V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – SPb., 1885–1896.

Телешева О.Л. Культ Афродити у Причорномор'ї: зміст, суспільно-політичний аспект, локальна специфіка.

В статті аналізуються особливості культу Афродіти у Північному Причорномор'ї, відношення до культу грецької богині місцевого населення. Визначається суспільно-політичне значення культу у грецьких колоніях Причорномор'я.

Telesheva H.L. The cult of Aphrodite in Prichernomorya: the meaning, social and political aspect, local specific.

In the article the peculiarities of cult of Aphrodite in North Prichernomorya , the attitude of local population to the cult of Greek goddess are analyzed. Social and political meaning of the cult in Greek colonies of Prichernomorya is determined.

ДОСВІД СИСТЕМНИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Двадцятиріччя посткомуністичного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) є круглою датою їх історії, що стала приводом для усвідомлення соціально-історичних змін і відтворення об'єктивної картини системних суспільних трансформацій, що відбулися в регіоні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Антикомуністичні, переважно «ніжні», революції кінця ХХ ст. стали важливим компонентом глобальної геополітичної революції, яка змінила долю мільйонів людей. Вивчення широкого кола проблем, що стосуються передумов, причин, перебігу та наслідків антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ та їх подальшої системної трансформації є одним з найактуальніших завдань сучасної історичної науки.

За 20 років, що пройшли з початку революцій, створена солідна історіографія цих проблем. Великий внесок у цьому напрямку зробили російські дослідники, насамперед, з Інституту слов'янознавства РАН. Вони видали серію колективних робіт з указаної проблематики, які спираються на широке коло джерел та наукової літератури як східно-, так і західноєвропейських авторів. Найбільш глибокими дослідженнями вищезазначених проблем є колективні монографії «Історія антикомуністичних революцій кінця ХХ ст.» та «Суспільні трансформації у країнах Центральної і Південно-Східної Європи (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)» [1; 2]. Окрім них до переліку робіт російських істориків, присвячених проблематиці антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ, відносяться також: «Східна Європа на історичному зламі (Нариси революційних перетворень 1989–1990 рр.)»; «Східна Європа: контури посткомуністичної моделі розвитку»; «Політичний ландшафт країн Східної Європи 90-х років» та ін.

Щоправда особливістю цих робіт є те, що вони побудовані за країнознавчим принципом, а на сучасному етапі дослідження цієї

проблематики вже виникла потреба в компаративних аналітичних наукових працях.

Важливий внесок у розробку питань щодо причин, характеру та перебігу процесів системних трансформацій у країнах ЦПСЄ другої половини ХХ – початку ХХІ ст. зробила д.і.н. Коровіцина Н.В. (ІСл РАН), яка будує свої наукові праці на даних соціологічних досліджень країн східноєвропейського регіону [3-6]. За її ініціативою і під її редагуванням з 2005 р. виходить міжнародний журнал «Східноєвропейські дослідження», де публікуються наукові праці, які ґрунтуються на соціологічному аналізі системних змін у регіоні ЦПСЄ [10; 11]. Вищезазначений комплекс наукових статей може слугувати джерелом об'єктивних даних з життя вказаного регіону, бо містить емпіричні дані «найточнішої» гуманітарної науки – соціології.

Щодо наукових робіт українських істориків, то жодна ґрунтовна праця з цієї проблематики не отримала належного визнання в авторів статті.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі новітніх історичних та соціологічних досліджень і конкретного фактичного матеріалу дати узагальнюючу характеристику головних мотивів, характеру та наслідків системних суспільних трансформацій у країнах ЦПСЄ у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Після Другої світової війни внаслідок одночасних радикальних змін у напрямку соціалістичної модернізації суспільства сформувалася східноєвропейська цивілізаційно-культурна спільнота. Країни, що являли собою аграрну периферію Західної Європи, здійснили наприкінці 1940-х рр. першу геополітичну революцію, створивши альтернативний західному полюс розвитку, і тим самим радикально змінили долю всього людства.

Модернізаційні процеси, що почалися у країнах ЦПСЄ з кінця 1940-х рр., здійснювалися за радянським зразком і передбачали насамперед подолання цивілізаційного відставання від розвинутого Заходу через перехід від аграрного суспільства до індустріального шляхом швидкого промислового піднесення. Соціалізм радянського типу являв собою модернізацію форсованого типу, відмінною рисою якої була насильницька соціалізація. Надмірна політизація суспільства знижувала його економічну ефективність, викликала протести населення.

На початку 1960-х рр. компартії країн ЦПСЄ декларували створення основ соціалізму, тобто фундаменту індустріального суспільства в регіоні. Символічним завершенням першої модернізації вважаються події Празької весни 1968 р., які стали спробою перегляду основних принципів існуючої моделі суспільного розвитку [2].

Друга модернізація країн ЦПСЄ розпочалася на межі 1960–1970-х рр. і тривала до початку 1980-х рр. Її результатом стало створення суспільства сучасного типу – міського, індустріального, високоосвіченого. У більшості країн регіону – Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Югославії (виняток становили Німецька Демократична Республіка й чеські землі Чехословаччини) вдалося завершити переважно аграрний характер розвитку, але за культурними, ментальними характеристиками східноєвропейське суспільство тяжіло до егалітарних цінностей, до патріархального життєвого укладу [3].

У середині 1970-х рр. у регіоні остаточно завершився перехід до загальної середньої освіти й виникла масова орієнтація молоді на вступ до вищих навчальних закладів як практично єдину можливість висхідної соціальної мобільності в даній суспільній системі. Відбулася справжня освітня революція, внаслідок якої створився численний контингент висококваліфікованих фахівців, своєрідний аналог західноєвропейського середнього класу.

Нова масова інтелігенція країн ЦПСЄ гостро поставила питання про невідповідність рівня освіти рівню доходів, тобто їх культурного і економічного статусу. Саме вона в пошуках можливостей самореалізації у праці та владі підтримала ідею перебудови суспільної системи, маючи на увазі не зміну форми власності, а відновлення моральних норм (соціальної справедливості), гуманізації системи, усунення влади номенклатури [2].

У цей період – на межі 1970–1980 рр. – почався відступ від моральних принципів, тяжіючих до російської та східноєвропейської культурної традиції з її духовно-моральними пріоритетами. Влада свідомо відійшла від трудоцентристської моралі й намагалася перетворити матеріальне споживання у стимул економічного зростання. Однак споживчі очікування в умовах державного патерналізму зростали швидше, ніж можливості їх задоволення.

Зусилля влади щодо створення споживчого соціалізму врешті-решт призвели до послаблення політичного режиму. Зростання добробуту сприяло

формуванню нової системи цінностей з ідеалами свободи індивідуального вибору, особистісного розвитку, гуманізму, відкритості світу. Головним проявом ціннісної переорієнтації стала протидія авторитаризму [4].

Зміна ціннісних орієнтирів або «революція свідомості» раніше, ніж в інших країнах, сталася в Польщі. Рух «Солідарність», що народився в 1980 р., виник на хвилі усвідомлення молодим поколінням неможливості досягнення соціального і матеріального росту традиційним шляхом – через підвищення рівня освіти і кваліфікації. Так, 73% польських працівників молодше 30-ти років взяли участь у русі „Солідарність», що спирався на ідеї рівності і справедливості, які асоціювалися з адекватною винагородою за працю і рівними можливостями доступу до матеріальних благ [2, 319]. Рух робітничого протесту 1980-х рр. у Польщі виступав не за зміну суспільної системи, а лише за підвищення рівня життя і демократію західного типу.

Проте наприкінці 1981 р. починається трансформація світоглядних позицій як молодих поляків, так і східноєвропейців у цілому. Ідеї соціальної рівності (егалітаризму) починають поступатися ідеям поглибленої соціальної та економічної диференціації суспільства на користь освіченим верствам населення. Сплеск споживчих очікувань наштовхнув молодих володарів „культурного капіталу» до ідеї зміни системи. Отже, матеріальні очікування молодого освіченого класу в кінцевому рахунку визначили перемогу „революцій споживачів» [4]. Найпотужнішим психологічним чинником радикальних суспільних змін став „демонстраційний ефект» західних стандартів життя, хоча рівень життя, наприклад, у Болгарії в 1989 р. становив 45% середнього для європейського співтовариства, тоді як у 2007 р. – лише 33% [2, 314].

Парадокс „революції свідомості» як прелюдії суспільної трансформації 1990-х рр. полягав у відсутності реальних соціальних сил, зацікавлених у зміні суспільної системи. Консолідація інтересів робітничого класу та інтелігенції, створених самим державним соціалізмом, стала руйнівною з відношення до нього [2].

Порівняльні дослідження країн Західної та Східної Європи початку 1990-х рр. виявили, що східноєвропейці оцінювали переваги капіталізму вище,

ніж мешканці самих капіталістичних країн. Найбільш позитивне ставлення до поняття „капіталізм» проявляли поляки [1, 395].

Докорінна ломка соціально-економічних порядків та політичної системи у країнах ЦПСЄ відбувалася синхронно, демонструючи «ефект доміно». Згідно з схожістю революційних процесів у країнах ЦПСЄ, кожна з них пройшла свій неповторний шлях до подій 1989 року.

Так, Польща йшла до мирної революції 1989 року з середини 1950-х рр. Контури «нової Польщі» з'явилися під час «криз соціалізму» 1956, 1970 і 1980 рр., кожна з яких підвищувала ступінь зрілості громадянського суспільства. У 1980 р. виник суспільний рух у формі профоб'єднання „Солідарність», який намагався удосконалити, оновити соціалізм. Польське керівництво на чолі з генералом В. Ярузельським не наважилося на масовий терор проти „Солідарності», а пішло шляхом проведення „круглого столу» з опозицією. Отже, мирна революція 1989 р. у Польщі стала результатом домовленості між реформаторським крилом правлячої ПОРП і поміркованої частини політичної опозиції, а не наслідком розвитку масового суспільного протесту [1].

Глибокі коріння мала й демократична революція в Угорщині. Якщо в Польщі системні зміни мали характер тривалої політичної кризи, то в Угорщині – економічної реформи, що поступово поглиблювалася. Уся друга половина ХХ ст. була заповнена спробами реформування угорського соціалізму, побудованого за радянським зразком. Намагання пристосувати його до угорських національних умов призводило або до зовнішньої заборони, або до проведення непослідовних і приречених на поразку реформ. Завдяки ліберальним політичним змінам, здійсненим керівництвом Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) на чолі з Яношем Кадаром, революція 1989 р. пройшла тут у специфічній формі переговорної чи конституційної революції в межах Національного круглого столу і завершилася скасуванням комуністичного режиму і всієї суспільно-політичної системи „реального соціалізму» [7].

На відміну від Польщі та Угорщини, де передання влади антикомуністичній опозиції відбулося цивілізованим, реформістським шляхом, у Чехословаччині, Болгарії, НДР комуністи були відсторонені від влади шляхом тиску багатотисячних мітингів та демонстрацій.

Своєрідність чеського досвіду соціальних революцій полягає в тому, що тут поряд зі Східною Німеччиною, перехід до соціалізму наприкінці 1940-х рр. відбувався на основі індустріально розвинутого суспільства. Пройшовши етап форсованої реіндустріалізації, чехословацьке суспільство в особі найбільш освіченої та активної частини компартії ініціювало реформування соціалістичної системи в напрямку її демократизації. Празька весна 1968 р. була останньою спробою відходу Чехословаччини від радянської моделі розвитку й повернення до національних шляхів побудови соціалізму. Військове втручання у внутрішні справи Чехословаччини п'яти країн Організації Варшавського Договору поклало край демократичним реформам у ЧССР. Чехословацькому суспільству був нав'язаний курс на „нормалізацію», а країнами ОВД – доктрина обмеженого суверенітету, яку на Заході називали „доктриною Брежнєва».

Однак і в умовах масового захоплення реформаторськими ідеями в липні 1968 р. лише 5% чехів, згідно даним соціопитувань, бажали повернення до капіталізму. Цікаво, що навіть пройшовши через період „нормалізації», під час „оксамитової» революції 1989 р. ті ж 5% чеського населення продемонстрували прагнення до заміни існуючого ладу на капіталістичний, а більшість (90%) віддала перевагу реформованому соціалізму („соціалізму з людським обличчям») або змішаній економіці [8, 492].

Сьогодні, через двадцять років після початку переважно „нижніх» революцій 1989–1991 рр. у регіоні ЦПСЄ можна говорити про певні підсумки другої системної трансформації, ліберально-демократичного характеру. За своєю спрямованістю вона є прямою протилежністю першої трансформації, що сформувала тоталітарний лад. Якщо перша модернізуюча трансформація мала на меті наздогнати СРСР і проводилася під впливом „демонстраційного ефекту» від його досягнень, то друга трансформація здійснюється у країнах ЦПСЄ за зразком західних країн і теж має наздоганяючий характер [2]. В обох випадках важливу роль відігравав чинник сподівань на рішучі позитивні зміни в житті кожної людини.

Після „оксамитової» зміни влади у країнах регіону ЦПСЄ почалась революційна „шокова терапія», схожа на насильницькі методи державного втручання в суспільне життя в роки соціалістичних п'ятирічок. Її головною метою стала політика форсованої приватизації (як у свій час націоналізація) і

переходу до ринкових відносин. Утвердилася одностороння геополітична орієнтація на Захід (так само як на межі 1940–1950 рр. – на СРСР), почалися процеси вестернізації (як раніше – радянзації) [5].

Неоліберальна економічна й політична трансформація у країнах ЦПСЄ стала явищем значно більшого соціально-історичного масштабу, ніж попередня соціалістична трансформація з її індустріалізацією, урбанізацією, освітньою революцією, але зі збереженням базових цінностей і способів поведінки людей. Ліберально-демократичні перетворення викликали зміни історичної ментальності, свідомості східноєвропейців, величезні зрушення в системі цінностей. Прикриті гаслами „інтеграції/повернення до Європи» і „переходу до демократії і ринку», вони викликали перехід до абсолютно нових масових цінностей. Нова трансформація в формі вестернізації супроводжується тут матеріалізацією свідомості, зниженням рівня екзистенціальної безпеки, значним збільшенням ролі економічного капіталу в долі суспільства й окремої людини та втратою домінуючого значення культурного капіталу [3]. Східноєвропейські країни відтворюють на своїх теренах не тільки економічний і політичний, але й соціокультурний досвід інших країн, що стало унікальним випадком в історії [9].

Здійснення мрії про „повернення до Європи» обернулося для східноєвропейців обвальною лібералізацією за зразком західних країн на основі ідеології підприємців, яка ніколи не була характерною для східноєвропейської культури. Експансія цієї ідеології набула характеру соціального шоку [11].

За останні двадцять років виникла інституціональна основа економіки змішаного типу, нове співвідношення форм власності, широко розгорнулися процеси західноєвропейської інтеграції, входження до Євросоюзу і НАТО.

Вступ до НАТО та ЄС багатьох країн ЦПСЄ асоціюється в них з завершенням перехідного періоду. Проте для більшості країн регіону є характерним поділ на зайняте і різко збільшену кількість незайнятого населення, поляризація доходів і жорстка соціально-майнова ієрархія. У політиці відбувається послаблення ролі партій, які наблизилися до елітарних структур і дистанціювалися від широких верств і суспільних груп, масова деполітизація населення, особливо молоді [5].

Чинний президент Болгарії Г. Пирванов у своєму виступі на конференції „Болгарський шлях до Євросоюзу» в листопаді 2004 р. був змушений був заявити: „...якщо все ж таки визнати, що перехід завершився, якщо прийняти аргументи тих, хто це стверджує, то ми маємо сказати, що він завершився погано. Оскільки в кінці перехідного періоду величезна частина болгарського суспільства живе більш бідно, більш невпевнено в собі, ніж на початку цього переходу» [12].

Опитування громадської думки, проведене в жовтні 2007 р. Інститутом маркетингу і соціальних досліджень Болгарії, підтвердило, що тільки 14% населення вважає, що їх життя за останні роки змінилося на краще, а 46% – що на гірше [13].

Утрата інтересу до політики проявляється в негативній тенденції спаду виборчої активності. Наприклад, у виборах до Європарламенту 2004 р. в середньому в ЄС явка на виборчі ділянки становила 45,5%, згідно з цим у Польщі – 20%, у Словаччині – 16,9 %. Отже, Словаччина продемонструвала не тільки найнижчу участь виборців з 25-ти країн ЄС у 2004 р., але й за всю історію виборів до Європарламенту з 1979 р. За думкою аналітиків, глибинною причиною такої ситуації у Словаччині стало відчуження між виборцями й політиками [2, 230].

Наприкінці 1990-х рр. почалася масова переоцінка результатів ліберальної трансформації у країнах ЦПСЄ. Ставлення населення до стану соціальної справедливості й можливості самореалізації, до рівня законності та суспільної моралі погіршилося навіть порівняно з періодом до 1989 р. [5].

Реалізація масової вимоги щодо диференціації доходів призвела до нерівності драматичних масштабів. Частка населення країн ЦПСЄ, що мешкає в абсолютних злиднях, зросла за період 1988–1998 рр. з 2 до 21% [10, 45].

Багато східноєвропейців почали відкидати індивідуалістичні життєві стратегії. Як показали соціологічні дослідження 1998 р., чеська молодь негативно ставиться до підприємницьких стратегій досягнення успіху в житті. Сама підприємницька діяльність асоціюється в населення Чехії з необхідністю порушення не тільки моральних норм, але й закону [6].

Як і в часи соціалістичної модернізації, головною умовою успішної соціально-професійної кар'єри у країнах ЦПСЄ вважається освіта. Проте

збільшення володарів університетських дипломів на тлі повсюдної девальвації середньої освіти вже не гарантує високих соціальних позицій [5].

Чеські суспільствознавці поставили завдання створити нову стратегію суспільної модернізації, що протиставляється модернізації економічній. Під останньою розумілося підвищення ефективності праці та ріст економіки за будь яку ціну для того, щоб наздогнати Захід технологічно і за якістю життя. Вважалося, що це автоматично змінить систему відносин, норм і цінностей. Технологічно детермінованій модернізації наразі протиставляється комплексна і гуманістично орієнтована суспільна модернізація. Ключовим показником такої модернізації є якість життя людини, що враховує найважливіші чинники задоволення основних потреб населення – як матеріальних, так і духовних [6].

Один з найбільш болючих варіантів «шокового» розвитку пережила Східна Німеччина, який включав крах колишньої економічної системи, зростання безробіття, демографічну кризу. Східнонімецька «трансформація через об'єднання» мала продемонструвати подолання значного розриву в рівні життя населення західної і східної частин Німеччини. Незважаючи на успіхи східних німців у наздоганяючому споживанні, соцдослідження реєструють уповільнення їх соціальної адаптації до нових реалій, неадекватність соціально-культурних характеристик західних і східних німців. Як виявилось, на сучасному етапі радикальних суспільних перетворень соціальна ідентичність «перевершила» національну [5].

Неоднозначно сприймається населенням країн ЦПСЄ і об'єднання з Євросоюзом. З одного боку, безперечні досягнення східноєвропейських країн у сфері економічного розвитку були стимульовані вступом у ЄС. Водночас у Чехії, яка демонструє упевнене економічне зростання, збільшується кількість „евроскептиків». У 2007 р. лише 46% чехів були задоволені членством в ЄС, що на 5% менше, ніж у 2006 р. [2, 226]. У Болгарії, яка стала членом ЄС 1 січня 2007 р., рівень підтримки членству в ЄС є високим – 79% [2, 49] Утім, сподівання на Євросоюз є природним для однієї з найбідніших країни Європи. Середній дохід на душу населення в Болгарії становить 34% від цього показника в ЄС. За розміром доходів Болгарія посідає останнє місце не тільки серед країн-членів ЄС, але і всього регіону. Наприкінці 2006 р. середня заробітна плата в Сербії

становила 358 євро, в Македонії – 221 євро, в Румунії – 449 євро, в Хорватії – 664 євро, а в Болгарії – 198 євро [14].

Отже, східноєвропейська спільнота, що утворилася в середині ХХ ст., продемонструвала особливий тип розвитку, який характеризується двома геополітичними революціями, що радикально змінили долю всього людства. З розпадом системи „реального соціалізму» в Європі, яка утворилася внаслідок першої геополітичної революції кінця 1940 – початку 1950 рр., східноєвропейська спільнота не зникла, а навпаки консолідувалася в умовах спільного руху у зворотному напрямку – від соціалізму до капіталізму.

Сьогодні для країн ЦПСЄ, як і 60 років тому, найважливішого значення набуває пошук національних моделей суспільного розвитку й відродження соціокультурної своєрідності народів регіону, спільні зусилля з подолання наслідків штучної вестернізації.

Джерела та література

1. История антикоммунистических революций конца ХХ века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М. : Наука, 2007. – 397 с.

2. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. ХХ в. – начало ХХІ в.) / отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.

3. Коровицына Н. В. Уроки вестернизации Восточной Европы „Пост-1989»; обзор социогуманитарной критики / Н. В. Коровицына // Восточноевропейские исследования. Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам (ВЕИ). – 2009. – № 1. – Режим доступа : http://www.vei-21.ru/a2009_4.php.

4. Коровицына Н. «Бархатные» революции как феномен массового сознания восточноевропейцев / Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие : Междунар. сб. ст. / Н. Коровицына – М. : Наука, 2001. – Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/korovits/index.html.

5. Коровицына Н. В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // Социс. – 2002. – № 5. – С. 9–19.

6. Коровицына Н. В. Чешская социология о реальном состоянии общества и вновь о его «человеческом лице» / Н. В. Коровицына // Социс. – 2003. – № 5. – С. 20–29.

7. Власть-общество-реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина ХХ века / отв. ред. Э. Г. Задорожнюк. – М. : Наука, 2006. – 442 с.

8. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. В 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьина. – Кн. 2. – М. : Наука, 2005. – 558 с.

9. Данилов А.Н. Постсоветская трансформация – выбор будущего для всего мира / А. Н. Данилов // Восточноевропейские исследования. – 2005. – № 1. – С. 44–60.

10. Мюллер К. Неравенство и глобализация / К. Мюллер // Восточноевропейские исследования. – 2005. – № 2. – С. 42–55.

11. Berend I. Social shock in transforming Central and Eastern Europe // Communist and Post-Communist Studies. – 2007. – № 3. – С. 269–280.

12. <http://www.president.bg/news.php?id=1707&st=700>.

13. http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Kak_Jiveem/Material/dohodi_240108.htm.

14. <http://www.president.bg/news.php?id=1707&st=700>.

Щербань П.Н., Щербань Т.Ю. Опыт системных общественных трансформаций второй половины XX - начала XXI вв. в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.

В статье анализируются сущность и последствия системных общественных трансформаций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы второй половины XX – начала XXI ст.

Shcherban P.N., Shcherban T.Y. System public transformations in the second half of XX – beginning of XXI century in the countries of Central and South-Eastern Europe.

Consequences of system public transformations in the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of XX – beginning of XXI century are analysed in the article.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бережна Н.В.

УДК 94 (477) «1945/1955»

БОРОТЬБА РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ З УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИХ РУХОМ (1945 – СЕРЕДИНА 50-Х РР. ХХ СТ.)

Вивчення історії ОУН і УПА є одним з провідних напрямків в українській національній історіографії. Такі дослідники, як І. Білас, В. Деревінський, А. В. Кентій, Ю. Киричук, Р. Куцик, В. Сергійчук, О. Ситник, Л. Шанковський займалися вивченням окремих аспектів діяльності УПА в період Другої світової війни та перше повоєнне десятиріччя, але серед розглянутих проблем залишилася недостатньо висвітлена проблема боротьби репресивно-каральних органів радянської держави з українським повстанським рухом.

Метою статті є проведення всебічного дослідження боротьби репресивно-каральних органів радянської держави з українським повстанським рухом у 1945 – середині 50-х рр. ХХ ст.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній вперше досліджується боротьба радянського тоталітарного режиму та його силових структур з українськими повстанцями в перше повоєнне десятиріччя.

Після закінчення Другої світової війни українські повстанці продовжували збройну боротьбу проти радянського тоталітарного режиму. Щоб вирішити проблему мирним шляхом Президія Верховної Ради УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до населення західних областей, вояків УПА й підпільників ОУН із закликом припинити опір. Проголошувалася амністія всім, хто до 20 липня 1945 р. складав зброю [2, 155].

Але дії владних структур особливого успіху не мали. У другій половині 1945 р. склало зброю всього 6 тис. повстанців. У цій ситуації радянський режим посилює військову присутність у західноукраїнському регіоні. Тут було створено два військових округи, з п'яти розміщених в УРСР. 3 травня 1946 р. округи

з'єднано в один Прикарпатський військовий округ зі штабом у Львові під командуванням генерала армії А. Єрмоєнка [13, 545].

У цих складних умовах повстанці не припиняють свою діяльність. У червні 1945 р. відділи УПА здійснили низку вдалих нападів на райцентри Галич, Яворів, Солотвино, Делятин, Радехів, Яблонів, Яремне, Березне, Корець. Повстанці діяли не тільки на землях краю, але й за його межами. Улітку 1945 р. відбулися рейди УПА на територію Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської областей, а також у Польщу, Чехословаччину, Румунію. Зокрема загін «Крути» за 70 днів пройшов рейдом 900 км і дістався до Чорнобиля. За цей час загін мав 11 збройних сутичок з військами НКВС [17, 211].

Радянська держава посилила репресивно-каральні акції проти українських повстанців особливо напередодні проведення виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. У цей час Т. Строкач, який 16 січня 1946 р. був призначений наркомом внутрішніх справ УРСР звітував про підсумки діяльності свого наркому: «...результаты по борьбе с бандитизмом по западным областям Украинской ССР за период с февраля 1944 года по 1 января 1946 года характеризуется следующими данными: проведено чекистско-военных операций – 39773; убито бандитов – 103313; задержано бандитов – 110785; арестовано участников ОУН – 8370; арестовано активных повстанцев – 15959; явилось с повинной бандитов – 50 058; задержано дезертиров – 13704; задержано уклоняющихся – 83284; явилось с повинной дезертиров – 58498...» [1, 48].

Але каральні акції радянського режиму не зупиняли повстанців. Одночасно з комуністичною передвиборчою кампанією українське збройне підпілля поширювало свої листівки, здійснювало напади агітаційно-пропагандистські групи, виборчі дільниці. У ніч з 9 на 10 лютого 1946 р. повстанці зрізали стовпи ліній дротяного зв'язку, мінували залізниці, підпалювали будинки, де розміщувалися війська [3, 68]. У дні виборів відбулося 1500 збройних сутичок між повстанцями та радянськими військами. Хоча народний комісар внутрішніх справ УРСР Т. Строкач у своєму звіті писав, що «...у деяких районах бандитам ОУН-УПА вдалось порушити громадський порядок і здійснити ряд бандитських заходів» [3, 69].

Не зважаючи на активну протидію владі з боку УПА вибори були проведені. 11 лютого 1946 р. у доповідній записці секретареві ЦК КП(б)У

Д. Коротченкові народний комісар внутрішніх справ УРСР Т. Строкач повідомляв, що вибори у всій Україні відбулися. За його словами, в них взяли участь 99,86% від загальної кількості виборців. У західних областях – 99,66%. До того ж понад 99% проголосували за кандидатів від виборчого блоку комуністів і безпартійних [3, 70].

Слід зазначити, що після закінчення виборів війська отримали наказ з Москви залишатися на місцях дислокації до 1 квітня 1946 р. У зв'язку з цим, 21 лютого 1946 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало в регіон постанову з вимогою «посилити чекістсько-військові операції, використати перебування військових гарнізонів у селах для останнього розгрому ОУН-УПА» [10, 342].

Влада кинула проти загонів УПА значні військові контингенти. За підрахунками А.В. Кентія в зимовий період 1945–1946 рр. було проведено 15562 чекістсько-військових операцій, у ході яких вбито 4,2 тис. повстанців і підпільників, а 9,4 тис. потрапило в полон. У бойових зіткненнях розгромлено 130 збройних повстанських формувань [6, 13].

Одним з найпідступніших методів, до яких вдавалися карально-репресивні органи радянської держави, було створення та діяльність спеціальних груп, які діяли під виглядом підрозділів УПА або боївок Служби безпеки ОУН. Порядок формування й використання спецгруп детально відтворює «Повідомлення про організацію та результати роботи спеціальних груп для боротьби з оунівським бандитизмом у західних областях України» В. Рясного від 26 липня 1945 р. Л. Берії. У цьому документі йшлося про наступне: «Беручи до уваги, що частина з тих, що з'явився з повинною має широкі зв'язки з керівниками оунівського підпілля і УПА, а також добре ознайомлена з конспіративними порядками антирадянського підпілля, частину тих людей ми почали використовувати як окремих агентів-бойовиків, а пізніше – в бойових групах особливого призначення, названих спеціальними групами... до складу спецгруп вливалися також колишні партизани-повстанці, добре обізнані з місцевими умовами, які мали великий досвід боротьби з оунівським бандитизмом, знанням місцевих побутових особливостей, мови і конспіративним способом дій. Особовий склад спеціальних груп нічим не відрізнявся від бандитів УПА, що вводило в оману апарат живого зв'язку та ватажків УПА й ОУНівського підпілля» [11, 345]. В. Рясний також інформував про

кількість створених спецгруп в областях станом на 20 червня 1945 р.: Чернівецька – 25; Львівська – 26; Станіславська – 11; Дрогобицька – 10; Тернопільська – 2; Рівненська – 49; Волинська – 33 [11, 346].

Для боротьби з націоналістичним підпіллям владні структури в кожному населеному пункті створювали групи сприяння так званим винищувальним батальйонам. Таких винищувальних батальйонів на 1 квітня 1946 р. у західних областях діяло 3593, а загальна кількість їх особового складу доходила до 63 000 осіб [9, 48].

В умовах широкомасштабних військово-чекістських операцій керівництво ОУН-УПА в червні 1946 р. зібрало конференцію у с. Бишки Козівського району на Тернопільщині. Конференцією керував Р. Шухевич. На ній було вирішено поступово демобілізувати всі підрозділи УПА і від повстанської боротьби перейти до підпільної, від бойових дій загонами перейти до окремих нападів на відділи МВС-МДБ, терористичних акцій проти партійного та радянського активу, осіб, які тільки на співробітництво з репресивними органами [7, 202].

Наказ Р. Шухевича про перехід на нові форми боротьби дійшов на місця з великим запізненням. Загони УПА продовжували діяти в Карпатах ще на протязі двох років. Повстанці також активізувалися і в Закарпатті. Усього в Закарпатській області в 1947 р. місцевими націоналістичними формуваннями, а також загонами ОУН-УПА з сусідніх областей було здійснено 49 антирадянських виступів, у тому числі 6 терористичних акцій, у результаті яких було вбито 6 активістів, з них – двох голів сільських рад. Повстанці також здійснили один напад на сільську раду і три напади на винищувальні батальйони. Органами влади вдалося в 1947 р. знешкодити сім формувань ОУН-УПА [15, 125].

Наприкінці 1946 р. відділ ЦК КП(б)У у західних областях підготував звіт про результати боротьби з ОУН-УПА ув четвертому кварталі 1946 р.

У підсумковому звіті зазначалося, що було проведено 97903 операції, під час яких розгромлено 100 формувань ОУН-УПА. За рік було вбито 10774, полонено 9541 і явилось з повинною 6120 повстанців і підпільників ОУН. Згідно цим даним, які на загал перебільшені (до цих категорій нерідко зараховували мирних жителів, вбитих під час операцій), визвольний рух втратив більше 26 тис. осіб [11, 279].

Важкий удар змусив провід ОУН і командування УПА прискорити реорганізацію сил та зміну тактики і стратегії боротьби, розпочатих червневою конференцією у с. Бишки. Тим більше, що наприкінці 1946 р. Р. Шухевич отримав директиву УГВР, яка власне підтверджувала рішення крайового проводу. У ній зазначалося, що у зв'язку з тимчасовою стабілізацією міжнародної ситуації, сподівання на збройний конфлікт між СРСР і Заходом не виправдалися. З метою збереження патріотичних сил директива рекомендувала провести часткову демобілізацію УПА, частину скерувати на Захід, перейти на нові форми і методи спротив радянському режимові. Починаючи з 1946 р. український визвольний рух у СРСР почав переходити від форми широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибокого підпілля.

У цей період сталінське керівництво змінює правлячу верхівку Української РСР. З березня 1947 р. Сталін призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вже 23 квітня прибув до Львова і провів широку нараду з керівництвом західних областей та силових міністерств республіки. У підготовленій для нього довідці значилося, що в регіоні діють 562 збройні загони і підпільні організації, що нараховували 5000 осіб. Л. Каганович визначив два головних і обов'язкових завдання: повністю ліквідувати бандерівський рух і завершити радянізацію легіону. На думку науковця, цьому сприяли кілька обставин: зосередження керівництва боротьбою в одних руках – Міністерства держбезпеки, перехід на нові форми боротьби, широке застосування спецгруп, винищувальних батальйонів, агентури, а також проведення польсько-радянсько-чехословацької операції на Закарпатті «Вісла» з суцільного винищення краю від українців і знищенню загонів УПА. Крім того, слід було продовжувати виселяти сім'ї повстанців і підпільників [14, 587].

Нові форми боротьби передбачали також проведення операцій невеликими маневровими загонами МДБ проти конкретних повстанських формувань, або окремих діячів підпілля, перш за все районних, окружних і крайового проводів ОУН, місце знаходження яких виявлено агентурою чи спецгрупами. Особливу увагу приділено створенню агентури в середовищі повстанців. На згаданій нараді Л. Каганович наголошував: «Агентура – центральне питання» в ході подальшої боротьби. Відтак постанова ЦК КП(б)У у квітні 1947 р. відзначала: «У справі остаточної ліквідації банд українсько-

німецьких націоналістів і оунівського підпілля першочергове значення має агентурно-освідомча робота». Отже, від С. Савченка вимагалось усунути недоліки в цій роботі. М. Хрущов стосовно цього висловився так: «Зараз ніяка атомна бомба нам не допоможе, якщо не візьмемося за агентуру... Нам соромно, що в нас два роки сидить Шухевич і ми не можемо з ним упоратися» [14, 584–585].

За пропозицією М. Хрущова, наприклад, слід було викликати з сіл великі групи населення (50–100 осіб) і в ході допитів вербувати агентів та інформаторів, або зустрічатися із завербованими. Рекомендувалося вкорінювати агентів серед лісників та працівників лісгоспів та ін. Дотримуючись цих рекомендацій, у Дрогобицькій області за два місяця з 777 населених пунктів викликано на допити 17872 особи. З них агентами та інформаторами завербовано 673 громадян. За цей час у Тернопільській області з викликаних на допити 1779 громадян було завербовано лише 45 осіб, а у Львівській з 9555 – 118 [14, 430].

Варто зазначити, що масштаби вербування агентів та інформаторів були досить широкими, і це давало певні результати. Найбільше відзначилося управління МДБ Станіславської області, яке 26 липня 1946 р. доповідало, що агентурно-інформаційний апарат управління складає 6405 осіб [2, 651].

Загалом репресивні органи досягли певних результатів. У 1945-1946 рр. була майже повністю розкрита структура УПА і підпільних організацій ОУН до району включно. У деяких областях структура збройних формувань розкрита до боївок з кількістю та їх псевдо командирів.

Значне місце в боротьбі з ОУН-УПА радянська влада відводила винищувальним батальйонам з місцевого населення, формування яких розпочалося ще 1944 р., та спеціальним групам, що мали у своєму складі колишніх повстанців. Зокрема начальник УНКВС у Рівненській області В. Трубников доповідав, що на 15 листопада 1945 р. сформовано 30 батальйонів, які мали 2931 бійця. Крім того, з місцевого населення в селах утворено 118 груп (1325 осіб) сприяння винищувальним батальйонам і 110 груп (1574 осіб) самооборони. Деякі батальйони були дуже малими: Костопільський мав всього 50 бійців, Мізоцький – 68, Здолбунівський – 75, а Рівненський всього 10. між тим, це були насичені повстанськими загонами райони. Зі Львова 18

січня 1946 р. доповів заступник наркома Т. Строкач: «В області організовано 285 винищувальних загонів, які налічували 5212 бійців і командирів. У березні того року їх було вже 356 і вони взяли під охорону 22 МТС, 22 спиртзаводи, 22 млини, задіявши таким чином 1400 бійці. Тоді у Тернопільській області їх нараховувалося 562 з кількістю бійців 13223» [2, 413].

18 квітня 1946 р. ЦК КП(б)У прийнято спеціальне рішення «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності й бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР». Але як показало життя, діяльність винищувальних батальйонів була дуже неефективною і це призвело до їх поступового розформування.

Секретною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р. подальшу боротьбу з національним рухом опору передано суто в компетенцію МДБ. Отже, 1909 винищувальних батальйонів, у яких налічувалось 35125 бійців були передані в підпорядкування МДБ. Крім того, до органів держбезпеки перейшли відділи з боротьби з бандитизмом, 1617 оперативних працівників, агентурна мережа чисельністю 17945, внутрішні війська МВС – 25 тис. солдатів, а також оперативний облік на 12714 учасників [2, 417].

Відтворюючи ситуацію в Західній Україні й діяльність радянських спецслужб у цей період російські дослідники О. Колпакіді та Д. Прохоров у книзі «КГБ: Спецоперації советской разведки» відзначили: «ОУН-УПА мали могутню розгалужену структуру, велику кількість добре вишкolenих кадрів, перевірену роками систему підтримки. Розгромити таку організацію було надзвичайно складно. Кожного разу, знищивши ту чи іншу банду, співробітники радянських спецслужб переконувалися, що на їх місці з'явилася нова. У зв'язку з цим у Москві скоро дійшли до висновку щодо необхідності ліквідації перш за все провідників ОУН-УПА на території СРСР і Польщі». Тож ще 8 жовтня 1946 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. Рясний затвердив і надіслав Т. Строкачу детальний план ліквідації, в першу чергу, Р. Шухевича, В. Кука, О. Гасина, Р. Кравчука, М. Арсенича, В. Левковича, Я. Старуха, В. Сидора та інших. Пізніше М. Хрущов санкціонував вбивство за кордоном Л. Ребета і С. Бандери [8, 261].

У результаті цих цілеспрямованих дій 1947 р. загинув член проводу ОУН і керівник СБ краю М. Арсени-Михайло, член проводу ОУН, референт

пропаганди Я. Старух-Стяг, провідник ОУН Подільського краю О. Безпалко-Остап, крайовий референт СБ Поділля М. Вовк-Єфрем. Визвольний рух у 1948-1949 рр. втратив чимало досвідчених провідників ОУН і командирів УПА. У боях і сутичках з чекістами біля Великого Любіня загинув провідник ОУН Львівщини З. Тершаковець-Федір, на Бібреччині – керівник проводу ОУН краю майор Я. Дякон-Мирон. 31 січня 1949 року біля львівського поштампу, відстрілюючись від чекістів, загинув начальник штабу УПА полковник О. Гасин-Лицар, на Станіславщині в бою 17 квітня 1949 р. вбито командувача групи УПА-Захід полковника О. Сидора-Шелеста, під загрозою полону покінчили з собою відомі командири С. Стебельський-Хрін і В. Мізерний-Рен [2, 419].

Щоб залишити повстанців без підтримки населення радянські владні структури розпочали депортаційні акції. У 1944 р. було депортовано 12762 особи; 1945р. – 17497; 1946р. – 6350; 1947р. – 77791 [2, 545].

Від початку жовтня 1947 р. МВС УРСР спільно з обласними управліннями готували операцію з виселення повстанських сімей, яка була проведена 21 жовтня, й охоплювала водночас увесь західний регіон. Розпочалася вона о 2.00 в містах і о 6.00 в селах усіма наявними силами. За один день було депортовано 26332 родини (77791 осіб), з них у Рівненській області – 3767 родин (11347), Волинській – 2711 (9059), Львівській – 5223 (15950), Тернопільській – 5001 (13508), Станіславській – 4512 (11883), Чернівецькій – 613 (1027) і Дрогобицькій – 4504 (14456). Серед депортованих було близько 25 тис. дітей [7, 229].

Уже 29 жовтня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов доповів Л. Берії: велика операція щодо виселення членів повстанських сімей у Західній Україні, в якій узяли участь близько 13 тис. оперативних працівників МВС, проведена з перевиконанням плану. Замість запланованих 25 тис. сімей вивезено 26682 сім'ї, загалом 76192 особи. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1947 року, майже всі вони в кількості 61 тис. осіб було скеровано на підприємства вугільної промисловості в райони Кузбасу, Челябінська, Караганди, Красноярська, Далекого Сходу. 15 тис. відправлено в Омську область на роботу у промисловості та сільському господарстві. Для конвоювання ешелонів виділено 1250 солдатів і офіцерів, які діяли під контролем начальника конвойних військ МВС СРСР генерал-лейтенанта Бочкова [7, 230].

Керівництво УРСР і органи МВС докладали всіх зусиль, щоб виселенці після зазначеного вироками термінів залишалися у віддалених місцевостях СРСР. Нехтуючи елементарними правовими нормами, 17 грудня 1948 р. міністр Т. Строкач звернувся до МВС СРСР з клопотанням наступного змісту: «Органами МВС УРСР упродовж 1944-1948 рр. з західних областей УРСР, рішенням Особливої Наради при МВС УРСР виселено терміном на п'ять років 15350 сімей активних учасників банд ОУН у кількості 37680 осіб і органами МДБ УРСР 26332 сім'ї у кількості 77791 осіб, термін заслання яким у рішенні не вказані. Від лютого 1949 р. закінчують термін заслання 4724 сім'ї в кількості 12760 осіб, і виселених у 1944 р. Враховуючи оперативне становище в західних областях УРСР, МВС УРСР вважає недоцільним повернення виселених оунівців до місць попереднього мешкання». Т. Строкач просив продовжити термін заслання до 20 років не враховуючи чинного законодавства. Таємна постанова Ради Міністрів від 6 квітня 1950 р. повністю скасувала будь-які терміни заслання і зробила їх довічними [1, 54].

Ознайомившись з проектом даної постанови, міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у зверненні до уряду зазначав: «На 1 січня 1949 р. усього на спецпоселенні знаходяться 112633 особи, членів сімей активних «оунівців», з них виселених у 1944–1946 рр. терміном на 5 років 24730 осіб, виселених у 1947–1949 рр. терміном на 8-10 років і на безтермінове (довічне) поселення – 87903 особи. Виходячи з недоцільності повернення їх до місця попереднього мешкання, МВС СРСР вважав необхідним відмінити терміни виселення... Установити, що вони переселені у віддалені райони СРСР навечно». Власне його пропозиції були затвердженні урядом СРСР [2, 422].

Наприкінці 1940-х років на території західних областей створено дев'ять збірних пунктів, які в 1949–1950 рр. прийняли 14786 сімей «оунівців» – всього 51060 осіб. З червня 1950 р. міністр внутрішніх справ Т. Строкач доповідав в ЦК КП(б)У, що пункти перевантажені людьми, які чекають кілька місяців на рішення Особливої Наради щодо відправки у віддалені місцевості СРСР (більше 6 тис.), особливо в Коломиї, Бориславі, Львові. Унаслідок антисанітарних умов серед них було багато хворих. Міністр зауважив, що серед депортованих багато непрацездатних, чоловіків старших 55 років нараховувалося більше 2,5 тис., 12174 дітей [2, 423].

Підсумовуючи депортаційні акції щодо сімей повстанців і підпільників, у результаті яких у 1944–1952 рр. з Західної України згідно звіту МВС СРСР було виселено 175063 особи, слід зазначити, що вони безперечно підірвали сили національно-визвольного руху, сприяли утвердженню тоталітарної системи у приєднаному краї.

Протиборство українських повстанців з Червоною армією та радянськими спецслужбами проходило і на східноукраїнських землях. Так, 2 грудня 1947 р. Конотопський міський відділ МВС інформував секретаря Конотопського райкому КП(б)У Машая про наліт групи УПА на торфорозробку села Бачки Конотопського району. У ході розслідування було встановлено, «что бандитов было трое, все вооружены автоматами» [4, 103–104]. 8 березня 1948 року начальник Конотопського міського відділу МДБ підполковник Онищенко інформував секретаря Конотопського райкому КП(б)У та Іваніцу про ліквідацію боївки УПА на території Кролевецького району Сумської та Коропського району Чернігівської областей. У цьому повідомленні мова йшла про наступне: «Конотопский горотдел МГБ на днях вскрыл и ликвидировал крупную бендеровскую банду во главе Кобзаревых и Лузановых, которая на территории ряда районов Сумской и Черниговской областей занималась террорами над партийным и советским активом и вооруженным ограблением касс в сельсоветах и колхозах Кролевецкого и Коропского районов, вооруженными налетами на скотофермы колхозов и Бочанской торфоразработки с целью ограбления...Также эти бандиты занимались распространением к.р. националистических листовок в селе Любитово, нашего района и Ленинское, Кролевецкого района» [5, 25–26].

Загибель письменника Я. Галана 23 жовтня 1949 р. у Львові за офіційним повідомленням від рук підпільника ОУН, стала для радянської влади новим поштовхом в активізації зусиль до остаточної ліквідації руху опору. Колишній керівник служби розвідки й диверсій МДБ генерал П. Судоплатов, у спогадах «Розвідка і Кремль» відзначав, що Й. Сталін тоді був «україн незадоволений роботою органів безпеки з боротьби з бандитизмом у Західній Україні. За цих обставин мені наказали зосередитися на розшуках керівників бандерівського підпілля та їх ліквідації». Після цього П. Судоплатов з групою оперативних працівників восени 1949 р. прибув з широкими повноваженнями до Львова. У

результаті проведеної спецоперації радянські чекісти вбили 5 березня 1950 р. Р. Шухевича у с. Білогорщі [16, 305]. Ця втрата стала важким ударом для сил опору.

У червні 1950 р. відбулася підпільна конференція Проводу ОУН, яка обрала головою Проводу ОУН і командувачем УПА полковника Василя Кука-Леміша [18, 692]. Провівши реорганізацію повстанці продовжили збройну боротьбу. 22 березня 1950 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, повністю присвяченого проблемі боротьби з «залишками оунівського підпілля» в західному регіоні, О. Кириченко і Л. Мельников змушені були відзначити активізацію українського підпілля [10, 512].

У відповідь владні структури розширили масштаби чекістсько-військових операцій та діяльність окремих оперативних груп МДБ. 24 квітня відділ ЦК КП(б)У підготував доповідну довідку про стан боротьби з оунівським підпіллям в західному регіоні за серпень 1951–квітень 1952 рр. За цей час карально-репресивними силами вбито 635, захоплено в полон – 252 членів збройного підпілля, а 62 прийшли з повинною. Крім того, було арештовано 866 оунівців і «бандпосібників». Згідно з чим, ліквідовано 172 керівників і членів оунівських проводів, 113 командирів боївок, а також захоплені 18 із 19 емісарів ОУН, закинутих літаками в Західну Україну. Водночас повідомлялося про опір 1514 осіб збройного підпілля ОУН. За цей період ними проведено 79, здебільшого терористичних акцій, найбільше в Львівській, Станіславській і Рівненській областях. 71 провідник ОУН і 84 збройні групи, які залишилися діяти в 1952 р., головним чином знаходилися у Закарпатській та Станіславській областях [10, 514]. Упродовж 1951–1952 рр. МДБ удалося знищити чимало провідних діячів опозиції. 19 січня 1952 р. на Волині загинув командир групи УПА-Північ І. Литвинчук-Дубовий. 4 березня того ж року – головний художник і видавець ОУН-УПА Н. Хасевич-Бей, а в жовтні захоплено члена Проводу ОУН, УГВР і Закордонного Представництва В. Охрімовича (розстріляний 19 травня 1954 р. у Києві) [7, 303]. 23 травня 1954 р. органам МДБ вдалося заарештувати В. Кука, що остаточно дезорганізувало керівництво збройним підпіллям. У березні 1955 р. у доповідній записці ЦК КП(б)У зазначалося, що у краї «продовжує діяти 11 банд, розшукуються 532 бандити та нелегали» [14, 873].

ЦК КП(б)У зазначило, що органи МДБ УРСР «на початку 1956 р. закінчили ліквідацію організованого підпілля українських буржуазних націоналістів» [14, 874]. У доповідній записці четвертого управління КДБ при Раді міністрів УРСР зазначалося, що за 1944–1956 рр. у ході бойових операцій втрати націоналістичного підпілля становили 155108 осіб, з них у східних областях – 1746 осіб. За той же час вийшли з повинною 76753 особи. У 1943-1956 рр. за націоналістичну діяльність затримано 103866 осіб, з яких засуджено 87756 осіб [12, 39]. Вислано довічно за межі України 203000 осіб [13, 73].

Отже, у середині 50-х р. радянська держава змогла знищити головні осередки українського повстанського руху і затвердити тоталітарний режим по всій території України.

Джерела та література

1. Білас І. Каральні військові підрозділи НКВД – МГБ у боротьбі з ОУН-УПА (до 50-річчя Української Повстанської Армії) / І. Білас // Державність. – 1992. – № 4. – С. 47–54.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 / І. Білас. – Кн. 2. Документи. – Київ: Основа, 1994. – 686 с.
3. Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році / В. Деревінський // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 12. – С. 64–71.
4. Державний архів Сумської області (ДАСО). – ФР. 42. – Оп.1. – Спр.272. – Арк. 103-104.
5. ДАСО. – ФР. 42. – Оп.1ю – Спр.302. – А.рк. 25-26.
6. Кентій А. В. Українська Повстанська Армія (1946-1956 рр.) / А. В. Кентій. – К. : Основи, 1999. – 110с.
7. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів : Світ, 2000. – 304с.
8. Колпакиди А., Прохоров Д. КГБ: Спецоперации советской разведки. – М. : Яуза-Эксмо, 2000. – 620с.
9. Куцик Р. Чи буде визнано ОУН-УПА? // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 9. – С. 40–53.
10. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – Київ-Торонто, 2001. – 650с.
11. Літопис УПА. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. – Київ-Торонто, 2002. – 720с.

12. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – Історія України. – 2006. – № 7. – С. 2–56.

13. Політична історія України ХХ ст. У 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.

14. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. – Київ : Основи, 1998. – 942 с.

15. Ситник О. УПА і Закарпаття // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 125–132.

16. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. / П. Судоплатов – М. : ЭКСМО, 1996. – 498с.

17. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр.: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – 446 с.

18. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів : Світ, 1996. – С. 482–695.

Бережная Н.В. Борьба репрессивно-карательных органов советского государства с украинским повстанческим движением (1945 – середина 50-х гг. ХХ в.).

Статья посвящена изучению особенностей борьбы репрессивно-карательных органов советского государства с украинским повстанческим движением в первое послевоенное десятилетие.

Berezhna N.V. Struggle of repressive-retaliatory organizations (bodies) of Soviet state against the Ukrainian insurgent movement (1945 – the middle of 50 th 20 century).

Article is devoted to studying of features of struggle of the repressive-retaliatory organizations with insurgent movement in the first post-war decade.

Голодна Ю.О.

УДК 94(477)«1944/1946»

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З АРМІЄЮ КРАЙОВОЮ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В 1944–1946 РР.

Вивченням окремих аспектів діяльності польських націоналістичних формувань на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни та перші повоєнні роки займалися такі дослідники, як: П. Аптекарь, І. Іллюшин, А. Русначенко, Ю. Шаповал та ін. Вони детально вивчали процес виникнення Армії Крайової (АК), її організаційну структуру, особливості військової діяльності проти нацистських окупантів, загонів УПА, червоних партизан та радянських збройних сил на території Західної України в роки Другої світової війни. Але останній період боротьби АК, що пов'язаний з ліквідацією підпільних структур на західноукраїнських землях не був достатньо досліджений. Виходячи з вище зазначеного, мета статті полягає в тому, щоб комплексно дослідити діяльність радянських спецслужб проти підпільних структур АК на території Західної України в перші повоєнні роки.

У 1944 р. Червона армія почала визвольні дії Західної України від німецьких загарбників. Але в той час на території України діяла чисельна група польського націоналістичного підпілля, основу якого становила АК. Слід зазначити, що АК виникла як конспіративна військова організація, яка діяла під час гітлерівської окупації на території польської держави в межах, що існували до 1 вересня 1939 р. Основою для створення АК була Служба перемоги Польщі, що діяла з 27 вересня 1939 р. і вже 13 листопада 1939 р. була перетворена в Союз збройної боротьби (СЗБ). У лютому 1942 р. наказом верховного командувача польських збройних сил генерала В. Сікорського СЗБ був перейменований в Армію Крайову, що підпорядковувалася польському еміграційному уряду, який упродовжував свою діяльність у Великобританії [3, 11].

За планами польського уряду АК повинна була стати організацією загальнонаціональною, надпартійною, а її головний комендант мав бути єдиним уповноваженим від уряду керівником державних збройних сил.

Основним завданням АК було ведення боротьби за відновлення державної незалежності шляхом організації дій самооборони та підготовки підпільної армії для повстання, яке повинно було спалахнути на польських землях у момент збройного ослаблення нацистської Німеччини. Незважаючи на свій партизанський характер, АК мала добре розвинену структуру: керівним органом армії була головна комендатура, до складу якої входили структурні підрозділи та окремі служби, які вели розвідувальну роботу, накопичували зброю, готували кадри, видавали підпільну літературу. Крім того, члени АК налагоджували контакти з таборами військовополонених і в середовищі поляків на території усього рейху. У січні 1943 р. було також створено керівництво, що займалося організацією диверсій [3, 12].

Регіональна структура АК відповідала довоєнному адміністративному поділу Польщі. На початку 1944 р. головній комендатурі АК підкорювалися підрозділи в 8 окремих округах, які в свою чергу ділилися на області та підокруга. Базовими підрозділами АК були групи «повні» – 35–50 солдат, і «неповні» – 16–25. За станом на початок 1944 р. АК мала 6 287 повних та 2 613 неповних військових підрозділів. До складу АК входили також зарубіжні структурні підрозділи, що діяли у Великобританії та Угорщині. Внаслідок агітаційної діяльності та проведення збройних акцій АК перетворилася в масову організацію, яка влітку 1944 р. нараховувала близько 380 тисяч членів. У ряди АК влилися й інші збройні організації: Таємна польська армія, Таємна військова організація, Озброєна конфедерація, Соціалістична бойова організація, Крестьянські батальйони і т.д. [3, 13–15].

На початку літа 1944 р. Польський еміграційний уряд та польський Генеральний штаб у своїх директивах керівництву АК наказували її підрозділам підтримувати радянські війська під час бойових дій з німцями, нагадували про необхідність уникати сутичок з частинами Червоної армії під час їх просування на Захід [1, 18]. Однак, раніше, на початку січня 1944 р. вийшов наказ Головнокомандуючого збройними силами польського емігрантського уряду генерала А. Соснковського про необхідність залишати на визволених від німців територіях, у першу чергу в таких містах як Львів і Вільнюс, добре законспіровані загони диверсантів [2, 26–27]. У 1944 році загони АК починають вести боротьбу проти підрозділів радянських збройних сил у східних регіонах

довоєнної Польщі. У серпні 1944 р. командуванням АК, що знаходилося у Варшаві, був виданий наказ № 173, в якому зазначалося «...провести мобілізацію польського населення до армії та до польських партизанських загонів з метою організації боротьби проти Червоної Армії...» [7, 162].

Ці дії безумовно свідчили про подвійне ставлення польського військово-політичного керівництва до радянських військ. Але у свою чергу структури більшовицької влади, що відновлювалися на західноукраїнських землях детально вивчали ситуацію щодо становища в польському підпіллі. Органам НКВС-НКДБ було відомо, що осередками формування польського підпілля на західноукраїнських землях були перш за все Львівська, Дрогобицька, Тернопільська та Станіславська області. Так, улітку 1942 р. на Волині військовий відділ АК мав базу, яка нараховувала 300 осіб, тоді як уже в 1943 р. деякі бази самооборони нараховували тисячі й десятки тисяч осіб. Одними з найбільших були бази в Пшебрежі біля м. Коверець – до 25 тис. осіб, у населених пунктах Рожища, Малинськ (біля Сарн), Білан, Верба, Іваничі, Бортнів, Порицьк, Купичів, Римачі, Ягодин та ін. [5, 102].

АК у цей час готувала кадри для своїх повстанських загонів. Зокрема, підготовка молодих офіцерів – спеціалістів із диверсій велася у спеціальних школах-курсах. Для навчання використовувалися відповідні статuti й інструкції польської армії, перевидані в підпіллі. Зброю діставали в боях, купували в угорців та італійців, частини яких стояли в Галичині чи проходили через цей край, виготовляли в підпільних майстернях. Безпосередню роботу в краї вели інспекторати АК на чолі з комендантом. До його штабу входили: заступник-керівник бойових відділів, ад'ютант, керівник розвідки і контррозвідки, офіцер зв'язку, політреферент та керівник оперативного зв'язку [6, 94].

З числа потужних збройних підпільних польських організацій, що діяли в Галичині, можна звернути увагу на діяльність Батальйонів Хлопських (БХ). Польські ж збройні формування тут були значною військовою силою, в АК було більше 6 тис. осіб. За необхідності ця армія могла б змобілізувати ще 20 тис. осіб призовного віку. З другої половини 1943 р. в місцевостях, де поляки становили понад чверть мешканців, формувалися власне загони самооборони [6, 95].

Польське підпілля отримувало значні кошти від Польського еміграційного уряду, що знаходився в Лондоні, що на різні види діяльності на 1943 р. становили близько 10 млн. дол. [5, 95].

Таким чином, знаходження в тилу Червоної армії великої кількості добре організованих та оснащених збройних загонів АК занепокоїло сталінське керівництво. Радянське командування заздалегідь убачало в діяльності польських партизанських загонів АК загрозу встановлення політичної влади СРСР на західноукраїнських землях [8, 163]. У зв'язку з цим від 6 та 24 листопада 1943 р. народним комісаром держбезпеки С. Савченком були розіслані народним комісарам держбезпеки Української, Білоруської та Литовської РСР та начальнику Головного управління контррозвідки Народного комісаріату оборони «Смерш» циркулярні листи наступного змісту: «Беручи до уваги досвід боротьби з польським націоналістичним підпіллям у 1939–1941 рр., а також антирадянський характер діяльності польських націоналістичних організацій в попередній період, НКДБ СРСР у роботі з поляками пропонує керуватися наступними пропозиціями:

1. На визволеній території викрити й охопити обліком усі нелегально діючі польські націоналістичні організації та організувати їхню активну розвідувальну розробку.

Скласти облікові бланки всіх керівників організацій, які нелегально перебувають, емісарів і зв'язкових та взяти на оперативний облік усіх учасників виявлених організацій, а також середовище, що є їхньою базою (католицьке духовенство, офіцери, члени колишніх політичних партій, близькі родичі репресованих органами НКДБ та ін.).

2. У виявлених організаціях у першу чергу заарештовувати керівні кадри та осіб, які ведуть активну боротьбу з партизанами, готують збройні виступи проти радянської влади та ведуть активну антирадянську роботу.

Нещадно виловлювати всіх виявлених емісарів і тих, хто перебуває на нелегальному становищі, використовуючи таємні затримання та перевербовки тих, стосовно яких є гарантія, що вони віддано працюватимуть, виконуючи наші завдання.

3. У випадку викриття намірів тих або інших польських організацій і груп щодо збройних виступів, запобігати цим виступам, рішуче придушуючи всякі спроби в цьому напрямку.

4. В усіх випадках викриття націоналістичних організацій вживати заходи з метою встановлення їхніх керівних структур і каналів зв'язку з Лондоном.

Особливу увагу звернути на викриття нелегальних радіостанцій, сховищ зброї, друкарень, викриття зв'язкових організацій і нелегальних квартир...

5. Завербувати відповідну агентуру з метою викриття, в першу чергу, керівного складу націоналістичних організацій, зв'язкових й утримуваних конспіративних квартир...

6. Налагодити зв'язок з розвідкою, яка залишилася на тимчасово окупованій німцями території. Детально перевірити її поведінку і зв'язок, який встановлено під час окупації, та можливості проникнення до націоналістичного підпілля.

7. З метою концентрації всіх матеріалів про польське націоналістичне підпілля організувати централізовану розробку під кодовою назвою «Сейм», де повинні бути зібрані матеріали про всі виявлені націоналістичні організації» [4, ХХVIII].

Цілком очевидно, що розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво намагалося розв'язати щонайменше дві проблеми. По-перше, йшлося про протидію політиці польського еміграційного уряду. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні. На початковій фазі операції «Сейм» радянські спецслужби наносили превентивні удари польському підпіллю. Чимало із заарештованих, як, наприклад, підтверджує довідка начальника УНКДБ Рівненської області Ф. Цветухіна від 7 червня 1944 р., прямо не вели жодних дій проти радянської влади, а чекали відповідних вказівок щодо цього [4, 204].

Однак, чим далі Червона Армія просувалася на захід, тим активніше її керівництво схилялося до думки про ліквідацію збройних сил польського підпілля. Улітку 1944 р., про що засвідчує Директива Ставки Верховного Головнокомандування командуючого військами 1, 2, 3-го Білоруських, 1-го Українського фронтів від 14 липня 1944 р. про роззброєння польських

збройних загонів, що підпорядковувалися польському еміграційному уряду, вказуючи на підозрілість цих загонів та як таких, що діють проти інтересів Червоної Армії. Враховуючи ці обставини, Ставка Верховного Головнокомандування наказувала:

«1. Ні в які відносини і зносини з цими польськими загонами не вступати. Негайно, під час виявлення, особистий склад роззброювати та направляти на спеціально організовані пункти збору для перевірки.

2. У разі опору з боку польських загонів застосовувати у відношенні до них збройну силу.

3. Про хід роззброєння польських загонів та кількості зібраних на збірних пунктах солдат та офіцерів доносити в Генеральний штаб» [8, 161-162].

Таким чином, у цілях належної організації та проведення операції «Сейм» у найкоротші строки під керівництвом Управління НКДБ створювався оперативний штаб, для проведення арештів – оперативна група в складі оперробітника та двох озброєних бійців, при Внутрішньої в'язниці НКДБ діяла облікова група для реєстрування арештантів, які прибувають, перевіркою ж осіб, що не мали документів та прописки, чи то просто підозрілих осіб, займалася новостворена фільтраційна група [4, 322–329].

Так станом на 20 грудня 1944 р. у західних областях УРСР було заарештовано 712 поляків [4, 344]. Арешту підлягали майже всі соціальні верстви населення польської меншини, що були членами польського підпілля на західноукраїнських землях: робітники, службовці, вчителі, ученики шкіл та інститутів, приватні власники, домогосподарки та особи без певного роду занять. Але для арешту інших категорій польського населення необхідна була санкція прокурора (мова йде про лікарів, артистів, ксьондзів, професорів, наукових робітників, інженерів, художників та режисерів, а також осіб заарештованих «за забарвленням»: антирадянський елемент, бійців АК та учасників інших польських підпільних організацій) [4, 368–376].

У процесі придушення збройної боротьби польських підпільних формувань особливо прискіпливо московське керівництво ставилося до фактів убивства польськими партизанами вояків Червоної Армії і співробітників міліції. Так, у записці з «ВЧ» до наркома внутрішніх справ В. Рясного та наркома держбезпеки С. Савченка від 25 травня 1945 р. заступник народного комісара

держбезпеки СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Б. Кобулов вимагав негайної інформації про кожний окремий випадок убивства офіцерів і солдатів. Подібні факти були потрібні насамперед для того, щоб посилити дії проти АК [9, 17].

Станом на 10 січня 1945 р. у ході операції «Сейм» було заарештовано 4506 поляків, з них органами НКДБ – 2304 чол., органами НКВС – 2202 чол. Усього через п'ять діб у результаті подальшого проведення операції ця цифра збільшилася до 5809 чол., з них органами НКВС – 2773 чол., органами НКДБ – 3 036 чол. Зокрема, в наступних областях: Львівській – 1133 чол., Дрогобицькій – 916 чол., Станіславській – 386 чол., Волинській – 279 чол., Рівненській – 154 чол., Тернопільській – 120 чол., Чернівецькій – 48 чол. [4, 406, 430–432].

Таким чином, завдяки операціям радянських спецслужб у 1945 р. були ліквідовані осередки АК на території Західної України, що стало однією з причин розпуску АК 19 січня 1945 р. Але на основі використання її кадрів були сформовані нові військово-політичні формування, такі як: «Незалежність» («NIE»), «Делегатура збройних сил» («DSZ») та «Військовий союз самооборони» («ВСС») [4, XXX].

У 1945 р. новим завданням польського підпілля після підписання 9 вересня 1944 р. угоди про польсько–українські переселення стала протидія депортаціям польського населення Західної України до Польщі. Так, у своєму орієнтуванні начальникам управлінь НКВС західних областей від 12 вересня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач повідомляв: «Останнім часом керівні кола польського націоналістичного підпілля здійснюють низку заходів зі зриву евакуації польського населення та зміцненню своїх глибоко законспірованих організацій у західних областях України, шляхом закидання з Польщі раніше евакуйованих польських націоналістів, переважно учасників АК з числа молоді...» [9, 18]. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясной у своєму циркулярі від 11 грудня 1945 р. звертав на це особливу увагу та проголошував одним з найважливіших завдань радянських спецслужб у цей час – уважне вивчення всіх випадків відмови виїзду до Польщі з боку польського населення [4, 1186–1188].

У даних умовах ліквідація залишків польського підпілля, агентурно-оперативна та слідча робота органів МДБ УРСР в 1946 р. польською лінією проводилася за напрямками:

«1. Викриття та ліквідація керівних центрів польського антирадянського підпілля, виявлення та вилучення матеріально–технічної бази, агентурне перехоплення каналів зв'язку польського підпілля з керівними центрами за кордоном.

2. Заведення та розробка нових оперативних обліків на поляків, підозрюваних у причетності до агентури іноземних держав.

3. Організації агентурно–оперативної роботи серед репатріантів та спецпереселенців – польських громадян у минулому, що виїжджали за Люблінським та Московським договорами до Польщі» [4, 1240].

Радянські спецслужби непокоїла перспектива встановлення союзних відносин між польських та українським підпіллям. З цього приводу М. Савченко 5 червня 1946 р. у своїй доповідній записці, надісланій до Москви та до керівництва УРСР, зазначав: «Органами МДБ УРСР, у ході ліквідації українських і польських націоналістичних формувань у західних областях України видобути агентурні та слідчі відомості, а також документи оунівського та польського підпілля, що свідчать про те, що керівники цих формувань активно ведуть переговори про припинення боротьби між ОУН та АК, і про об'єднання та спрямування сил цих нелегальних формувань проти Радянської влади...» [9, 19].

У результаті дій силових структур у 1944–1946 рр. викрито повністю або частково ліквідовано 168 польських антирадянських організацій і груп. На українських землях за цей час заарештовано більше 4 000 чол., з них:

	1943 р.	1944 р.	1945 р.	Усього
Львівська обл.	–	207	944	1151
Дрогобицька обл.	–	110	837	983
Станіславська обл.	–	40	295	335
Волинська обл.	–	93	240	333
Рівненська обл.	–	54	175	229
Тернопільська обл.	–	–	191	191
Чернівецька обл.	–	15	78	93
Закарпатська обл.	–	–	3	3
Усього:	–	519	2802	3218
У східних обл. УРСР	83	373	172	731
Усього по УССР	83	892	2974	3949

У цей же період виявлено 22 нелегальних склади, з яких вилучено: 29 радіостанцій та рацій, 50 радіоприймачів, 7 типографій, 8 ротаторів та множ. апаратів, 6 мінометів з мінами, 25 станкових та ручних кулеметів, 268 автоматів та гвинтівок, 602 гранати, 96 пістолетів, 79 715 патронів, 35 кг толу, 44 шт. друкарських машинок та ін. спецтехніка [4, 1270–1276].

Таким чином, протягом перших повоєнних років радянськими спецслужбами було повністю ліквідовано польське націоналістичне підпілля. Це було одним із напрямків репресивної політики радянської держави проти польського населення західноукраїнських земель.

Джерела та література

1. Аптекарь П. Красная Армия против Армии Крайовой / П. Аптекарь // Московские новости. – 1997. – 6–13 июля. – С. 18–19.
2. Іллюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / І. Іллюшин // Незалежний культурологічний часопис «ї». – 2003. – № 28. – С. 24–33.
3. Павлив В. Армия Крайова и Армия Людова – Государственная или народная? / В. Павлив // Зеркало недели. – 2002. – № 12. – С. 11–15.
4. Польша та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6. Операція «Сейм» 1944–1946. / упоряд. З. Гайовнічек, С. Кокін, П. Кулаковський. – Варшава-Київ, 2007. – 1354 с.
5. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. – 2001. – № 10. – С. 89–112.
6. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. – 2001. – № 11. – С. 94–104.
7. Русский архив: Великая Отечественная. СССР и Польша: 1941–1945 к истории военного союза / сост. Н. Васильева, С. Лавренов, С. Лукашев и др. – Т. 14. – М. : ТЕРРА, 1994. – 492 с.
8. Турков В. До питання взаємовідносин збройних сил СРСР з Польським рухом опору в 1942–1944 рр. / В. Турков // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. Збірник наукових праць. – К. : 2000. – С. 161–164.
9. Шаповал Ю. Під кодовою назвою «Сейм» // День. – 2008. – № 14 (26 січня). – С. 16–19.

Голодна Ю.А. Борьба советских спецслужб с Армией Крайовой на территории западноукраинских земель в 1944–1946 рр.

В статье рассматривается деятельность советских спецслужб против подпольных структур АК на территории Западной Украины во время Второй мировой войны и первые послевоенные годы.

Golodna Y.O. The struggle of soviet special service with the Armia Krayova on the territory of Westukrainian's lands in 1944–1946.

The article is devoted to the problem of activity of soviet special service against cellar structures of the Armia Krayova on the territory of Westukrainian's lands during the Second World War and the first post-war years.

Заріцька Ю.М.

УДК 94(477) «1920»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

Національні меншини України в 1920-х роках становили 20% населення УСРР і займали помітне місце в різних сферах розвитку республіки. Прагнучи зберегти свою самобутність, вони намагалися активно включитися в економічне, політичне, культурне життя УСРР. Політична система більшовицької влади, яка була встановлена в Україні в 1920-х роках, вимагала адекватного визначення прав та обов'язків соціальних і національних груп, становлення відповідних організаційно-нормативних засад їхньої життєдіяльності в суспільстві, тобто окреслення належного суспільно-політичного статусу. На сьогодні Україна залишається багатонаціональною державою, і тому дослідження суспільно-політичного статусу національних меншин у 1920-х роках дозволить використати досягнення минулих часів не допустити помилок у політиці по відношенню до національних меншин.

Різних аспектів суспільно-політичного статусу національних меншин України в 20-х роках ХХ ст. у своїх роботах торкалися українські історики. Діяльність органів, які працювали з національними меншинами в 1920-х рр., висвітлюють О. Кудаткін, Б.В. Чирко, Л.Д. Якубова [8; 14; 16]. Спроби загального аналізу становища національних меншин у своїх працях робив Б.В. Чирко [11; 12]. Становище німців у цей період вивчають В.Б. Євтух, С.П. Пишко, Б.В. Чирко, Л.В. Яковлева [5; 13; 15]. Положення євреїв у зазначений період розглядають І. Іванова, О. Козерод, В. Любченко, Л. Сінберг [6; 9; 7].

На основі комплексу джерел і літератури необхідно визначити органи, що займалися справами національних меншостей; розглянути проблему «виборчих прав» населення; розкрити причини й наслідки еміграційного руху серед німців; проаналізувати єврейську «містечкову проблему» та спроби радянського керівництва з її вирішення; дослідити роботу судових органів національних меншин.

Для роботи з етнічними групами населення УСРР на початку 1920-х років було утворено Підвідділ національних меншин під керівництвом агітпропу ЦК КП(б)У. Підвідділ мав розробляти та подавати на розгляд Центрального комітету пропозиції щодо вирішення завдань партійного будівництва, обумовлених побутовою та культурною специфікою окремих етнічних спільнот [8, 52].

Суперечливими питаннями національно-культурного розвитку нацменшин займався відділ з національних справ Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, заснований у квітні 1921 р. згідно з постановою ВУЦВК. Відділ брав участь у створенні перших законодавчих актів, налагоджував діяльність місцевого апарату, розпочав роботу з обліку, землевлаштування національних меншин, що проживали в Україні. Упродовж наступних років відбулася реорганізація самого відділу з національних справ УСРР того, щоб продемонструвати, якого великого значення надавала радянська держава вирішенню національного питання. У березні 1924 р. було ліквідовано відділ у національних справах під керівництвом НКВС УСРР [16, 183], а 24 жовтня 1924 р. за постановою українського уряду була створена при ВУЦВК Центральна комісія у справах національних меншостей. Було встановлено, що членів Комісії призначає ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської, болгарської й молдавської національностей. Голову Комісії назначає ВУЦВК з числа членів Президії ВУЦВК. Для здійснення завдань, які були покладені на комісію, їй надавалися широкі повноваження. Комісія мала право законодавчої ініціативи і могла брати участь у розробці й погодженні в усіх інстанціях законопроектів, які торкалися політики УСРР щодо національного питання. Комісія мала національні підвідділи: єврейський, польський, німецький. Під керівництвом відділів діяли національні секції: німецька, польська, єврейська, болгарська, молдавська, естонська, латиська, грецька, татарська [2, 224].

Одночасно з центральними органами діяли аналогічні в губернських та окружних виконкомах рад. На місцях створювалися бюро або комісії, склад яких пропонували та ухвалювали президії відповідних виконкомів, але за погодженням з ВУЦВК. Також діяв інститут уповноважених особливо там, де не було необхідності утворення бюро [11, 117].

Створення при органах влади відповідних комісій, бюро, комітетів, рад, які займалися різними питаннями економічно-господарського та соціально-

культурного розвитку нацменшостей, засвідчувало їх суспільно-політичний статус як громадян радянської держави.

У контексті набутих прав, нацменшості брали участь у формуванні місцевих органів влади – національних, «змішаних» та загальноукраїнських сільських рад. Вибори до місцевих органів влади упродовж першої половини 1920-х рр. відбувалися загалом організовано, а відповідне діловодство здійснювалося різними мовами. Виборча кампанія 1925–1926 рр. в Україні відрізнялася від попередніх тим, що її проведення здійснювалося мовами нацменшостей, якими друкувалися документи, картки, бюлетені, представники національних меншостей вводилися до складу виборчих комісій. Активність представників національних меншостей під час виборів до Рад не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому в республіці. Найбільшу активність у виборах виявили поляки – 63,5 %, тоді як середній показник в Україні становив 54%. Участь у виборах інших національностей була такою: чехів – 62,5%, євреїв – 58,5%, німців – 57,3%, болгар – 55,1%, молдаван – 55,7%, росіян 51,3% [11, 126], тобто більше половини від загальної кількості виборців.

На виборах 1926–1927 рр. незаможники отримали політичну перевагу, а так звані «куркульські» і клерикальні елементи позбавлялися виборчих прав. Новий закон про вибори значно збільшив число позбавленців. Так, якщо у виборах 1925–1926 рр. 17,6% євреїв не мали виборчого права, то на чергових виборах 1926–1927 рр. – 27%; чехи відповідно – 14% і 13,8%; німці 1,2 % і 8,9%; болгар – 1% і 6,9%. Осіб, позбавлених виборчих прав масово виселяли з державних будинків та житлових кооперативів [12, 58]. Політична акція позбавлення виборчих прав виконувала функцію упокорення нацменшостей, була засобом ідеологічної чистки в національних районах, а не виключно антинаціональною кампанією.

Хвилю протесту та опору, особливо серед німців-менонітів, виникала войовнича антирелігійна пропаганда державних органів та комуністичної партії, спрямованої на закриття храмів, синагог, молитовних будинків, заборону викладання Закону Божого тощо. Німці-меноніти, не зважаючи на радянське законодавство про відокремлення церкви від держави, проводили релігійне виховання дітей, розповсюджували відповідну літературу, що надходила від менонітських організацій Німеччини і США [15, 75].

Обстеження становища національних меншин Півдня України показало, що менонітські колонії були досить розвинені, а селяни не мали гострого майнового розшарування, а тому й гострих соціально-економічних конфліктів у менонітських колоніях не спостерігалось. Заможні менонітські громади, які майже не знали класового розшарування, не бажали ставати на шлях соціалістичних перетворень, котрі призводили до корінного зламу вікових традицій їх способу життя [1, 46-47].

У переважній своїй масі менонітське селянство критично, а то й негативно ставилися до економічних заходів радянської влади на селі, усіма засобами відстоювали усталені форми господарювання. Однак, унаслідок цілеспрямованої політики більшовицької партії і радянської держави змінювалося соціально-економічне й політичне обличчя менонітського села: стрімко просувалася його радянська організація, з'являлися партійні й комсомольські осередки, які розгорнули громадсько-політичну діяльність [13, 30].

Німецько-менонітське населення України упродовж 20-х років ХХ ст. зіткнулося з складними проблемами: непевність економічного становища, постійні перерозподіли земель попри намагання колоністів зберегти систему майорату, непомірне оподаткування, закриття молитовних будинків, переслідування віруючих та порушення їх громадських прав, відсутність належної уваги до задоволення національно-культурних інтересів, викликала в німців-менонітів законне обурення і навіть бажання залишити Україну. Вони почали масово виїжджати за кордон, опинившись таким чином на правах політичних емігрантів [1, 48].

З 1922 до 1924 рр. серед німців-колоністів України спостерігалось велике прагнення до еміграції до Канади. Загальна кількість тих, що емігрували досягла 8000, не рахуючи дітей. Заяв же про бажання емігрувати було близько 20 тис. Еміграція охоплювала, головним чином менонітів, яких в УСРР було 56 тис. з загальної кількості німців 360 тис. чол. [5, 116].

Більшість німців-емігрантів за соціальним складом були середняками, які емігрували до Канади, де отримували підтримку баптистських общин, а також до Німеччини, Бразилії, Мексики, США. Формуванням еміграційних груп серед менонітського населення України займалася РУСКАПА – Російсько-Канадсько-Американське пасажирське агентство і БУАРД («Бард») – громада канадських

менонітів. Ці організації мали в Україні своїх агентів, які займалися практичними питаннями еміграції [5, 17].

Еміграційний рух у німецьких колоніях викликав серйозне занепокоєння партійно-радянського керівництва. Було очевидним, що він мав не лише негативні політичні наслідки, але й серйозні економічні втрати для СРСР. Оскільки емігранти вивозили матеріальні цінності, гроші (кожен двір від 3000 крб. і більше – Ю.З.), а ще й тому, що німецькі колоністи були зразковими господарями, вміли вести свої господарства на високому агрокультурному рівні, яких планували використати для заселення цілих земель на терені Сибіру й Далекого Сходу [5, 19].

Суспільно-політичний та соціально-економічний статус національних меншин залежав не лише від нормативно-правових актів радянської держави, що регулювали національні відносини, а також від її революційних експериментів і спроб облаштування умов життя великих груп населення не рахуючись з їхніми інтересами та особливостями розвитку.

На початку 1920-х рр. в Україні несподівано виникла так звана єврейська «містечкова проблема». Суть її полягала в тому, що основна маса євреїв, яка в недалекому минулому займалася ремеслом і торгівлею, була позбавлена цього права, унаслідок чого значна частина єврейського населення залишилася без засобів до існування. Розв'язання єврейської «містечкової проблеми» радянський уряд вбачав у залученні євреїв до землеробської праці шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму. Аграризація єврейського населення спочатку була висунута урядом СРСР, як економічна проблема, вирішення якої ускладнювалося тим, що на місцях не було господарської бази та необхідних коштів, вкрай низький життєвий рівень так званого єврейського декласованого населення, відсутність у нього навичок землеробської праці тощо [9, 146].

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. з метою залучення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія з земельного влаштування трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет). У 1926 р. подібну комісію організували при ВУЦВК (Укркомзет) [6, 74].

Плановому переселенню на земельні колонізаційні фонди, крім єврейського населення, підлягало сільське населення інших нацменшин:

німців, поляків, молдаван. З метою реалізації переселенської політики уряд надавав переселенцям безкоштовно землю й певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, матеріалів на будівництво [3, 563]. Але в той же час він виділив всього 21% коштів від загальної суми необхідної для землевлаштування переселенців. Навіть в інструкції з проведення переселенської кампанії говорилося, що «кожна переселенська сім'я повинна мати грошові й матеріальні засоби існування і, що вони не можуть розраховувати на отримання допомоги на переїзд і перевезення свого майна з місця виходу до нового місця проживання; на прокормлення робітників і худоби, а також тих членів сім'ї, які залишалися на місці; на оплату вступного і пайового внесків в переселенське товариство» [2, 17]. Решту коштів – 22,7% становили власні заощадження, 10,2% – Товариство з земельного влаштування євреїв і 46,1% – допомога іноземних організацій [6, 75].

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська Центрально-розподільча організація, яка була створена у США під назвою «Джойнт Дистрибушен Коміте». Після заборони її діяльності в СРСР утворилася нова – «Агро-Джойн», яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, в тому числі й в Україні. У 1925 р. ця організація уклала з Комісією з землевлаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТОМ) договір на проведення відповідної роботи з землевлаштування євреїв в Україні і в Криму [9, 142-143].

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське переселення, в Україні існувало товариство з землевлаштування трудящих євреїв (ТЗЕТ). Метою його діяльності було «сприяння переходу трудящих євреїв у СРСР на сільськогосподарську працю, а також укріпленню й розвитку трудового землеробства серед них» [4, 411].

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, у районах колишніх єврейських колоній Херсонської й Катеринославської губерній та на півночі Криму. На початок 1924–1925 р. на Херсонщині було виділено 36653 дес. землі на 2400 сімей, яка на 1926 р. була майже повністю заселена. У Криворізькій окрузі було виділено 7200 дес. на 600 дворів, на 1926 р. ще неповністю заселена через незакінченість землеустрою. Протягом 1925–1926 рр. у цих регіонах було виділено: в Україні – 108, 9 тис. десятин землі, у Криму – 58,4 тис. дес. [10, 139]. Наприклад, Роменській окрузі

надавалося 110 ділянок для переселення єврейських сімей до Катеринославщини Криворізької округи. Задовольнялися заяви колективу «Нова Роменка» (з 73 господарств), «Нове життя» (з 20 господарств) та Лохвицька артіль (з 40 господарств) [2, 281].

Загальне керівництво переселенням в Україні, а також регулювання усіх питань, що виникли у зв'язку з ним, здійснювали ВУЦВК і РНК УСРР. Питаннями переселення на місцях займалися земвідділи та комісії нацменшостей при окрвиконкомах. Останні не завжди враховували особливості переселенської справи, вимоги та порядок переселення. Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів, допускаючи також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу. Зокрема, це так звані «збірні сім'ї», до складу яких входили зовсім сторонні особи, які на місцях поселення розпадалися, а відтак виникали лише непорозуміння [7, 72].

На нових місцях поселення переважну більшість єврейських переселенців почали залучати до колгоспів. Радянське керівництво сподівалося, що в такий спосіб можна буде відразу привернути нове єврейське селянство до організації колективних господарств. Головною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів, земельних фондів. Обмежені земельні фонди Півдня України, на які переселялися, крім євреїв, представники інших національностей, могли забезпечити землевлаштування далеко не всіх колоністів. Тому переселення здійснювалося й поза межами України. Земельні наділи для єврейських колоній знаходили та виділяли переважно в Україні, хоч з 1927 р. розпочалося переселення на Далекий Схід [11, 141].

Наслідком переселення євреїв на земельні колонізаційні фонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали 9526 дворів. Зокрема, у Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криворізькій – 74, Маріупольській і Запорізькій – 25, Одеській – 22, Мелітопольській – 3 колонії. В усіх цих колоніях було збудовано 4869 хат, на кожних 100 родин припало 60 хат. На кінець 20-х рр. ХХ ст. питома вага єврейських хліборобів зросла, порівняно з довоєнним часом з 3,2% до 9,8% [9, 146].

Переселенська політика торкнулася мало чисельних переселенських груп: циган, ассірійців, чехів та ін. Особливої уваги центральні органи влади надавали залученню кочівних циган до землеробства. З цією метою ЦВК і РНК СРСР своєю

постановою від 1 жовтня 1926 р. «Про заходи переходу кочівних циган до трудового осілого способу життя» зобов'язав ВУЦВК і РНК УСРР вжити заходів для позачергового, пільгового наділення землею циган, що бажали перейти до трудового землеробського способу життя. Приведення циган до осілого способу життя та залучення їх до трудового процесу мало йти за трьома напрямками: залучення до сільського господарства; утворення кустарно-виробничих артілей; залучення до промисловості [10, 188].

Поселення циган на земельних колонізаційних фондах виявилось надзвичайно складною справою. З цього боку цигани, що звикли до кочового способу життя не бажали займатися землеробством, з іншого – місцеві органи влади, за відсутності коштів та досвіду, не могли вирішити це питання.

Показником справжнього суспільно-політичного статусу національних меншостей стало запровадження та діяльність у межах їх адміністративно-територіальних одиниць судових органів. Масового поширення набули так звані «національні камери», тобто судові органи нацменшостей, у яких діловодство здійснювалося відповідними мовами. Якщо в 1924 р. лише деякі судові установи використовували мову нацменшостей, то 1926 р. понад 200 судово-слідчих органів працювали мовами різних нацменшостей, а під керівництвом окружних судів діяли інститути судових перекладачів [12, 54]. Лише на 1926 р. планувалося відкрити 92 такі судові камери, з яких на єврейській мові – 31, на німецькій – 14, на російській – 32, на болгарській – 4, на грецькій 4 [10, 136].

Органи міліції, особливо в селах, використовували національну мову, хоча серед кадрового складу були як росіяни, так і українці. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. органи міліції в російських і грецьких селах повністю перейшли на рідну мову населення, у єврейських – на 88%, болгарських – 75%, у німецьких – на 62,5%. Діяльністю суто національних підрозділів міліції (єврейських, польських), які почали з'являтися в Україні, зазнала критики партійно-радянських органів влади, а тому заборонили їх утворення й функціонування. Заборонялося заснування так званих «національних столів» у комунгоспах та фінансових відділах, створення національних виконкомів у містах [12, 55].

Необхідно зазначити, що спроби формального самовизначення національних меншин наштовхувалися на супротив державних структур, а в суспільстві викликали суперечливі настрої та рухи. Так, в Україні траплялися

випадки міжнаціональних конфліктів і негараздів, до яких слід віднести прояви антисемітизму під час землевлаштування євреїв, а також на ґрунті побутової ненависті оточуючого населення до євреїв.

Певний антагонізм існував і серед колоністів, зокрема між менонітами й німцями-лютеранами [15, 131]. Не завжди міжнаціональні відносини між німцями-колоністами й українським населенням були добросусідськими. Отже, міжнаціональні конфлікти мали економічне підґрунтя, крім того вони виникали й на основі соціально-побутових та культурно-духовних відмінностей, а інколи й провокувалися радянської держави непередуманими діями.

Дослідники проблеми національних меншин, з'ясовуючи їхній соціально-економічний рівень розвитку, не завжди беруть до уваги їх представництво в органах державної влади й партії, хоча в анкетах державних службовців виділяли пункт про національність.

В умовах однопартійної системи важливо звернути увагу на національний склад партії, адже фактично лише члени КП(б)У займали важливі посади в державному та господарському апараті. Так, у 1927 р. КП(б)У об'єднувала у своїх рядах комуністів 56 національностей. У партійних організаціях були представлені українці (87 тис. членів і кандидатів у члени партії), росіяни (46,2 тис.), євреї (20,3 тис.), білоруси (4,3 тис.), поляки (3 тис.), латиші (1,4 тис.), німці (1,1 тис.), татари (835 чол.), греки (793 чол.), молдавани (638 чол.), болгари (510 чол.), а ще комуністи інших національностей [14, 71].

Отже, для вирішення питання розвитку національних меншин в Україні в 20-х рр. ХХ ст. був створений спочатку відділ з національних справ Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, а потім Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. Одночасно з центральними органами діяли аналогічні в губернських та окружних виконкомах рад.

Важливими проблемами цього періоду серед національних меншин була проблема «виборчих прав» населення, діяльності релігійних громад, особливо німців-менонітів, еміграційного руху серед німців. Також привертала увагу єврейська «містечкова проблема», яку радянське керівництво намагалось вирішити шляхом залучення євреїв до землеробської праці шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України і Криму. Такі ж спроби стосувалися циган, ассірійців, поляків, молдаван та інших нацменшин.

Радянське керівництво звертало увагу й на створення та активну роботу судових органів національних меншин, застосування органами міліції національних мов тощо.

Вирішення всіх цих питань мало як позитивні, так і негативні моменти для представників національних меншостей, їх розвитку, і самої Української республіки. Проте суспільно-політичний статус національних меншин в УСРР обумовлювався політичною системою влади, її класовою ідеологією, соціальною й національною політикою радянської держави.

Джерела та література

1. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років ХХ ст. / О. П. Данильченко. – К. : Ін-т історії України, 1993. – 59 с.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-5805. – Оп. 1. – Спр. 1.
3. ДАСО. – Ф. Р-5805. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. ДАСО. – Ф. Р-5805. – Оп. 1. – Спр. 5.
5. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і–1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : Інтел, 1994. – 183 с.
6. Іванова І. А. Економічне становище єврейських сільськогосподарських колоній на Одещині у 20-х рр. ХХ ст. // Перспективи. – 2006. – № 1. – С. 73-77.
7. Козерод О. В. Євреї України в період Нової економічної політики. 1921–1929 роках. – К. : СПД Савчино, 2003. – 313 с.
8. Кудаткін О. Підвідділ нацменшин при ЦК(б)У: обставини створення, структура та основні напрямки діяльності // Наукові записки. Тернопільський педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2007. – Вип. 1. – С. 51–57.
9. Нариси з історії та культури євреїв України. / Упорядники та редактори Л. Сінберг, В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2005. – 440 с.
10. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., Наук. Думка, 1994. – С. 188–189.
11. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні (20-30-х рр. ХХ ст.). – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
12. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 1. – С. 51–64.
13. Чирко Б. В. Німці в Україні. // Відродження. – 1997. – № 1. – С. 27–32.
14. Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (192–1930 рр.). // УІЖ. – 1989. – №6. – С. 68-77.
15. Яковлева Л. В., Чирко В. Б., Пишко С. . Німці в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст. – К. : Інститут історії України, 1994. – 218 с.

16. Якубова Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921-1924 рр.). // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 173–185.

Зарецкая Ю.Н. Общественно-политический статус национальных меньшинств Украины в 1920-х годах.

Статья посвящена проблеме определения общественно-политического статуса национальных меньшинств в 1920-х годах в УССР, который был обусловлен политической системой власти, её классовой идеологией, социальной и национальной политикой советского государства.

Zaritska J.N. Social and political status of national minority of Ukraine in 20 years of XX cent.

The article is devoted to the problem of the determination of social and political status of national minority in 20 years of XX cent in the Ukrainian Social Soviet Republic, that had been conditioned by the system of rule, its class ideology, social and national policy of the Soviet State.

Звада О.В.

УДК 94 (477) «16/17»

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА

На сучасному етапі зростаюча увага істориків до питань національної історії обумовила необхідність перегляду та нового трактування багатьох історичних проблем. Саме соціально-економічні відносини в суспільстві є одним із найпотужніших факторів, що визначають розвиток держави.

Проблема економічного та соціального розвитку Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст. й досі ще залишається мало розробленою. Щоправда, для цього вже зібрано чимало джерельного матеріалу. Але все ще бракує ґрунтовних монографічних видань. Найбільші суперечки серед дослідників завжди викликала політика гетьманського уряду Івана Мазепи щодо селянства. Історики XIX ст. Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров, О. Лазаревський давали негативну оцінку гетьману. М. Костомаров охарактеризував Мазепу як польського пана, що в першу чергу керувався своїми особистими інтересами і дбав про власне збагачення.

Поворот української історіографії в погляді на Мазепу започаткував Ф.М. Уманець. Використавши здебільшого вже друковані джерела і літературу, Ф. Уманець прийшов до висновку, що Мазепа дбав не тільки про старшину, а й про народні маси.

Нові тенденції формування історіографії зазначеної проблеми внесло XX ст. Серед більшості об'єктивних досліджень або тих, які намагалися такими бути, знайшлася одна робота, яка започаткувала в українській історіографії патріотичний напрямок в оцінці гетьмана Мазепи. Цією роботою була стаття В. Будзиновського «Гетьман Мазепа» (1916 р.). У статті багато фактичних помилок, більшість з яких зроблена свідомо, з метою виправдання Мазепи та створення з нього «національного героя». Радянські дослідники завжди змальовували гетьмана як кріпосника. «Измена Мазепы» В. Шутого була однією з найґрунтовніших праць радянських істориків і містила в собі багато відвертих фальсифікацій. Роботи українських істориків другої половини XX – початку XXI ст. В. Січинського, В. Луців, О. Оглобина, В. Борисенка,

Д. Журавльова, Л. Мельника, С. Павленка, Ю. Мицика, Б. Сушинського, Т. Яковлевої мали велике значення для об'єктивного вивчення доби Мазепи.

Отже, метою даної публікації є аналіз політики Мазепи щодо селян, які склали чималу частину мешканців Української козацької держави.

Доля селянства, як відомо з української історії, була завжди важкою. Так і в часи гетьманства Івана Мазепи ця соціальна верства переживала не найкращі часи. Селян на Лівобережній Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. чекав процес подальшого збільшення підданських повинностей та загального зuboжіння. Концентрація земельної й політичної влади в руках козацької старшини досягалася за рахунок посилення експлуатації селянства.

Протягом другої половини XVII ст. на Лівобережжі широко вживався термін «піддані», який чітко визначав суть і форму відносин між селянами і державцями [4, 99].

Підданський стан селянства, власне основної його маси – посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів Самойловича. Підданські повинності – натуральні данини, грошові данини (чинш), зародки панщини – усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Івана Мазепи, з одного боку, зростають усі ці повинності, а з другого боку, змінюється співвідношення окремих видів повинностей. Зокрема збільшуються грошові данини, а також панщина. Однак, тим часом, як грошові й натуральні данини переважають в маєтностях «вільних військових» і особливо рангових (у тому числі й гетьманських), посилення панщини було характернішим для маєтностей насамперед монастирських. Слід сказати, що для цього періоду характерні й універсали, які закріплювали посполитих за власником. Сотникам, хорунжим, полковникам передавалися у власність села, млини і селяни. Так чернігівський полковник Юхим Лизогуб надавав сотнику Івану Уласовичу універсал на 17 посполитих у селі Голубичі та млин [3, 313]. Подібний універсал Юхим Лизогуб видав 17 лютого 1700 р. хорунжому Прокопові Якубенку на трьох посполитих у селі Даничі [3, 317]. Це свідчить про перші кроки юридичного оформлення панщини.

На жаль, збереглися лише уривчасті дані про збільшення селянських повинностей у цей час. Наприклад, у гетьманському селі Пушкарях за Самойловича збиралося на «гетьманську кухню» до 25 золотих, за Мазепи – 50 золотих [6, 122]. За існуючими даними можна стверджувати, що повинності збільшувалися, ставали

обов'язковими і не підлягали відміні. Так, в одному з листів полтавського полковника Івана Левенця кобеляцькому сотнику, він забороняє звільняти цехових та посполитих від повинностей без його відома [3, 321].

У цей період своєї історії найчисельніша верства Козацької держави пробувала всі можливі заходи для покращення свого життя. Велике невдоволення селянських мас виявилось у скаргах, виступах і повстаннях.

Уряд Мазепи в інтересах держави й громадського ладу мусив втручатися в цю справу. З цього погляду дуже характерний лист Мазепи до переяславського полкового писаря Михайла Мокієвського з 10 листопада 1688 р. У цьому листі гетьман звинувачує Мокієвського в надмірному обтяженні селян повинностями і наказує не перевищувати своїх повноважень, а якщо потрібно для власних потреб наймати селян за плату [3, 135]. Факт надмірного обтяження «тяглих людей» старшиною гетьманський уряд констатував і пізніше. Політику стримування державницьких апетитів Мазепа застосовував і надалі, але ефективність зводилася майже до нуля.

Та особливих турбот гетьманському урядові і місцевій адміністрації завдавали постійні повстання та виступи проти світських і церковних «державців» і багатого купецтва, в яких брали участь селяни. Ці виступи здебільшого мали локальний характер: вони зосереджувалися переважно на півдні Гетьманщини, хоча відбувалися окремі заколоти і в північних полках. Заворушення виникали мало не щороку. Іноді вони набирали великої сили, створюючи дуже небезпечну ситуацію. Зокрема, такий характер мали бунти влітку 1687 р. Наприкінці бунти виступили охопити майже все південне Лівобережжя – Гадяцький, Переяславський і частково Прилуцький, Лубенський та Миргородський полки. Найбільші бунти відбулися в Переяславському полку: в самому Переяславі і в багатьох селах та містечках, зокрема у Воронкові, Домонтові, Бубнові тощо. Заколотники вбивали і козацьких старшин, і багатих купців. У Переяславі було вбито полкового суддю (він заміняв полковника, який був у поході) і вїта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено чимало майна старшини та купців.

У 1692 р. московський уряд, стривожений повстаннями Петрика й заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував гетьману вжити певних заходів, щоб заспокоїти селянську й козацьку масу. Це питання обговорювалося

на Старшинській раді у вересні 1692 р. Насамперед ухвалено було відібрати маєтності від тих державців, які не гідні були ними володіти [6, 125].

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні звичайний розмір панщини збільшився до двох днів на тиждень. Але чимало державців перевищували цю норму, примушуючи підданих працювати на панщині значно більше. 1701 р. посполиті с. Смоляжа (Ніжинського полку) скаржилися гетьманові на свого сотника веркіївського Самійла Афанасьєвича і просили в гетьмана полегшити їхнє становище. Генеральний суд визнав скаргу селян справедливою. Гетьман своїм універсалом з 28 листопада 1701 року, хоч і залишив село за тим сотником, але висловив йому догану й наказав «аби не більше, але тільки два дні в тиждень, роботу єму панщиною отправляли» [9, 110].

Політика І. Мазепи щодо селянства мала дві сторони. Боронячи посполитих з одного боку, з другого гетьман дбав про те, щоб посполиті не виходили з підданства і продовжували виконувати свої обов'язки. Оскільки функціонування державних інституцій Гетьманщини як раз і забезпечувалося стягуванням із селян різноманітних натуральних і грошових податків та відбуванням повинностей. Вони йшли передусім на фінансування та утримання козацького війська, компанійських і сердюцьких полків, на забезпечення ефективної зовнішньої політики, а також та будівництво, культуру та інше [7, 212-213]. Посполиті, які сиділи або на своїх «предківських ґрунтах», або на зайнятих ними землях, вважали себе їх власниками. Раніше це майже не викликало заперечень з боку влади. Але в кінці XVII ст. питання стає вже спірним. Старшина й монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. В універсалі 1708 р. І. Мазепа гетьман забороняє бути власником землі на якій не проживаєш [6, 126]. Тим самим задовольняючи потреби старшини і погіршуючи і без того важке становище селянства.

Таким чином, зростала майнова диференціація серед населення, яка закономірно переростала в фактичну та юридичну нерівність. Економічне зубожіння широких мас населення Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII століття, внаслідок безперервних воєн, збільшення чиновницького апарату, збільшення повинностей, викликало соціальний протест, що виявлявся

в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору і закінчуючи масовими повстаннями [4, 117].

Дуже поширеними наприкінці XVII століття були такі форми опору селян і міщан, як уписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, перехід на «слободи» тощо.

Під час Кримського походу 1687 р. чимало селян пішло до козацького війська. Хоча становище рядових козаків було нелегке, проте сама наявність козацьких прав охороняла їх від загрози потрапити в «підданство». Однак після походу ці «нові козаки» повернулися до свого звичного стану. На Великодньому з'їзді 1688 р. старшинська рада заборонила переходити селянам в козаки. Проте це не припинило вписування селян у козацтво, чому іноді й сприяли самі козаки.

У цьому питанні уряд був послідовний навіть у тих випадках, коли вписування селян у козаки відбувалося з відома і дозволу місцевої старшини. Коли в 1688 р. борзенський і шаповалівський сотники вписали в козаки кількох селян, гетьман видав універсал (13 листопада 1688 р.), де наказував сотникам більше нікого не вписувати до козаків [6, 134]. 1 липня 1700 р. гетьман видав універсал вйтові села Дурнів із заборonoю переходу посполитих під козацькі вольності [3, 75]. Таким чином, як зазначав М. Костомаров, Мазепа вороже налаштував проти себе селянські маси [5, 770].

Справа в тому, що гетьман намагався перешкодити небезпечному розмаху того, що сучасні соціологи називають вертикальною соціальною мобільністю населення, коли перехід людей з однієї верстви (класу, стану, соціальної групи) до іншої, часто вищої верстви в ієрархічній суспільній структурі є явищем розповсюдженим і нескладним. Адже перехід величезної маси селян до привілейованого козацького стану за часів Хмельницького поруч із тим, що він дав гетьманові колосальний резерв воєнної сили, мав і негативні наслідки, одним з яких було деяке уповільнення процесу виокремлення української державної і національної еліти. Не дарма майже всі історики-державники твердять, що саме плекання такої еліти як справжньої опори держави було головною кінцевою метою внутрішньої політики гетьмана Івана Мазепи. Проте гетьман водночас розумів, що надто різке і невпинне втілення в життя такої політики може

викликати небажану соціальну напругу в суспільстві, яка не піде на користь жодному із станів і всьому суспільству та державі в цілому [4, 118].

Якщо уряд іноді і міг дивитися на перехід «посполитих» у козацтво крізь пальці, а місцева старшина іноді й прямо потурала цьому, то монастирі завзято боролися проти втеч своїх «підданих».

Якщо перехід у козаки викликав активний протест, то ставлення до «підсусідків» і мешканців слобод було трохи іншим. Перехід у так звані «підсусідки» дуже зріс саме наприкінці XVII – на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з другого – утиски старшинської влади примушували багатьох селян і навіть козаків кидати своє господарство та переходити у «сусіди» до інших, заможніших господарів – старшини, духовенства, козаків і навіть заможних селян. Були випадки, коли й заможні селяни продавали свої двори та поля козакам, ставали їхніми «підсусідками». Наслідком цього стало те, що податки, які платили від кожного двору та земельної ділянки, перекладалися на все меншу кількість селянських дворів, від чого страждали й самі платники податків, і державні інтереси.

Звичайно, це порушувало й інтереси середньої та дрібної старшини, «піддані» якої нерідко переходили в підсусідки до багатих державців (старшини та монастирів), де рівень експлуатації був дещо нижчий. Отже, уряд також мав охороняти інтереси скарбниці та всієї старшинської верстви від зазіхань окремих великих землевласників [6, 135–136].

Перехід до юридично неповноправної, але економічно прибуткової категорії підсусідків набув настільки значного розмаху, що в 1701 році гетьман був змушений вдатися до вкрай непопулярних серед селянства заходів – покарати всіх селян, які записалися у підсусідки до козаків, але фактично жили на своєму господарстві, повернутися знов до селянського стану. 7 лютого 1701 р. був виданий гетьманський універсал серединському та надинівському отаманам про боротьбу з підсусідками. В універсалі говорилося, що «многие з поданных монастырских, ухияячись от кормленя компанейцов и ихних подданных тяжестей, попродавши свои хаты, поудавались до дворов козацких в подсуседки», гетьман наказував повернути селян назад до їх повинностей і заборонити переходити у «підсусідки» [3, 75-76].

Багато селян переходили жити на слободи. Хоча, звичайно, дозволялося заселяти слободи людьми «чужими», «зайшлими», але фактично слободи заселялися здебільшого місцевими людьми, які бажали вийти з підданства. Зрозуміло, що заснування слобод було здебільшого справою великих землевласників – старшини та монастирів. Однак ці заходи нерідко зачіпали інтереси тих, хто втрачав своїх підданих, й інтереси державного скарбу, що втрачав своїх платників податків. Так на початку XVIII ст. ігумен Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря і знатні військові товариші Федір Жученко та Іван Іскра (обидва – колишні полтавські полковники) заснували біля Полтави слободи без дозволу гетьмана.

Також в останні роки XVII – на початку XVIII ст. дуже поширилося масове переселення селянства до Слобідської України, сусідніх повітів Росії і особливо на Правобережжя. У своїх донесеннях цареві гетьман Іван Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини, тікало на правий берег Дніпра, до Палія. Гетьманський уряд ще з часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити цей рух. Велика роль у приборканні цього руху належала найманим (охотницьким) полкам.

Переселенський рух на правий берег Дніпра поширюється наприкінці 1680-х років. Є дані про масові втечі на правий берег Дніпра в 1687–1689 рр. Уряд не тільки перешкоджав їм, а й намагався силоміць повернути переселенців назад. У 90-ті роки XVII – на початку XVIII ст. всі полковники південного Лівобережжя повідомляли до Батурина про те, що масове переселення на правий берег Дніпра дуже посилюється. Прилуцький полковник Горленко сповіщав Мазепу, що в його полку селяни та козаки розпродують свої землі й переходять за Дніпро. Те саме писав і переяславський полковник Мирович. Навіть в далекому Чернігівському полку якось зібралася група втікачів, яка намагалася перейти на правий берег Дніпра, але була завернута назад [4, 122].

Гетьман скаржився цареві на те, що він не має змоги перешкодити цьому масовому руху і просив царя добитися згоди польського уряду на те, щоб український уряд мав право посилати своє військо руйнувати правобережні споруди, а втікачів з Лівобережжя примусово повертати додому. У 1699 р. Петро I, посилаючись на умови «Вічного миру» 1686 р., звернувся до

польського короля Августа II з проханням не дозволяти нікому заселяти Правобережну Україну.

Однак усі ці заходи не дали бажаного результату. У 1700 р. московський уряд констатував посилення цього руху й наказував гетьманові збройною силою вертати та карати утікачів. У 1702 р. за перехід на правий берег Дніпра І. Мазепа наказав карати смертю не тільки тих хто тікав, але й тих, хто переправляв їх на перевозах через Дніпро. Проте і це не могло ані припинити масового переселення, ані стримати тих, хто так чи інакше сприяв цьому. Справа в тому, що в заснуванні слобод на правому березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали свої земельні володіння (в руках цих монастирів, зокрема Києво-Видубицького, були й деякі перевози на Дніпрі, які, у зв'язку з посиленням переселенського руху на правий берег, давали монастирям великі прибутки), так певною мірою й сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи й на Правобережжі. Гетьманський уряд І. Мазепи продовжував політику Б. Хмельницького, який колись надзвичайно різко ставився до спроб українців переселятися на Слобідську Україну і намагався повертати потенційних переселенців, караючи за вчинене. Очевидно, подібні дії селян і козаків розцінювалися гетьманським урядом не просто як «свавільство», а практично як державна зрада (адже формально Правобережжя належало полякам).

Отже, селянські маси за часів гетьманування Івана Мазепи переживали процес подальшого збільшення підданських повинностей та загального зuboжіння. Основною формою протесту проти свого злиденного становища були скарги, виступи, повстання, що завдавали особливих турбот гетьманському уряду.

Іншою формою протесту було вписування в козаки, перехід у підсусідки, перехід на «слободи». Наслідком цього стало те, що податки, які платили від кожного двору та земельної ділянки, перекладалися на все меншу кількість селянських дворів, від чого страждали й самі платники податків, і державні інтереси.

Третьою формою протесту було переселення селян на Правобережжя. Гетьман звертався до російського царя, щоб він надав допомогу й у перешкоджанні переселенню, також звертався до польського короля Августа II з проханням не дозволяти нікому заселяти Правобережну Україну.

І. Мазепа проводив дуже жорстку політику з боротьби з цими явищами від заходів з повернення до селянського стану до застосування смертельної кари не тільки до тих хто тікав на правий берег Дніпра, але й хто переправляв їх. Іван Мазепа намагався вживати певних заходів, щоб заспокоїти селянські маси, видавав універсали, які обмежували панщину двома днями на тиждень, наказував відбирати маєтки в тих, хто не виконує наказів гетьмана, збільшуючи повинності селян. Але ці заходи були мало ефективними. Адже сам гетьман був зацікавлений у тому, щоб посполиті не виходили з підданства і продовжували виконувати свої обов'язки. Оскільки першочерговою своєю задачею гетьман бачив формування української національної еліти із середовища старшини, в якій він бачив свою опору. Як пише Ф. Уманець, І. Мазепа «повинен був стати на бік панства як творчої державної сили» [8, 290]. Ця сила повинна працювати на благо держави. А селяни у внутрішній політиці гетьмана І. Мазепа займали другорядну роль, їх основним завданням було забезпечувати функціонування державних інституцій Гетьманщини. І це було основною помилкою гетьмана, оскільки в самий відповідальний момент більшість старшини перейшла на бік Петра I, а найчисельніша верства Козацької держави – селянство з насторогою ставилося до Мазепа і також не намагалася допомогти гетьману.

Отже, дії гетьмана щодо селянства були не популярними серед широких верств населення. Саме така соціальна політика певною мірою і привела до створення образу І. Мазепа як вірного слуги Москви, виконавця різноманітних царських планів щодо України. Подальше розвінчання такого образу Івана Мазепа і є завданням наступних досліджень з даної тематики.

Джерела та література

1. Бантыш-Каменский. Жизнь Мазепы. Сочинения / Бантыш-Каменский. – М., 1834. – 102 с.
2. Будзиловський В. Гетьман Мазепа / В. Будзиловський. – Джерсі Сіті, Нью-Йорк, 1916. – 60 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
4. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда / Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. – Харків : Фоліо, 2007. – 382 с.
5. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 1024 с.

6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Київ-Львів-Нью-Йорк- Париж-Торонто, 2001. – 461 с.
7. Павленко С. О. І. Мазепа / С. О. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
8. Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монографія / Ф. М. Уманец. – Санкт-Петербург, 1897. – 450 с.
9. Універсал гетьмана І. Мазепа про дводенну панщину (1701 р.) // Хрестоматія з історії України. – XVII – XX ст. / Упорядники: В. І. Ізюмов, В. М. Нікольський – Донецьк : Альфа-Прес, 2007. – С. 110.
10. Шутой В. Е. Измена Мазепы / В. Е. Шутой // Исторические записки. – Т. 31. – 1949. – С. 151-193.
11. Яковлева Т. Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности / Т. Г. Яковлева // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 45-64.

Звада Е.В. Политика гетмана Ивана Мазепы по отношению к крестьянам.

В данной статье рассматривается политика И. Мазепы по отношению к крестьянам, которые составляли большую часть среди жителей Казацкого государства. В результате исследования выяснилось, что такая политика была непопулярной среди большинства крестьян и привела к созданию образа Мазепы как верного слуги Москвы.

Zvada O.V. The policy of hetman Ivan Mazepa about the peasantry.

The policy of I. Mazepa about the peasantry, which was a great part of lodgers of Cossacks state, is considered in this article. After some researches we know, that this policy was unpopular among the main part of peasants and leads to the creation of character of Mazepa as a person who executes every plan of Moscow.

Ідріс Н.О.

УДК: 94(477)»19»:159.922.2

ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ДОСВІД «УКРАЇНІЗАЦІЇ» КИЄВА ЗА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В УСРР У 20 – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

На шляху до досягнення стандартів європейської столиці Києву доводиться долати чимало проблем. Серед них проблема повноцінного функціонування української мови у столиці. З цього погляду, двомовна ситуація, що склалася в Україні та, зокрема, у столиці, а саме – паралельне використання української й російської мови, відрізняється від європейських стандартів [4, 4]. Історичні корені складної мовної ситуації мають бути дослідженні, а досвід «українізації» міст у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. врахований під час прийняття виважених і ґрунтовних політичних рішень сьогодні.

Окремі аспекти «українізації» міст УСРР у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. розглядають П.М. Бондарчук, Я.В. Верменич, Л.В. Гриневич, В.М. Даниленко, О.О. Ковальчук, В.В. Масненко, В.М. Чумак, зокрема у монографії ««Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки» [12].

Певні аспекти «українізації» міст УСРР висвітлено в роботах інших авторів. Дотичним, але надзвичайно цікавим у цьому відношенні є дослідження демографічних, суспільно-політичних, громадських, соціально-економічних, етносоціальних, культурно-освітніх процесів серед національних меншин у великому індустріальному місті Харкові доби «українізації», яке висвітлив у своїй дисертації Р.В. Шарібжанов [15].

На регіональні особливості «українізації» Київщини вказує у своїй дисертації З.В. Нечипоренко [7]. На її думку вони зумовлені тим, що: 1) ці території споконвічно складала ареал українського етногенезу і були корінними для українського народу; 2) порівняно з іншими регіонами, тут не відбувалось інтенсивної урбанізації та індустріалізації, а росіяни тяжіли саме до промислових центрів, і їх відсоток через це у цім регіоні був порівняно меншим; 3) з часів Центральної Ради тут чинився завзятий і перманентний антирадянський опір тощо. Нажаль, усі згадані роботи не достатньо уваги

приділяють проблемі «українізації» Києва за рахунок міграцій у напрямку «село-місто» та вивченню міграцій як фактору, що впливає на динаміку та характер українізаційного процесу.

Київ сьогодні є столицею України і в цьому статусі представляє українців світовій спільноті. Саме тому проблема вживання державної мови у столиці стоїть гостро як ніколи. Для її розв'язання необхідне всебічне вивчення та залучення історичного досвіду.

У праці ми робимо спробу проаналізувати досвід «українізації» Києва у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст., намагаємося визначити фактори, що сприяли або навпаки гальмували «українізацію» міста.

Сьогодні мовна ситуація в Києві є напруженою і віддзеркалює проблеми пов'язані з його історією, історією України. Так за доби «українізації» в УСРР у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. Київ не був столицею. Українською столицею з 1919 р. до 1934 р. був Харків. І це має своє пояснення. У духовно-релігійному, мовно-культурному, державно-історичному, суспільно-психологічному, знаково-символічному розумінні Київ асоціюється з Україною державною та вільною. Історик І.Гирич відзначає, що для України «і в часи занепаду і руїни Київ завжди залишався її серцем» [2, 32].

Перенесення столиці переслідувало політичні цілі. Як відзначає М. Шульга: «Недарма в різних державах у періоди загострення внутрішніх або зовнішніх політичних відносин періодично постає питання про перенесення столиці» [16, 48]. Київ у своєму столичному статусі асоціювався із прагненням українців до незалежності, складав конкуренцію Москві в поширенні її влади в Україні. У той час, як більшовики прагнули до ствердження панування Москви над багатонаціональною периферією, Київ претендував на статус столиці самостійної держави. Транзит столиці до Харкова 1919 р. не лише позбавив Київ столичного статусу, але й знищив державний центр навколо якого консолідувалися українці.

Перенесення столиці до Харкова було здійснено більшовиками в розпал української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., що стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості та виразно виявила прагнення українського народу до незалежності.

У часи боротьби за перебування в Києві між різними політичними силами та їх урядами, питання «українізації» незмінно залишалось одним з найважливіших.

Після того, як у квітні 1917 р. у Києві відбувся Український національний конгрес, що заявив про свою цілковиту підтримку Центральної Ради, Київ став центром розбудови української справи: на українську мову переводили освіту, видавничу справу, створювали українські культурно-просвітні організації. Було засновано перший український народний університет і Українську академію мистецтв, у Київському університеті були створені чотири кафедри українознавства. Перебуваючи в Києві, Центральній Раді вдалося зробити чимало в напрямі повернення народу до своїх коренів, своєї культури й мови.

Політичний вплив більшовиків на Київ, де діяв український уряд – Центральна Рада, був порівняно слабшим. Завдання для більшовиків ускладнювалося й тим, що в Україні в них «не було досвідчених українських кадрів, не було сталого зв'язку з українськими масами, не велося або майже не велося агітації українською мовою». І, взагалі, для українських трудящих більшовики були російською, тобто чужою партією [3, 116–117]. Інша справа – Харків – «великий пролетарський центр Східної України». «Зрозумівши, що в Києві їм не вдасться нічого вдіяти проти Центральної Ради, більшовики... переїхали до Харкова» [3, 117, 118]. Але сподівання посісти в Києві не полишали більшовиків. 6 січня 1918 р., після п'ятиденного бомбардування вони захопили Київ і вже 29 січня 1918 р. з Харкова до Києва переїхав уряд радянської УНР. Радянська влада протрималась у Києві до весни 1918 р.

1 березня до Києва повернулася Центральна Рада, але 29 квітня 1918 р. її було розпущено. Водночас у Києві відбувся Всеукраїнський хліборобський з'їзд, на якому П. Скоропадського проголосили гетьманом України. Він розгорнув значну державотворчу роботу та реформаторську діяльність. Так у сфері освіти та у сфері культури було українізовано 5,4 тис. початкових шкіл, понад 150 гімназій, понад 20 вищих навчальних закладів; вивчення української мови, літератури та історії оголошено обов'язковим у середній школі. У цей час створено Українську Академію наук, Національну бібліотеку, яка включала в себе понад 1 млн томів, Український драматичний театр, Державну драматичну школу, Український національний театр, ряд музеїв.

У ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві сформувався тимчасовий уряд – Директорія УНР, який мав очолити боротьбу проти гетьмана. І знову розпочалася боротьба за владу, де головним призом мав стати Київ. 14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади й виїхав до Німеччини. Цього ж дня до Києва вступили війська Директорії. Був прийнятий закон про державний статус української мови. Робилися активні кроки на шляху до об'єднання Наддніпрянської та Західної України. 22 січня 1919 р. у Києві на Софійській площі був урочисто проголошений Акт злуки УНР і ЗУНР, та вже 5 лютого 1919 р. Київ захопили більшовики.

У 1919 р. Україну поглинув цілковитий хаос. Боротьба за владу в Україні перетворилася в боротьбу за Київ. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив з рук у руки.

Після проголошення більшовиками 6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) столицею нового уряду став Харків, що залишився столицею УСРР до 1934 р.

За доби дозованої та контрольованої офіційної політики українізації, яка проводилася більшовиками, щоб отримати кредит довіри місцевого українського населення, щоб забезпечити себе резервами часу на закріплення влади, виявити та знищити активні сили національного опору, ставка робилась на зрусифікованих робітників України. Саме через дозовану «українізацію» та цілковиту радянізацію робітників більшовицька влада сподівалась поширити свій вплив на україномовне село.

Українське робітництво, що активно радянізувалося, зосереджувалося у зрусифікованих містах, російською мовою володіло добре, а українською мовою – погано. Ось що говорить з цього приводу М. Скрипник: «...на Україні міська культура є російська, українська – сільська. Пролетаріят має міську культуру, російську культуру» [10, 14].

За переписом 1897 р. населення міст України складало 2,7 млн. осіб (12,7% до всього населення), згідно з цим 1/3 міського населення проживала в чотирьох найбільших містах – Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську [9, 81]. Порівнюючи статистичні дані переписів 1926 та 1931 років, зазначимо, що за кількістю населення в Україні Київ був найбільшим містом. Обстеження в 1923

р. 29 найбільших підприємств, розташованих у Харкові, Києві, Донбасі та Одесі засвідчило, що близько третини робітників-українців у Харкові та Одесі взагалі не вміли розмовляти своєю рідною мовою (табл. 1). І лише в Києві ситуація була кращою [5, 2; 13, 4].

Таблиця 1

Національний склад та знання української мови робітниками 29 найбільших підприємств Харкова, Києва, Донбасу та Одеси (1923 р.)

Міста і регіони	Національний склад в %				Знання української мови в %		
	Українців	Росіян	Євреїв	Інших національностей	Говорять	Читають	Пишуть
Харків	64,5	28,5	3,8	3,2	40,8	55,7	25,7
Київ	49,5	32,5	10,2	7,8	45,7	43,3	29,7
Донбас	44,1	50,3	-	5,6	30	21	16
Одеса	23,7	36,4	31,6	8,3	18	7,2	4,3

За планом більшовиків україномовне селянство, в результаті міграцій «село-місто», мало потрапити під вплив українізованого та, найголовніше, радянського робітництва. Але, на практиці, найчастіше було інакше, і українське селянство виступало каталізатором в «українізації» зрусифікованого робітництва.

Найбільші показники механічного збільшення міської людності за час між переписами 15.03.1923 р. та 17.12.1926 р. були відзначені у великих за розміром містах. Перепис 1926 р. зафіксував, що майже 60 відсотків мігрантів до міст УСРР народилися в Україні. Показники щороку зростали, і на 1927 р. міграція до Києва, Одеси, Дніпропетровська на три чверті складалася з уродженців України і на 77 % з села [12, 168].

«Українізацію» як «змичку міста й села» розуміє головний герой роману В. Підмогильного «Місто» (роман з'явився пізніше за «Вальдшнепи» М. Хвильового, порушує проблему перспективи української нації, відноситься до напрямку психологічного реалізму і може слугувати джерелом для вивчення

сприйняття «українізації» сучасниками через художній твір). Так, саме завдяки «українізації» головний герой – енергійний сільський юнак Степан Радченко, що приїздить до Києва для навчання в технічному ВУЗі і сподівається колись повернутися з новими знаннями на село, швидко адаптується, стає «українізатором», читає лекції на курсах з вивчення української мови [8, 337].

Місто Київ, питання міграції «село-місто» та політика «українізації» стали темою виступу М. Скрипника в січні 1927 р. на засіданні комісії з українізації. М. Скрипник посилався на книжку видавництва Академії Наук «Київ та його околиці...» (зокрема на статтю Боровського «Національний стан і перегрупування людностей міста Києва по революційних часах від 1917–1922 рр.») і відзначив: «Відносно міста. Місто не є українським ні яким чином, однак процеси, які відбуваються, до цього йдуть». Далі він дав аналіз співвідношення населення Києва за мовною ознакою на 1919 р. і на 1923 р. Так, зокрема, на:

– 1919 р. за діаграмами, що супроводжують статтю Боровського М. Скрипник робить висновок про абсолютне та відносне переважання в Києві російськомовного і україномовного населення, але «українське населення в більшості займає самі околиці міста в 19 році»;

– 1923 р. «залишився один район, де була абсолютна перевага українського населення, й два райони, де була відносна перевага українського населення...», – підсумував М. Скрипник, – Таким чином, ми бачимо, що в місті Києві, яке було русифіковане, деяка частина околиць українізувалась» [14, 8–9].

Враховуючи, що зміни відбувалися за рахунок міграції «село-місто», М. Скрипник запропонував використати вплив україномовних мігрантів із сіл у процесі «українізації» Києва: «...нам потрібно виходити з загально-принципового проведення українізації і поставити питання, як українізувати місто... Факт українізації села безумовний і нам треба якось допомагати пролетаріатові українізуватись, відсіля виникає українізація шкільних установ, українізація адміністративних установ, українізація міста... Нам потрібно забезпечити державні засоби, шляхи українізації міста...»¹. М. Скрипник привернув увагу до можливостей, що дає «українізації» Києва міграція у

¹ Тут та далі: у всіх цитованих документах збережено правопис і стилістику оригіналу.

напрямку «село-місто»: «Що торкається міста, – місто ми повинні залишати динаміці. Місто буде українізуватись, до цього веде економічний процес, і нашим завданням є не відриватися від цього процесу...» [14, 10, 11].

Більшість мігрантів з сіл складала особи економічно активного віку. Вони переїздили в міста цілими сім'ями, збільшуючи відсоток українців серед учнівської та студентської маси. Як відзначають автори монографії «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки», «саме завдяки припливу сільського українського компоненту етносоціальна структура міст змінилася на користь українців» [12, 168].

Але збільшення частки українців у Києві за рахунок вихідців з села не вирішило остаточно питання престижності вживання української мови. На сторінках «Вістей ВУЦВК» за 1926 р. наведено слова київського лектора «професора астрономії на прізвище – Калина», який висловився про необхідність розмежувати сфери вживання «селянської» української мови. Зокрема він зазначив: «Правда, украинский язык это хорошо, где-нибудь в садочку для парня с девкой, но причем тут наука. Мы, киевляне, (еге, еге, чули, чули, як же, – про киевлян та «кієвлянина» чули...), видим как Украинская Академия Наук трещит от этой украинизации, да и вообще, неизвестно, как будет с этой украинизацией» [11]. За політики українізації 20 – початку 30-х років ХХ ст. «українською мовою в містах послуговувалася лише третина мешканців» [12, 169]. Закиди на «селянськість» української мови поглиблювали комплекс меншовартості в українців.

Отже, Київ як колишній центр імперської адміністрації зазнав посиленої русифікації ще в добу царської Росії, але за часів визвольних змагань та більшовицької «українізації» 20 – початку 30-х років ХХ ст. мовно-культурна ситуація Києва почала вирівнюватися на користь української мови. Порівняння переписів 1917 р. та 1926 р. засвідчує, що кількість українців у Києві зростає з 16,4% до 41,6% [4, 10]. Етносоціальна структура Києва змінювалась на користь українців, у тому числі, і за рахунок припливу сільського українського компоненту. Але хоча «внаслідок цього величезного міграційного подвигу, який відбувся скорим темпом паралельно з українізацією, міста перестали бути перетоплювальним казаном русифікації», та на остаточне вирішення питання престижності вживання української мови в Києві не вплинуло [6, 64].

З комплексом меншовартості кияни увійшли і в XXI століття. Соціологічні опитування засвідчили: на порубіжжя ХХ–ХХІ ст. кожен третій киянин визнав українську мову неprestижною, бо «вважає українську мову... мовою переселенців з сіл» [1, 8]. Подальші наукові розвідки мають допомогти у визначенні факторів, які впливають на відношення мешканців столиці до української мови й підносять статус державної мови.

Джерела та література

1. Аналіз мовної ситуації в столиці та визначення тенденцій її розвитку. – К. : НДІ соц.-ек. проблем міста, 2000. – 24 с.
2. Гирич І. Київ: велика історія вічного міста / І. Гирич // Українське місто. – 1999. – № 1. – С. 32–33.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
4. Залізняк Г. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / Залізняк Г., Масенко Л. – К. : НДІ соц.-ек. проблем Києва, 2002. – 39 с.
5. Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 7–8.
6. Лібер Ю. Міста й політичні наслідки етнічних змін / Ю. Лібер // Сучасність. – 1988. – №.1. – С. 62-67.
7. Нечипоренко З. В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: дис. ... канд.іст.наук: 07.00.01 / З. В. Нечипоренко. – Черкаси, 2006. – 233 с.
8. Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи / В. П. Підмогильний. – К. : Наук. думка, 1991. – 800 с.
9. Пустоход В. И. Динамика урбанизованности Украины в 1897–1939 гг. / В. И. Пустоход // Миграция и урбанизация населения: (на материалах Украины и Польши): сб. научн. тр. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 75–81.
10. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур / М. Скрипник. – Х. : Держвидав України, 1928. – 70 с.
11. Таран Ф. Астроном і українізація / Ф. Таран // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 12 березня.
12. «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В.А. Смолія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 116.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2455.
15. Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст.: дис. ...канд.іст.наук: 07.00.01 / Р. В. Шарібжанов. – Х., 2007. – 209 с.

16. Шульга М. Київ: утвердження у столичному статусі / М. Шульга // Вісник НАН України.– 2001. – № 5. – С. 43–51.

Идрис Н.А. Изучение влияния миграции сельского населения на опыт «украинизации» Киева в период национально-культурного строительства в УССР 20 – начала 30-х гг. XX в.

Статья посвящена вопросам влияния миграций «деревня-город» на этносоциальную структуру Киева, на динамику и характер «украинизации» русифицированных городов УССР 20 – начала 30-х гг. XX в. вообще и Киева в частности. А также вопросу престижности государственного языка и его перспектив в Киеве как европейской столице.

Idris N.O. Investigation of the village population migration influence on «Ukrainization» experience in Kiev at the period of national and cultural development in Ukrainian SSR in 20th – at the beginning of 30th of XX century.

This article is dedicated to the questions of the city-village migration influence on the ethnic and social structure of Kiev, on the dynamics and character of «Ukrainization» of russified cities in Ukrainian SSR in 20th - at the beginning of 30th of XX century, particularly in Kiev. Also the question of national language prestige and its perspectives in Kiev as a European capital is highlighted in the article.

Ніколенко Н.В.

УДК 94(477)«1657/1659»

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКОВ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНУВАННЯ І. ВИГОВСЬКОГО (1657–1659 РР.)

XVII ст. стало важливим етапом в історії творення української національної держави. Тогочасний державотворчий процес в Україні був тісно пов'язаний з конфесійним розвитком, оскільки національно-релігійне життя було однією з головних складових частин і ознак національно-визвольних змагань. Вивчення цієї проблеми дає можливість багато в чому зрозуміти подальшу логіку розвитку української державності, її культурного, конфесійного та суспільно-політичного життя.

З часу проголошення незалежності в Україні почалося переосмислення української церковної історіографії. Відбулися наукові форуми, конференції, засідання круглих столів, де по-новому розглядались питання про роль української православної церкви в державотворчих процесах на українських землях, її соціально-економічна і культурно-освітня діяльність, а також робилася спроба дати адекватну оцінку Берестейській унії та новоствореній церкві [4; 6].

Деякі аспекти церковно-релігійних проблем відображені у працях сучасних українських істориків, що займаються дослідженням суспільно-політичного життя в Україні XVII ст. [9; 10]. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков здійснили переосмислення концепції та періодизації визвольної війни, звернули увагу на внутрішню політику Б. Хмельницького, в тому числі його ставлення до церковного землеволодіння та українського православного духовенства. Б. Хмельницький – умілий політик, який завдяки вдалій соціально-економічній політиці та використанню релігійного фактора об'єднав різні верстви суспільства.

Великий інтерес представляють праці М. Харишина, присвячені дослідженню історії української православної церкви. Автором розглядається місце церкви в державотворчих планах гетьмана Б. Хмельницького, наступ

російського уряду на автономію України, зокрема на українську церкву та втрата останньою незалежності [11; 12].

Метою даної статті є аналіз становища православної та уніатської церков у перші роки після смерті Б. Хмельницького.

У ході визвольної війни сформувався тісний союз православної церкви та гетьманської влади. Принцип, започаткований Б. Хмельницьким, що передбачав співпрацю державної влади та духовної організації, сприяв зростанню престижу України як християнської держави у світі. Український гетьман розглядався православним світом як головний оборонець православних народів, поневолених турками. Православне духовенство молилось за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі в політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави.

Після смерті Б. Хмельницького закладений ним принцип продовжував діяти. В умовах громадянської війни, попри руйнування і спустошення країни, православна церква залишалась оплотом її культури і символом незалежності [2, 101]. Але давалися ознаки політична руїна, постійні хитання гетьманів, що часто змінювали свій політичний курс то на користь однієї держави, то іншої, станові та корпоративні інтереси вищого духовенства, традиція лояльного співіснування з владою. Духовенство потрапило в досить складну ситуацію, коли необхідно було лавірувати між офіційною владою гетьмана, російським царем та польським королем, але насамперед піклуватися про добробут церкви, оскільки «головним завданням ієрархів ...є забезпечення належних умов існування церкви» [3, 258].

Ставши гетьманом, І. Виговський продовжив курс Б. Хмельницького, який вважав, що вибори митрополита є внутрішньою справою країни, і після смерті митрополита С. Косова, не повідомляючи в Москву, призначив нові вибори, а до того часу обрав на посаду помічника чернігівського єпископа Л. Барановича. Православна церква офіційно освятила обрання нового гетьмана. 27 жовтня 1657 р. у Братському монастирі в Києві, у присутності київського воєводи Бутурліна, Баранович вручив Виговському жалувані царем ще Хмельницькому

булаву, шаблю та бунчук [1, 12]. І. Виговський намагався звести до мінімуму вплив російського уряду на хід виборів. У жовтні 1657 р. він повідомив воєводу, що вибори київського митрополита будуть відбуватися за давніми українськими правами, а не за царським наказом, а про вибрану особу Москву буде повідомлено [11, 107].

На престол митрополита претендували три кандидати: луцький єпископ Діонісій Балабан, віленський архімандрит Йосип Нелюбович-Тукальський та львівський єпископ Арсеній Желіборський [11, 107].

Особливе місце в історії другої половини XVII ст. займає митрополит Й. Нелюбович-Тукальський (часто в літературі зустрічається під іменем Й. Тукальський). Він походив з Правобережної України з духовної родини, був висвячений в одному з литовських монастирів. За гетьманування Б.Хмельницького він був ліщинським, у 1657 р. – віленським архімандритом, а також вважався старшим Пінського та Ліщинського монастирів. Пізніше він став єпископом Мстиславським, висвячений митрополитом Балабаном замість єпископа Мефодія [7, 175]. Згодом Й. Тукальський був призначений намісником чи адміністратором Київської митрополії в Литві. Займаючи досить впливове місце серед української православної ієрархії, він підтримував І. Виговського, Ю. Хмельницького, взагалі відігравав відчутну роль у суспільно-політичному житті Української держави.

Новим митрополитом української православної церкви на елекційному соборі 6 грудня 1657 р. став Д. Балабан, якого підтримав гетьман. Він походив з давнього шляхетного роду, відомого на Волині та Галичині ще з XV ст. Ця родина дала українській православної церкві двох єпископів Львівських – Арсенія (1539–1568 рр.) та Гедеона (1566–1607 рр.). До речі, про вибори митрополита Москву навіть не повідомили.

Політика І. Виговського стала орієнтиром і для Д. Балабана, який в умовах наступу російського царизму на українську православну церкву і намагання підпорядкувати її Московському патріархату, схилився до співробітництва з польським королем. Митрополит переїхав у гетьманську столицю й більше не повертався до Києва. У другій половині XVII ст. у його підпорядкуванні перебувало шість єпархій: Львівська, Перемишльська, Острозька, Могилевська, Київська, Чернігівська. Білгородська єпархія, що розташовувалася на території

Слобідської України, підпорядковувалася московському патріарху. Церква на Запоріжжі знаходилась під опікою Київського Межигірського монастиря.

Московський уряд докладав багато зусиль, щоб митрополит не присягав константинопольському патріарху, на що в одній з розмов з окольничим Хитровим Балабан відповів, що «от начала святого крещения киевские митрополиты, един по единому, благословение принимали от св. константинопольских патриархов; а без повеления и благословения св. константинопольского патриарха он благословение принять и посвятиться на Киевскую митрополию от св. Никона патриарха не смеет, опасаясь проклятия из Царгорода на себя и на все малороссийское духовенство» [7, 172]. Відомості про наступ російського царизму на суверенітет України після смерті Б. Хмельницького та посилення тиску на київського митрополита з метою поставити його під зверхність Московського патріархату знаходимо в так званому «летючому листку» від 16 січня 1658 р., що базувався на повідомленні з Кенігсбергу [5, 84].

Результатом співпраці гетьмана й митрополита став Гадяцький трактат, підписаний 6 вересня 1658 р. між Україною й Річчю Посполитою. Спираючись на підтримку впливової католицької партії на чолі з папським нунцієм у Варшаві Марескотті, уніатське духовенство під керівництвом полоцького архієпископа, а на той час вже невизнаного королем митрополита Гавриїла Коленди виступило проти укладення цієї угоди. Незважаючи на це, договір, хоч і в урізаному вигляді, був ратифікований польським парламентом. Ян Казимир на Варшавському сеймі 10 червня 1659 р. присягнув виконувати його умови.

Одне з чільних місць в угоді належало релігійному питанню. Так, поряд з політичними та соціально-економічними проблемами постали й питання релігійного характеру: закріплення за українською православною церквою великих прав та привілеїв; скасування унії на всій федерації; визначення меж юрисдикції як «грецької» так і «римської» віри; зрівняння у правах віруючих обох конфесій; надання місць у сенаті для київського митрополита й чотирьох владик – луцького, львівського, перемишльського та холмського; непорушність церковних володінь [3, 265].

Передбачалося, що сенаторські посади в Київському воєводстві будуть надаватися лише православній шляхті, а в Брацлавському й Чернігівському – по черзі з католиками. Декларувалося право на відкриття шкіл, гімназій, колегій,

друкарень, викладання в них науки та друкування релігійно-полемічних творів, заснування в Києві академії, рівної Краківській. Характерно, що така позиція вищого духовенства не була загальноприйнятою. Ряд ієрархів, зокрема, І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятовський не підтримали Гадяцькі ухвали [13, 11].

Договір продемонстрував готовність польського уряду пожертвувати уніатською церквою заради інтересів держави, оскільки він хоч і в декларативному вигляді все ж таки погоджувався на повну ліквідацію уніатської церкви на всій території Речі Посполитої. Таким чином, керуючись державними інтересами, що вимагали за будь-яку ціну утримати за собою Україну, Владислав IV та Ян-Казимир були схильні робити поступки православним за рахунок уніатів. Безпрецедентним явищем у попередній історії уніатської церкви стала десятилітня вакансія на митрополичий престол. Так, у 1655 р. помер митрополит Антоній Селява, вказавши своїм наступником Гавриїла Коленду. Однак, король протягом десяти років не давав офіційного призначення, не бажаючи загострювати стосунки з Українською державою [8, 47].

Переяславські статті 1659 р. започаткували новий етап в існуванні української православної церкви. Новий договір з Росією передбачав значне обмеження влади гетьмана та прагнення росіян закріпити зверхність московського патріарха. На Переяславській раді 1659 р. вище духовенство було відсутнє.

Стосунки гетьмана Ю. Хмельницького з митрополитом не склалися. Оскільки Юрій на той час орієнтувався на Росію, тоді як Д. Балабан рішуче виступав проти союзу з Москвою, навіть жив за межами України в Польщі. Хоча, звичайно, певні відносини між гетьманом і православною церквою підтримувалися. Очевидно, прагнучи заручитися підтримкою духовенства чи, можливо, діючи за інерцією за прикладом батька, Ю. Хмельницький передав гетьманські млини на р. Сулі з усіма прибутками та наявним хлібним запасом, а також байрак Товстий Лубенському Мгарському монастирю.

Відсутність митрополита в митрополії спричинила неодноразові прохання делегацій київського духовенства до російського царя про дозвіл обрати нового владику, на що Москва поки що не могла відважитися, адже це означало офіційний розкол Київської митрополії. І все ж таки в жовтні 1659 року князь Трубецький призначив місцеблюстителем Київської митрополії єпископа Л. Барановича. Єпископ довгий час мав великий вплив на справи української

православної церкви, оскільки з 1657 до 1685 рр. з невеликими перервами він був місцеблюстителем митрополичого престолу.

Підтримуючи союз з гетьманським урядом православні ієрархи намагалися зміцнити матеріальне становище своєї церкви, відновивши традиції благодійництва українських можновладців. Під їх впливом козацькі політики вдаються до широкомасштабних майнових та земельних пожертв на користь церкви. Водночас, гетьмани постійно потребували ідеологічної підтримки законності їхнього правління з боку церкви. Крім того, вони добре усвідомлювали політичний та духовний авторитет духовенства серед населення. У сукупності ці фактори й зумовили меценатську активність українських правителів з відношення до православної конфесії.

Зокрема, Виговський збудував у Чигирині Святотроїцьку церкву й монастир. Києво-Видубицький монастир за наказом гетьмана отримав озеро Глушець, Лубенський Мгарський монастир – с. В'язовке. Чернігівський єпископ Л. Баранович домігся універсалу про надання у власність Новгородського монастиря з усіма маєтностями та маєтностей колишніх єзуїтського і домініканського монастирів.

Продовжуючи курс Б. Хмельницького, українські політики другої половини XVII ст. вимагали ліквідації уніатської митрополії. Однак, у результаті підтримки польським урядом після 1667 р. позиції уніатської церкви на Правобережній Україні посилилися. Опинившись в нових історичних умовах, обумовлених укладенням Андрусівського перемир'я, уніатські ієрархи взяли курс на активне відстоювання національних ознак своєї церкви та національно-духовне зближення з українським населенням. Така позиція забезпечила їм популярність серед місцевого люду, який зневірився в політичних ідеалах козацтва і відвернувся від правобережних гетьманів.

Політична руїна після смерті Б. Хмельницького, охопивши всі сфери суспільно-політичного життя України, була тісно пов'язана з церковною. Боротьба за владу, орієнтація то на Росію, то на Польщу, Туреччину чи Крим вносили безлад і в церковне життя. У цей час спостерігалась активізація участі українських церковних діячів в національно-політичних процесах, їх вплив на формування політичних пріоритетів України. Зберігалась тенденція щодо орієнтації на зовнішні сили. Одні з вищих ієрархів проявляли толерантне

ставлення до Речі Посполитої, інші – до Москви. Однак, усіх їх об'єднувало прагнення зберегти незалежність української православної церкви. Визначальним був, хоч, можливо, і не так яскраво, як у часи Богдана Хмельницького, національно-державницький напрям діяльності українського православного духовенства.

Отже, в історії України кінця 50-х рр. XVII ст. спостерігалися дві тенденції: прагнення зберегти незалежність Української держави, а відтак і самостійність та самобутність української православної церкви, та протидія намаганням Російської держави поглинути Україну і її церкву. Саме ці два напрями і визначали хід подій. Натомість уніатське духовенство не відіграло якоїсь відчутної ролі в гетьманській державі, самоусунувшись від суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні. Визначальну роль у цьому зіграла позиція та ставлення до уніатів уряду Б. Хмельницького та його наступників.

Джерела та література

1. Борисенко В. Занепад української держави за гетьмана І. Виговського / В. Борисенко // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 3–18.
2. Євсеєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні / Т. Євсеєва // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 89–104.
3. Історія релігії в Україні: в десяти томах. – К. : НАН України, Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділ релігієзнавства, 1997. – Т. 2. – 373 с.
4. Колодний А. Релігія в духовному житті українського народу / А. Колодний, Б. Лобовик. – К.: Наукова думка, 1994. – 203 с.
5. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. – 262 с.
6. Мончак І. Самоуправна Київська Церква / І. Мончак. – Львів: Свічадо, 1994. – 173 с.
7. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах / І. Огієнко. – Вінніпег: Видавництво Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. – 366 с.
8. Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.) / Г. Сергієнко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 212 с.
9. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми, формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
10. Флоря Б. Східні патріархи і західноруська церква / Б. Флоря // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 45–51.

11.Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату / М. Харишин. – К. : Вентурі, 1995. – 172 с.

12.Харишин М. Б. Хмельницький та Українська Православна церква (1648-1657 рр.) / М. Харишин // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 92-100.

13.Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення УНР) / Н. Шип. – К. : НАН України, Інститут історії України, 1997. – 18 с.

Николенко Н.В. Положение православной и униатской церквей в период правления гетмана И. Выговского (1657–1659 гг.).

В статье проанализировано положение украинской православной и униатской церквей в период правления гетмана И. Выговского. Было установлено, что в это время желание сохранить Украинское государство неразрывно связывалось с желанием отстаивать самостоятельность украинской православной церкви. В то же время, униатская церковь не играла значительной роли в гетманском государстве через отрицательное отношение к ней Б. Хмельницкого и его последователей.

Nikolenko N.V. Position of Ukrainian is analyzed orthodox and allied churches in the period of 1657–1659.

In the article there are analyzed the position of Ukrainian orthodox and allied churches in the period of 1657–1659. It was set that at this time the desire to save the Ukrainian state indissolubly associated with desire to defend independence of the Ukrainian Orthodox Church. In that time, the allied church did not play the considerable role in the Ukrainian state through negative attitude toward her of leader and his followers.

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД «ВІДЛИГИ»

Падіння монопольного правління Комуністичної партії та подальша розбудова незалежної України – демократичної та правової держави, актуалізували дослідження подій, явищ і суспільно-політичних процесів минулого. У сучасних умовах існують усі можливості об'єктивно відтворити історичні події, осмислити ті сторінки минулого, які раніше замовчувалися або заангажовано інтерпретувалися. Актуальність дослідження державно-церковних взаємин в Україні в радянський час зумовлена також утвердженням за церквою в сучасній Україні, в українському суспільстві того періода, з якого її насильно витіснили в радянські часи.

Значний внесок у дослідження української релігійної проблематики в сучасній українській історіографії зробив В. Пащенко [11]. Автором багатьох публікацій з питань державно-церковних стосунків ХХ ст. є А. Киридон. Тим, що коїлося в житті церкви на межі 1950–1960-х рр. займалися В. Баран, С. Кривенко, І. Меркатун, В. Ципін [8; 1; 2; 7;15].

Закордонні дослідники мали значну перевагу щодо свободи висловлення в питаннях взаємовідносин релігії та держави, але вагомим мінусом як було, так і лишається заангажованість і переважно публіцистичний стиль написання. До ґрунтовних досліджень можна віднести тільки праці Д. Кірбі та В. Траувер [18; 16].

Не дивлячись на досить велику кількість джерел щодо взаємовідносин держави та церкви в сучасній українській історіографії, антирелігійна кампанія М. Хрущова в 1958–1964 рр. висвітлена в історіографічній літературі епізодично, а ґрунтовні всебічні дослідження р цього питання майже не проводилися.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі джерел, здобутків історіографії комплексно дослідити перебіг антирелігійної кампанії на Україні в 1958 – 1964 рр.

Період «Відлиги» в Україні був пов'язаний з проведенням широкомасштабної антирелігійної кампанії. Ще 7 липня було видано постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді й заходи щодо її поліпшення» [13, 112]. 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС приймає іншу постанову «Про помилки проведення науково-атеїстичної пропаганди», в якій партія зобов'язувалась не ображати почуттів служителів церкви та віруючих, а також не втручатися у справи церкви [2, 106]. Але ця постанова носила суто декларативний характер і не була виконана місцевими, державними та партійними органами.

Політика влади проти православної церкви під час «Відлиги» носила дискримінаційний характер. Структурно цю політику можна поділити на три напрямки, які характеризуються тотальними утисками влади з відношення до релігії та церкви [18, 55]. Спочатку діяльність держави була спрямована на погіршення матеріального становища церкви та її служителів. Восени 1958 р. владою було відновлено антицерковний наступ. Перші удари були спрямовані проти церковних прибутків і монастирських господарств. Влада зробила збитковим виробництво та продаж свічок і забрала в монастирів понад 70 % земель, обклавши їх завищеними ставками податків. Результатом стало те, що, наприклад, у двох буковинських монастирів залишилося по одному гектару землі [5, 23]. Упродовж наступних років партія розширила спектр відповідних заходів. Священиків усунули від фінансово-господарської діяльності приходів і перевели на постійну зарплатню. Згідно з цим розміри їх податкових платежів були зависокими. Рух церковних коштів контролювався через квитанційні книжки, які використовувалися як засіб адміністративного тиску на священиків, членів церковного активу [3, 43]. У 1961 р. відділи пропаганди і агітації ЦК КПУ відправили у Президію ЦК КПУ відповідну записку «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставруванні діючих церков як пам'яток архітектури» [1, 66]. Цим скористалася вища партійна інстанція, яка прийняла відповідну постанову 9 травня 1961 р., а вже 14 червня 1961 р. Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток архітектури багато церковних приміщень, які нібито не мали значної цінності. Так, в Сумській області зняли 10 з 28 об'єктів, у Житомирській 12 з 21. На Львівщині за постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. до пам'яток архітектури

було віднесено 175 православних церков, 73 костьоли, 14 синагог. З них у новий список включили тільки 86 церков, 54 костьоли і 2 синагоги. У Чернігівській області з списку пам'яток архітектури вилучили 19 об'єктів і планували виключити ще 71 об'єкт [13, 144].

Слід зазначити, що органи влади проводили роботу, яка стосувалася обмеження діяльності монастирів, яких на початок 1962 р. було 13, а протягом року було ліквідовано 4. Нагадаємо, що в повоєнні роки припинили існування 27 монастирів і скитів, серед яких були й такі, як Києвсько-Печерська лавра, «Глинська пустинь» на Сумщині. Проте залишилися менш відомі – Корецький, Миколаївський, Покровський, Флорівський – жіночі, Успенський – чоловічий монастирі, Почаївська лавра [11, 46].

Ще один елемент антирелігійної кампанії був пов'язаний з закриттям храмів і зменшенням чисельності духовенства. Він також торкнувся зменшення кількості духовних навчальних закладів на території України. Якщо в 1957 р. у шести областях України було вилучено тільки 10 споруд, то в 1958 р. у цілому в Україні церква втратила 64 споруди [4, 76]. Це торкнулося майже всіх областей. Але іноді влада приймала зважені рішення, які були на користь православної церкви, так Рада Міністрів УРСР відхилила клопотання Путивльського Районного комітету КПУ і райвиконкому про виключення зі списків пам'яток архітектури та перебудову під громадянські приміщення Миколаївської церкви Путивля – визначної пам'ятки XVIII сторіччя. У 1959 р. у Чернівецькій області були закриті перші два храми, а з лютого 1960 р., коли Г. Карпова на посаді Голови Ради в справах РПЦ замінив В. Куроєдов, розпочалося планове скорочення чисельності церковних установ і церков. Загалом протягом 1959–1963 рр. у Чернівецькій області було знято з реєстрації 97 православних громад і закрито 99 храмів. Дві громади – у Герцах і Сторожинці – в обмін на свої закриті церкви отримали маленькі старі з раніше недіючих. Кількість діючих храмів Буковини зменшилася з 361 у 1958 р. до 264 у 1964 р., а священників – з 193 у 1958 р. до 165 на 1 січня 1965 р. [10, 77]. З 1959 р. уповноважений Ради у справах РПЦ заборонив архієрею висвячувати в духовний сан людей без духовної освіти. Одночасно владі вдалося закрити 5 з 8-ми діючих у СРСР духовних семінарій і знизити кількість учнів у них майже утричі [16, 22].

Третім напрямком антирелігійної кампанії стали утиски владою духовенства та віруючих республіки. Для цього була використана низка адміністративних заходів, спрямованих на атеїстичну пропаганду [9, 513]. Для встановлення тотального контролю за діючими священиками та членами православних громад і обмеження їх діяльності, було запроваджено нові заборони та обмеження. Наприклад, заборонялося священикам служити не у своїх храмах під час свят. Віруючих обмежували в місцях проведення культових дій. Тривалість церковного дзвону суворо регламентувалося від 1 до 3 хвилин у місті та від 1 до 10 хвилин у селі [14, 329]. Жорсткий контроль встановлювався за проповідницькою діяльністю духовенства. Зокрема контролювалося, щоб священики навіть під час служби не займалися релігійною пропагандою. Для реалізації цих заходів у всій країні створювалися комісії та групи сприяння уповноваженим Ради у справах РПЦ, які займалися наглядом за діяльністю духовенства і віруючих [16, 142–143].

7 лютого 1961 р. ЦК КПРС прийняла постанову «Про записку Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР». Рада Міністрів СРСР затвердила таємну постанову № 263 від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» та інструкцію, у відповідності з якими в Україні здійснювався негласний облік релігійних об'єднань, молитовних будинків та майна, що знаходилося у користуванні віруючих. Під керівництвом райвиконкомів, селищних і сільських рад створювалися спеціальні комісії, діяльність яких переважно зводилася до доносів, стеженню і брутальному втручання у внутрішнє життя церкви. Усі заходи були спрямовані на те, щоб обмежити громадянські права в житті українського суспільства. На вимогу властей архієрейський Собор РПЦ у липні 1961р. вніс зміни до Статуту церкви, які істотно обмежували роль священика в житті парафії. Проти служителів культу влада застосовувала заходи адміністративного покарання [2, 41]. Зокрема, священик з селища Мала Слобода Путивльського району на Сумщині Радіонов, намагаючись поширювати свій вплив серед населення, здійснював подвірні обходи, займався благодійницькою діяльністю, роздавав дітям цукерки, робив зауваження жінкам, які не відвідують храм тощо. За це його зняли з реєстрації та позбавили сану священика [11, 143].

На початку 60-х років власті дійшли до висновку, що з релігією можна боротися впровадженням у побуті людей безрелігійних громадянських обрядів. Так, у постанові ЦК Компартії України «Про стан та заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» від 9 жовтня 1962 р. партійним та радянським органам пропонувалося створити в містах та райцентрах будинки та палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питанням запровадження нових обрядів та поліпшити роботу рагсів [6, 33].

Переважно адміністративні методи боротьби з релігією викликали численні протести, зокрема масові скарги. Так, у 1962 р. лише на ім'я вповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР надійшло 273 заяви про відновлення знятих з реєстрації релігійних громад і священників, 29 – про повернення клубних приміщень колишніх храмів, 23 – про реєстрацію духовенства. Скарги призвели до того, що владні структури змушені були відреагувати на становище релігійних громад. 7 березня 1963 р. з'явилася постанова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР «Про факти грубого порушення законодавства про культу з боку окремих уповноважених Ради і місцевих радянських органів» [12, 23].

Слід зазначити, що ці постанови були скоріше винятком, ніж закономірністю, особливо на місцях де уповноважені Ради в областях нерідко виступали слухняними виконавцями волі партії й уряду.

Відверто антицерковний курс продовжувався аж до відставки М.С. Хрущова на жовтневому пленумі (1964 р.) ЦК КПРС. Проте і після обрання Л.І. Брежнєва лідером комуністичної партії її політика відносно до релігії та церкви залишалася незмінною до середини 80-х років ХХ ст. [17, 113].

Отже, в роки «Відлиги» на території України була проведена широкомасштабна антирелігійна кампанія, під час якої почали закриватися церкви, молитовні будинки, монастирі. Скорочувалася чисельність релігійних громад, а на священників були накладені великі податки. Церковні будівлі почали використовуватися як об'єкти господарського значення. Було встановлено жорсткий контроль за здійсненням вінчань, хрещень, поховань. Адміністративним шляхом почала упроваджуватися в життя система безрелігійних громадянських обрядів. Отже, аналіз вищезазначеного дає змогу стверджувати, що зміни в суспільно-політичному житті України під час

«Відлиги» мали досить суперечливий характер і не виходили за межі радянської тоталітарної системи.

Джерела та література

1. Баран В. К., Даніленко В. А. «Відлига» в культурному житті УРСР на зламі 50–60-х рр. / В. К. Баран, В. А. Даниленко // Історія України. – 2001. – № 17. – С. 1–4.
2. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1958 роки / В. К. Баран. – Львів: Основи. – 1992. – 345 с.
3. Гордун С. Русская церковь в период с 1943 по 1970 гг. / С. Гордун // Журнал Московской патриархии – № 1. – 1993. – С. 41–56.
4. Гордун С. Церковь и государство / С. Гордун // Журнал Московской Патриархии – 1993. – № 10. – С. 22–43.
5. Законодательство о религиозных культах. – М. : Издательство политической литературы. – 1971. – 376 с.
6. Коммунистическая партия, Советское правительство о религии и церкви. Сборник документов и материалов. – М. : Издательство политической литературы. – 1979. – 437 с.
7. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина. 1944–1965 рр. / С. Кривенко // Родовід – 1996. – № 1 – С. 40–56.
8. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / І. П. Меркатун // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 70–76.
9. Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. – К. : Наукова думка. – 1994. – 558 с.
10. Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список. – К. : Держбудвидав. – 1956. – 111 с.
11. Пащенко В. О. Російська православна церква наприкінці хрущовської „Відлиги” / В. О. Пащенко // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 14–160.
12. Україна в 20 столітті (1900–2000) : Збірник документів і матеріалів / Упор. А. Г. Слюсаренко, В. С. Гусев, В. Ю. Король та інші. – К. : Вища школа. – 2000. – 351 с.
13. Хрестоматія з історії держави і права України // Упор. А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер. – 2003. – 656 с.
14. Щербатюк В. Історія регіонів України. – К. : Логос. – 2002. – 428 с.
15. Ципін В. А. Церковне право. – М. : Академия. – 1994. – 231 с.
16. Thrower J. Marxist-Leninist „scientific atheism” and the study of religion and atheism in the USSR. Published by Walter de Gruyter. – 1983. – 500 p.

17. Anderson J. Religion, state, and politics in the Soviet Union and successor states. – Published by Cambridge University Press. – 1994. – 236 pp.

18. Religion and the Cold War. Edited by Dianne Kirby. – N.-Y. : Palgrave Macmillan. – 2003. – 245 p.

Петрусенко Ю.І. Антирелігійна кампанія проти православної церкви на Україні у період «Відлиги».

У статті досліджено перебіг антирелігійної кампанії Хрущова на Україні в період „Відлиги”. Основну увагу зосереджено на політиці держави та партійних організацій СРСР та УРСР, яка була спрямована на утиски інтересів церкви та церковників.

Petrusenko Y.I. Antireligious campaign against Orthodox Church in the period of «Thaw».

The article investigates the course of Khrushchev's antireligious campaign in the Ukraine during the «Thaw». The principal attention was focused on the politician of the state and the party organizations of the USSR and Ukraine republic which have been directed on restriction of interests of church, priests and parishioners.

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ЄВРОСОЮЗОМ У 1991–2009 РР: НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Характерною рисою сучасного світового розвитку є бурхлива динаміка інтеграційних процесів. Україна, як суверенна держава великого масштабу й важливої геостратегічної ролі, не може залишатися осторонь світових та європейських інтеграційних процесів, бо це означало б не захищеність, а консервацію відсталості, низьку міжнародну конкурентоспроможність і навіть певну деградацію.

Отже, доля України в епоху глобалізації безпосередньо пов'язана з оптимальним використанням можливостей, які надає членство в інтеграційних процесах на європейському континенті, зокрема, повноправне членство в Європейському Союзі.

Дослідників процесу інтеграції України в ЄС є багато, але кожен з них висловлює власну точку зору щодо напрямків, перспектив співробітництва України з ЄС.

Деякі дослідники, як, наприклад, В. Будкін, С. Василенко, М. Кріль, мають оптимістичний погляд на перспективи вступу України в ЄС (на їх думку в 2020 році вона стане повноправним членом ЄС) [6; 1; 2].

Автори ж монографії «Європейський Союз: заснування й етапи становлення» В. Копійка та Т. Шинкаренко наголошують на тому, що не зважаючи на позитивні моменти у відносинах між Україною та ЄС, вони мають декларативний характер і чіткої перспективи членства в ЄС в Україні поки що немає [5].

Досить цікавою є точка зору С. Фоміна, який намагається довести, що головним напрямом співробітництва для України є СНД, тому що країни – члени Співдружності є для України близькими за рівнем розвитку економіки і найбільшими споживачами українських товарів і продукції [15].

Метою даної статті є спроба проаналізувати процес співробітництва України з ЄС у 1991–2009 рр. та оцінити перспективи її вступу до цієї організації.

Зовнішньополітична орієнтація України в напрямку інтеграції до європейської спільноти викристалізувалася вже на початку 1990-х років. «Повернення до Європи» було проголошено ключовим напрямком політики України від початків незалежності. Ще в Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин» уряду було доручено «спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [5, 369].

Визнання України Європейським Союзом відбулося на другий день після референдуму, 2 грудня 1991 р. У Декларації ЄС заохочувався демократичний характер проведення всеукраїнського референдуму й містився заклик до України підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог, спрямований на забезпечення виконання всіх діючих міжнародних зобов'язань [2,16].

І вже в 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про основні напрями зовнішньої політики України», де вперше була сформульована позиція України щодо ЄС на законодавчому рівні: «...перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство та співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства в цій організації» [5, 370]. А в жовтні цього ж року в Києві було відкрито представництво Комісії ЄС в Україні.

Але головною умовою розвитку співробітництва ЄС ставив підписання Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) й виведення з України ядерної зброї і приєднання її до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. І в січні 1994 року в Москві була укладена Угода між США, Росією і Україною про виведення ядерної зброї з України, яка відкрила шлях до підписання УПС і розширення співробітництва між Києвом і Брюсселем [5, 370].

Сам процес переговорів з підготовки Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) з Україною розпочався у вересні 1992 р. після підписання Президентом України Л.М. Кравчуком і Головою Комісії ЄС Ж. Делором

Спільного комюніке. А вже 16 червня 1994 р. в Люксембурзі Україна першою з країн СНД уклала Угоду про партнерство й співробітництво з ЄС, яка 10 листопада 1994 р. була ратифікована Верховною Радою України. [1, 7–8]. Фактично УПС започаткувала міжнародно-правові відносини України з ЄС.

У тому ж 1994 р., у тяжкий економічний період переходу до ринкової економіки, в Києві почала працювати місія Європейського Союзу, а співпраця між Україною та ЄС набула конструктивного характеру [2, 17].

У листопаді цього ж 1994 р. держави ЄС прийняли Спільну позицію щодо України, де зобов'язалися підтримати її незалежність, розвивати політичне партнерство, сприяти економічній стабілізації та реформам, інтеграції України у світову економіку [10, 24].

Важливе значення для економічного розвитку України мала 48 сесія ГАТТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі), яка відбулася в 1994 р. Вона надала Україні статус держави з перехідною економікою, що дало можливість застосовувати до неї норми та правила ГАТТ/СОТ (з 1 січня 1995 р. почав діяти інституційний механізм реалізації комплексу договорів системи ГАТТ – Світова організація торгівлі (СОТ) [2, 17].

У травні 1996 р. Європейський Союз своєю Декларацією щодо України офіційно визнав її країною з перехідною економікою, а не країною з економікою центрального державного планування [13, 10].

Важливе значення для інтеграції України до Європи мало налагодження контактів і з Європейським судом з прав людини. У вересні 1996 р. до Європейського суду з прав людини був обраний суддя від України, і його кандидатура була підтримана на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи. 17 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську Конвенцію з захисту прав і основних свобод людини [2, 18].

До набуття чинності Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, у межах Плану дій, затвердженого Радою ЄС 6 грудня 1996 р., з метою подальшого посилення розвитку політичних і економічних відносин з Україною як демократичною, ринково орієнтованою, неядерною державою, передбачалося проведення спеціальних зустрічей, які фактично поклали початок існуванню самітів Україна-ЄС. Ці зустрічі мали проходити на рівні

Президента або Прем'єр-міністра України та Голів Ради ЄС і Європейської Комісії у будь-який час, коли цього вимагали обставини [5, 372].

Уже 5 вересня 1997 р. відбувся перший саміт «Україна-ЄС» на найвищому рівні, під час якого було досягнуто повного розуміння щодо необхідності більшої відкритості ринку ЄС для України, зрівноваження структури та обсягів товарообороту між Україною та ЄС [7, 77].

1 березня 1998 р. набула чинності УПС, після її ратифікації всіма державами-членами ЄС. Такий тривалий час між прийняттям і ратифікацією цієї Угоди був пов'язаний з організаційними моментами і складнощами процесу ратифікації всіма 15 країнами ЄС. Вона охопила чотири основні напрямки: політичний діалог; торговельні відносини; умови для капіталовкладень і підприємницької діяльності; співробітництво в законодавчій, економічній, науковій, культурній та інших сферах. Основним інструментом, який дав змогу ЄС підтримувати виконання УПС, стала програма ТАСІС (аббревіатура від англійських слів «Технічна допомога новим незалежним державам») [3, 5; 6, 6].

Був визначений початковий період чинності УПС – десять років, після чого її дія мала бути автоматично продовжена, якщо тільки Україна або Європейський Союз не захочуть припинити її дію. Але це не означало, що вона залишиться незмінюваною. У цієї Угоди немає стійких рамок: вона може еволюціонувати в будь-якому напрямку, в якому б забажали Європейський Союз та Україна, залежно від змін у Союзі та Україні, особливо тих, що мають відношення до українських досягнень щодо побудови ринкової економіки (стаття 101 УПС) [13, 6–7].

9 червня 1998 р. розпочало роботу перше засідання Ради з питань співробітництва Україна-ЄС. На цій зустрічі було зроблено заяву української сторони про бажання укласти з ЄС угоду на зразок Європейської і стати асоційованим членом ЄС. Хоча логіка розвитку відносин з Україною передбачала такий поворот, реакція керівництва ЄС була дуже показовою. Стало зрозумілим, що такий розвиток подій у плани Євросоюзу не входить. Українські заяви вони сприймали більшою мірою як політичні. Знадобилися спеціальні укази президента України «Про затвердження стратегії інтеграції України в ЄС», «Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво і вдосконалення механізму співпраці з ЄС» аби довести, що для України курс на євроінтеграцію є реальною політичною лінією [14, 40].

Важливим продовженням діалогу між Україною і ЄС став другий саміт «Україна-ЄС», що відбувся 15 жовтня 1998 р. у Відні. На цьому саміті ЄС не надав обіцянок щодо включення України у процес євроінтеграції і, зокрема, заснування зони вільної торгівлі з Євросоюзом. Утім, незважаючи на досить невизначену позицію ЄС, Україна пішла на поступки щодо виведення з експлуатації ЧАЕС, увела в односторонньому порядку безвізовий режим для дипломатів країн ЄС [8, 1].

23 липня 1999 р. у Києві відбувся третій саміт «Україна-ЄС». У його роботі взяли участь Президент України Л.Д. Кучма, Прем'єр-міністр Фінляндії П. Ліппонен (країни, головуєчої в ЄС), член Європейської Комісії Г. Ван ден Брук та інші офіційні особи. На ньому були визнані успіхи курсу України на інтеграцію в ЄС, а також підтверджений намір сприяти вступу України у Світову організацію торгівлі [12, 5].

У відповідь на Стратегію інтеграції України до ЄС, під час грудневої сесії Європейської ради в Гельсінкі (10 грудня 1999 р.), ЄС ухвалив Спільну стратегію щодо України. Принципово важливим у ній є політичне визнання Євросоюзом європейських прагнень і європейського вибору України, хоча вона і не визначена у Стратегії країною-кандидатом на членство в ЄС. 15 березня 2001 р. Європарламент ухвалив Резолюцію стосовно Спільної стратегії, якою визнав право України стати членом ЄС [11, 15–16].

15 вересня 2000 р. у Парижі відбувся четвертий саміт «Україна-ЄС» за участі Президента головуєчої в ЄС Франції Ж. Ширака, Генерального секретаря Ради міністрів ЄС, Верховного представника з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС Х. Солани, Президента Європейської Комісії Р. Проді та Президента України Л.Д. Кучми. Сторони погодилися з необхідністю активізації співробітництва в контексті розширення ЄС та прийнятої Європейською Радою Спільної стратегії ЄС щодо України та української Програми інтеграції України до ЄС [9, 120–121].

Для України цей саміт фактично став дипломатичним реверансом: «заяви» офіційних осіб про те, що Україна вже в 2000 р. стане асоційованим членом ЄС, так і залишилися заявами, ще раз підтвердивши декларативний характер відносин України і ЄС.

Наступною помітною подією в розвитку стратегічного партнерства України та ЄС стало проведення чергового П'ятого засідання саміту «Україна-ЄС» (Ялта, 10–11 вересня 2001 р.), на якому чільне місце було відведено питанням двостороннього співробітництва у сфері юриспруденції, що пов'язані з розробкою Спільного Плану дій України та ЄС. Україна на цьому саміті ініціювала розгляд питань, пов'язаних із запровадженням країнами-кандидатами на вступ до ЄС візового режиму щодо України. Але, фактично, і цей саміт закінчився для України безрезультатно [16, 12].

15 квітня 2002 року на засіданні міністрів закордонних справ ЄС у Люксембурзі було прийнято постанову про заплановане ініціювання введення «спеціального статусу сусіда» для України, Білорусі та Молдови. Безпосередньо за Україною статус «сусіда ЄС» було закріплено в жовтні 2002 р. згідно зі схваленим Європейською Радою ЄС документом «Ініціатива щодо нового сусідства», в якому були визначені деякі принципи бачення нових відносин з країнами, які після розширення Євросоюзу 2004–2007 рр. будуть мати з ним спільний кордон [4, 132–133].

Саме такий статус було закріплено за Україною і в розробленому Європейською Комісією і офіційно оприлюдненому 11 березня 2003 р. Зверненні (Комунікації) до Європейської Ради та Європейського Парламенту «Ширша Європа – Сусідство: нові рамки відносин з нашими східними та південними сусідами». Цей документ містив пропозиції Європейської Комісії щодо посилення відносин розширеного ЄС з його країнами-сусідами. Передбачався диференційований підхід до розвитку відносин з кожною країною-сусідом, зважаючи на рівень її економічного розвитку та з урахуванням цілей у відносинах з ЄС.

Правовою основою європейської політики сусідства мали стати Плани дій, які повинні опрацьовуватися спільно з країнами-партнерами. Головний принцип цих Планів дій полягає в тому, що ЄС надає певні стимули в обмін на виконання сусідніми країнами відповідних вимог. Вони визначають конкретні спільні завдання, етапи й терміни їх реалізації [4, 133–134].

Між Україною та ЄС такий План дій було укладено 21 лютого 2005 р., з терміном дії на три роки. Хоча в документі передбачено, що за результатами досягнення цілей Плану та загального розвитку відносин Україна-ЄС можливим

є підписання «нової посиленої угоди» між Україною та ЄС, він не містить ані прямого визначення типу цієї угоди (для України необхідно, щоб це була угода про асоціацію європейського типу, а не угода про сусідство), ані чітких перспектив подальшого розвитку відносин Україна-ЄС, у тому числі стосовно можливості приєднання України до ЄС. Натомість у документі згадується, наприклад, про розробку Європейською Комісією Європейського інструменту сусідства та партнерства, який, зокрема, надаватиме допомогу Україні в певних сферах її співробітництва з державами-членами ЄС [4, 135].

Під час Київського саміту «Україна-ЄС», який відбувся 1 грудня 2005 р., ЄС підтвердив свій намір почати попередні консультації про нову угоду між ЄС і Україною, яка б замінила чинну Угоду про партнерство та співробітництво. У сфері торгівлі та економічних відносин ключовим стало рішення Європейської комісії про надання Україні статусу країни з ринковою економікою. Цей статус був офіційно наданий Україні Радою ЄС 23 грудня 2005 р. [6, 7].

Ще одна важлива подія у стосунках між Україною та ЄС відбулася 6 лютого 2008 р. Саме в цей день на засіданні Генеральної ради Світової організації торгівлі в Женеві Президент України В.А. Ющенко та Генеральний директор Світової організації торгівлі П. Ламі урочисто підписали Протокол про вступ України до СОТ. Уже у травні цього року Україна стала 153-м повноправним членом СОТ. Ця подія ще на один крок наблизила Україну до членства в ЄС.

Що стосується нової посиленої угоди між ЄС і Україною, то переговорний процес з даного питання ще триває. А, отже, чинними поки що залишаються Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС та Спільна стратегія ЄС щодо України, які закріплюють відносини між Україною та ЄС у статусі стратегічного партнерства. Проте зрозуміло, що збереження виключно партнерських відносин з ЄС не відповідає стратегічним національним інтересам України і вимагає від неї нових активних дій щодо наближення до критеріїв повноправного членства в Євросоюзі.

Джерела та література

1. Будкін В. В умовах «ширшої Європи» / В. Будкін // Політика і час. – 2004. – № 1. – С. 7-15.

2. Василенко С. Україна і ЄС: на шляху до спільного Європейського дому / С. Василенко // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 16-20.
3. Гудима Б. Дорогою до спільного дому / Б. Гудима // Політика і час. – 1998. – № 5. – С. 3–6.
4. Жовква І. І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н. В.П. Горбуліна – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 156 с.
5. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко – К. : Ін Юріне, 2001. – 445 с.
6. Кріль М. Україна і Євросоюз: шляхи співпраці / М. Кріль // Педагогічна думка. – 2006. – № 4. – С. 3–11.
7. Підсумки першого саміту «Україна-ЄС» // Політика і час. – 1997. – № 10. – С. 77.
8. Результати другого саміту «Україна-ЄС». // Голос України. – 1998. – 15 жовтня. – С. 1.
9. Результати четвертого саміту «Україна-ЄС» // Політика і час. – 2000. – № 9-10. – С. 120–121.
10. Соколовський Б. Початок реального зближення / Б. Соколовський // Політика і час. – 1997. – № 10. – С. 23–26.
11. Спільна стратегія ЄС щодо України // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 15–27.
12. Третій саміт «Україна-ЄС» // Урядовий кур'єр. – 1999. – 24 липня. – С. 5.
13. Угода про партнерство і співробітництво / Що таке Угода про партнерство і співробітництво? – К. : Представництво КЕС в Україні, 1998. – 37 с.
14. Україна-ЄС: хронологія двосторонніх відносин // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 40.
15. Фомін С. «Європейській вибір» та інтеграція в Євразію / С. Фомін // Політика і час. – 2003. – № 7. – С. 71–81.
16. Ялтинський саміт у контексті взаємовідносин Україна-ЄС. Аналітичний матеріал, підготовлений групою «Молоді аналітики» Інституту трансформації суспільства. // Економічний часопис. – 2001. – № 7-8. – С. 12.

Самойленко Н.С. Сотрудничество Украины с Евросоюзом в 1991–2009 гг.: направления, проблемы, перспективы.

В данной статье проанализирован процесс сотрудничества Украины с ЕС и сделана оценка перспектив её вступления в эту организацию.

Samoylenko N.S. The partnership between Ukraine and European Union in 1991–2009: directions, problems, prospects.

The process of partnership between Ukraine and EU is analyzed in the article and made an attempt to state the value of the prospects of Ukrainian entrance to this organization.

Сергійчук І.М.

УДК 327(477.52)(438) «1991/2009»

СУМЩИНА-ПОЛЬЩА: ДРУЖБА ТА СПІВПРАЦЯ (1991–2009 РР.)

Двосторонні зв'язки між Україною і Польщею на сучасному етапі мають міжнародний аспект, оскільки польська сторона сприяє просуванню України до членства в Європейському Союзі. Важлива роль у цьому процесі належить співпраці регіонів обох країн, вивченню польського досвіду й творчому застосуванню його в українських умовах. Вагомий вклад у нього вносять Сумська область та її польські регіональні партнери. Конструктивну роль у розв'язанні сучасних проблем відіграє спільне історичне минуле, прагнення сторін спиратися на позитивні приклади й напрацювання в сумсько-польських стосунках протягом кількох століть.

Проблема ролі Сумщини в українсько-польських відносинах часів незалежності, в українській євроінтеграції через співпрацю з Польщею як членом ЄС поки що комплексно не досліджувалось. Авторкою використані статистичні матеріали, повідомлення засобів масової інформації та мережі Інтернет. Багате розмаїття фактів, яке розкриває сучасний стан співпраці між Сумщиною і Польщею, містяться в публікаціях газет «Урядовий кур'єр», «Сумщина», «Суми і сумчани», «Панорама», «Соборний майдан», «У двох словах» тощо.

Авторка ставить перед собою мету узагальнити нагромаджений фактичний матеріал, показати основні напрямки взаємовигідного співробітництва української області та її польських партнерів, з'ясувати, як регіональні зв'язки впливають на розв'язання важливих питань української та польської зовнішньої політики.

Безпосередньо після набуття Україною незалежності Сумщину відвідав ряд польських делегацій з гуманітарно-ознайомлючою метою. Гостей цікавило встановлення регіональних зв'язків, збереження пам'яток, пов'язаних з польською історією, забезпечення громадянам польського походження можливостей для культурного й духовного розвитку. Вони залишились задоволеними діяльністю місцевої влади з вирішення цих проблем. Позитивно

розв'язалось питання про передачу віруючим римо-католицьких храмів. Костьол у Сумах відновив роботу в 1994 р., у Ромнах – в 1999 р. Упорядковані польські військові поховання на центральному кладовищі. Діють польські культурні об'єднання. За даними перепису населення 2001 р. на Сумщині проживав 421 поляк (0,03% населення).

Перші угоди про партнерські стосунки підписані між Сумами та містами Люблін і Гожув Великопольській, Конотопом і містом Свидник [28; 30; 20]. У 2008 р. розпочався проект співпраці між Сумщиною та Любуським воєводством, який здійснює Інститут трансформації суспільства за підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща. Містами-партнерами стали Шостка і Слубіце, Лебедин і Жагань, Ромни і Жари, Тростянець і Кожухув [2]. Міста-побратими обмінюються делегаціями, знайомляться з економічним, науковим, освітнім, культурним потенціалом один одного, вивчають спільні потреби й шляхи їх забезпечення. Через побратимські зв'язки польська сторона також може започаткувати співпрацю з іншими партнерами Сумщини. Їх представники запрошуються на різноманітні заходи. Так, на святкування 350-річчя Сум (2005 р.) крім численної польської делегації прибули гості з Росії, Німеччини, Ізраїлю, Болгарії, Швейцарії, Туреччини. Цікаво й незвично для поляків проходять дні міста у Конотопі. Одним з його символів є конотопська відьма Явдоха Зубиха, героїня однойменного твору Г. Квітки-Основ'яненка, яка, за сучасною версією, всіляко сприяє своєму місту в добрих справах.

Представники адміністрації Сум, Шостки, Кролевця пройшли стажування в Гожуві Великопольському. Вони вивчали модель управління містом, механізм роботи Бюро європейської інтеграції та залучення інвестицій, організацію ефективної роботи громадського транспорту, діяльність товариств співвласників житлових будинків (кондомініумів), технології очистки води, переробку сміття, теплопостачання [2].

Польща та Японія спільно фінансують на Сумщині міжнародний проект «Упровадження енергоощадних технологій для регіональних органів влади». Передбачена модернізація середньої школи в селі Велика Чернеччина, фельдшерсько-акушерського пункту в селі Солідарне Сумського району, дитячого садка «Сонечко» в обласному центрі [12].

В економічній сфері з польськими партнерами співпрацюють понад 40 об'єктів господарювання. Лідером є концерн «Укрросметал», заснований у 1994 р. сумськими бізнесменами. Нині він об'єднує підприємства та фірми України, Росії, Білорусі, Казахстану, Польщі, Німеччини, має постійні представництва в шести країнах, у тому числі в Польщі. У 30-ти країнах світу стабільним попитом користується його продукція: компресорні станції для бурових верстатів, установки для попередження вибухів і пожеж у шахтах і на нафтогазових родовищах, спеціальне й нестандартне обладнання. «Укрросметал» є винахідником ряду унікальних технологій, серед яких – видобуток азоту з повітря та випуск азотно-мембранних компресорних станцій. Недавно концерн вийшов на ринки КНР, В'єтнаму, Монголії, Сирії, Куби. На базі концерну «Укрросметал» країни, представлені в ньому, створили Міжнародний інститут компресорного та енергетичного машинобудування (MIKEM), який об'єднав та координує міжнародну наукову думку. Розробляються на теоретичному та практичному рівні такі проблеми, як утилізація й використання газів доменного, коксового і конверторного виробництв; розробка енергозберігаючої компресорної техніки для роботи з технічними й технологічними газами; утилізація й використання шахтного метану. Йде взаємний обмін науковою інформацією, готуються спільні інноваційні проекти й технології, які відповідають європейським та світовим стандартам і євроінтеграційним процесам.

Дочірнім підприємством концерну «Укрросметал» є польська кампанія «Прометгаз». Її фахівці розробили й виготовили принципово нову компресорну станцію, що забезпечує діяльність пневмомереж у штатах, де можуть статися вибухи [3].

У сумських і польських бізнес-партнерів співпадають інтереси в таких галузях, як машинобудування, легка, фармацевтична, косметична промисловість, будівництво, переробка сільгосппродукції, транспорт, виробництво біодизеля. Експортно-імпортні операції з Польщею здійснюють ВАТ «Роменський молочний комбінат», ВАТ «Суміхімпром», ВАТ «СНВО ім. Фрунзе», об'єднання «Сумиспирт», ТОВ «Сумифітофармація», ВАТ «Крафт ФудзУкраїна» тощо [18; 22]. Польські інвестиції у свій розвиток залучило ЗАТ «Технологія». Тростянецьке підприємство «Електроприлад» підписало угоду з

фірмою «Дезел плюс» з міста Нова Діва. З Польщі до Тростянця поставляються комплектуючі для випуску електропрасок нового покоління на алюмінієвій підшві, які відповідають євростандартам. У зв'язку з цим введено в експлуатацію новітнє обладнання й збільшено штат працюючих [5]. Роменська гардинно-тюлева фабрика купує в Польщі сировину високої якості, яка виявилася на 20% дешевшою, ніж у білоруських постачальників [14]. Охтирський держлісгосп поставляє до Польщі вироби з деревини. На конопотському «Авіаконі» ремонтуються польські вертольоти. Польські будівельники закуповують продукцію ТОВ «Силікатбетон», незважаючи на те, що поставляти її доводиться за півтори тисячі кілометрів. Особливим попитом користується пористий бетон, який визнаний одним з кращих матеріалів у зведенні котеджів. Смаки найвимогливіших споживачів задовольняє якість і краса різнокольорової цегли, стінових термоблоків, оригінальних оздоблювальних елементів. Дізнавшись про транспортні проблеми Сум, автоконцерн «MAN-STAR TRUCKS» запропонував місту автобуси «MAN» на пільгових умовах [15].

Польські інвестиції в господарство Сумщини складалі: в 1996 р. – 21,1 тис. дол., в 2002 р. – 47,8 тис. дол., в 2005 р. – 4147,2 тис. дол., в 2006 р. – 94,2 тис. дол. [25]. Польська сторона пояснює незначні обсяги інвестування нестабільною політичною ситуацією в Україні та власними потребами у зв'язку із вступом до ЄС [29]. Існують широкі можливості для подальшої економічної співпраці.

З 2005 р. на Сумщині проводяться Міжнародні інвестиційні форуми й виставки «Слобожанський міст». У 2006–2008 рр. на них показали свої досягнення понад 250 учасників із 20 країн світу. У форумах і виставках взяли участь ряд польських підприємств і фірм, які могли обрати бізнес-проекти для вкладення інвестицій, а також налагодити контакти з представниками ділових кіл країн-учасниць.

Плідним напрямком співпраці є гуманітарна сфера. Польську мову в Сумах вивчають учні класичної гімназії, студенти трьох університетів – педагогічного, державного, аграрного. У рамках Року Польщі в Україні (2004 р.) проводилась Всеукраїнська молодіжна вікторина на краще знання польської історії, географії, економіки, культури, в якій взяло участь 840 чол. Друге місце

виборола 10-класниця Сумської класичної гімназії Вікторія Власенко [9]. У Сумській середній спеціалізованій школі №1 відкрито «Євроклуб». У його презентації взяв участь генеральний консул Республіки Польща в Харкові Гжегож Сорочинський [10]. У межах освітньої програми «Польська допомога» делегація вчителів та учнів м. Пшемисля відвідала Конотопську школу №3. Протягом тижня гості знайомилися з системою освіти й виховання українських школярів, місцевими традиціями, особливостями навчального процесу [11].

Налагоджено тісний науково-освітній обмін між вузами. Сумський національний аграрний університет співпрацює з Аграрно-технічною академією в Бидгощі, Головною школою сільського господарства у Варшаві, Познаньським аграрним університетом, Вармінсько-Мазурським університетом [30]. Сумський державний університет, що готує в основному інженерно-технічні кадри, має контакти з 5-ма польськими вищими навчальними закладами, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка – з 3-ма.

Кафедра прикладної фізики факультету електроніки та інформаційних технологій СумДУ співпрацює з відділом прикладної спектроскопії Інституту ядерної фізики Польської Академії Наук у м. Кракові. Вони отримали й успішно реалізували два спільні міжнародні гранти з дослідження електрофізичних і магніторезистивних властивостей плівкових систем зі спін-залежним розсіюванням електронів. Здійснені спільні публікації в міжнародних спеціалізованих журналах, зроблені доповіді на багатьох конференціях різного рівня. Двоє сумчан закінчили аспірантуру Інституту ядерної фізики ПАН, одна аспірантка пройшла там стажування за рахунок стипендії Міжнародного Вишеградського фонду. За науковими обмінами Краків відвідали вісім викладачів і аспірантів СумДУ, з візитом-відповіддю Суми відвідало п'ятеро їх польських колег [16].

Гідно представляла Сумщину в Польщі делегація міжнародного університету «Україна» в межах програми «Освіта без кордонів». Студенти й викладачі знайомились з історичною та сучасною архітектурою Любліна, Замосця, Казімежа-Дольного, Козлувки. У Люблінській художній галереї сумчани розгорнули виставку «Польща очима української молоді», яка викликала неабиякий інтерес [26].

Жителі Сумщини та польських регіонів мали взаємну можливість і задоволення познайомитись із творчістю музикантів, співаків, танцювальних і хорових колективів, художників іншої сторони.

У 2000 р. хор української пісні «Оріяни» та вокальне тріо «Вир» побували в місті Пшремишлі на запрошення громадської організації «Об'єднання українців у Польщі». Перший концерт відбувся поблизу села Млини біля могили автора музики Державного гімну України Михайла Вербицького. Пісню «Рече та стогне Дніпр широкий» на всіх виступах слухачі виконували разом з артистами [17].

У 2006 р. художні колективи аграрного університету хор «Юність», танцювальний ансамбль «Весна», фольклорний ансамбль «Стріла», група солістів здійснили турне містами Польщі, дали великі концерти у Вармії, Мазурах, Ольштині, Варшаві, Познані, Гданьську [6]. Глядачі гаряче вітали студентські колективи «Юність» і «Весна» на XI Міжнародному фольклорному фестивалі в Ольштині. Самодіяльні артисти демонстрували слобожанське народне мистецтво, встановили дружні контакти з учасниками з Польщі, Англії, Сербії, Мексики, Вірменії, Єгипту та ін. [19].

На Сумщині з неменшим успіхом пройшли концерти ансамблю «Люблінянка» [18].

В обласній бібліотеці ім. Островського була організована літературна декада «Поляки й українці – брати-слов'яни». На літературно-музичному вечорі в будинку-музеї А.П. Чехова виступила професор Краківської музичної академії, солістка Варшавської філармонії Ірина Сіялова-Фогель. У Сумському обласному краєзнавчому музеї відбулася виставка сучасного польського графіка Вальдемара Войцеховського «Спочатку був логотип», яку представник облдержадміністрації назвав «чудовим прикладом побудови спільної Європи» [1].

У зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу 1 травня 2004 р. недержавні організації цієї країни провели в Сумщині ряд конференцій, семінарів, презентацій, брифінгів з роз'яснювальною й пропагандистською метою.

1 листопада 2005 р. Фонд ім. Стефана Баторія організував семінар «Україна на шляху до Європи», де аналізувалася і роль Сумщини в цьому процесі [7]. Два семінари були присвячені аграрним проблемам, шляхам їх вирішення до і після вступу Польщі до ЄС, творчому застосуванню польського

досвіду в Україні й на Сумщині. У листопаді 2006 р. у Сумах відбувся семінар у межах проекту «Нові виклики перед сільськогосподарськими дорадчими службами Польщі та України: обмін досвідом». У ньому взяли участь голови районних Рад та сільські голови, працівники управлінь сільськогосподарського розвитку, керівники агрофірм, представники фермерства області. Вони довідалися, що нині в Польщі працює майже 2 млн. фермерських господарств. У 2004 р. у польське сільське господарство за допомогою Євросоюзу було вкладено 1,5 млрд. євро, в 2006 р. – 1,9 млрд. євро. Ефективній роботі сільських товаровиробників сприяють 5600 працівників служби сільськогосподарського дорадництва [21]. У жовтні 2007 р. відділ сільськогосподарського дорадництва у Старому Полі Поморського осередку провів на Сумщині двотижневий семінар-тренінг з організації роботи ланцюжка від виробника до споживача сільськогосподарської продукції. Набутий досвід сумські аграрії намагаються упроваджувати в життя, проте це досить складно зважаючи відсутності в Україні чіткої перспективної програми сільськогосподарського розвитку [8].

Велике враження на сумську громадськість справила прес-конференція представників місцевого самоврядування поморського міста Гдиня Леха Журека та Марціна Волека у грудні 2006 р. За їх словами, головна складова адміністративно-територіальної реформи – це децентралізація фінансових ресурсів. Бюджет Гдині, де проживає 250 тис. громадян, у 2007 р. складав майже 400 млн. дол., тобто, 2 млрд. грн. Бюджет Сум, у яких мешкає 270 тис. чол., становить 270 млн. грн. Міська громада Гдині має реальні важелі контролю за діяльністю чиновників і раціональним витрачанням коштів [32]. В Україні адміністративно-територіальна реформа лише буде проводитись, її здобутки непрогнозовані.

У 2007 р. польські експерти – представники відповідних установ Євросоюзу – вивчали економічний та культурний потенціал двох районів Сумської області – Путивльського й Конотопського. Після відвідання Путивля й ознайомлення з його пам'ятками історії та культури експерти висловили тверду впевненість у тому, що він «створений для світового туризму» згідно наявності інфраструктури й проведення добре продуманої рекламної кампанії. На думку експертів, у Конотопі виготовляється багато конкурентоспроможної продукції, але їй необхідно надати експортну підтримку для виходу на світові ринки.

Експерти відмітили, що в Інтернеті дуже мало потрібної інформації про Сумщину англійською мовою, а тому далеко не всі бажаючі за межами України можуть долучитися до співпраці [24].

За час співробітництва між Сумами і її польськими партнерами визначені пріоритети, намічені спільні програми в різних сферах, отримані конкретні позитивні результати. У багатьох випадках двосторонні зв'язки переростають у багатосторонні. Сумсько-польські відносини можуть слугувати прикладом дружби і взаєморозуміння між регіонами і державами. Нагромаджений поляками досвід реформування економіки й суспільного життя, упровадження євростандартів дає можливість Україні врахувати їх досвід і не повторювати помилок на шляху до Євросоюзу.

Джерела та література

1. Бабинець Т. Спочатку було слово. І...логотип / Т. Бабинець // Сумщина. – 2007. – 20 червня. – С. 4.
2. Вертікова І. До Європи через Любуш / І. Вертікова // Сумщина. – 2009. – 16 січня. – С. 3.
3. Вертіль О. Відчувати перспективу. І працювати на неї / О. Вертіль // Сумщина. – 2005. – 5 жовтня. – С. 3.
4. Вертіль О. Сумщина – Польща: пошук нових проектів / О. Вертіль // Урядовий кур'єр. – 2007. – 22 травня. – С. 6.
5. Власні зусилля плюс вигідне партнерство // Сумщина. – 2003. – 7 листопада. – С. 2.
6. Геренко С. У гості – з творчими подарунками / С. Геренко // Сумщина. – 2006. – 10 червня. – С. 3.
7. Демченко Л. Разом до Європи / Л. Демченко // Сумщина. – 2005. – 2 грудня. – С. 2.
8. Досвід Польщі нам знадобиться // Сумщина. – 2007. – 29 вересня. – С. 1.
9. Ерудиція й до Варшави доведе // Сумщина. – 2004. – 28 травня. – С. 4.
10. «Євроклуб» – у школі // Сумщина. – 2008. – 17 жовтня. – С. 1.
11. Конотоп-Пшемисль // Сумщина. – 2007. – 20 жовтня. – С. 4.
12. Курс на новітні енерготехнології // Сумщина. – 2007. – 24 листопада. – С. 1.
13. Михайленко В. У нас багато спільного / В. Михайленко // Суми і сумчани. – 2004. – 11 листопада. – С. 12.
14. На польський ринок сировини вийшла роменська «гардинка» // Сумщина. – 2004. – 4 лютого. – С. 1.
15. Нам пропонують... «МАНи» // Сумщина. – 2008. – 1 травня. – С. 1.

16. Наукові досягнення ЕЛІТу // Сумщина. – 2009. – 15 квітня. – С. 3.
17. «Оріяни» в Польщі // Сумщина. – 2000. – 11 серпня. – С. 1.
18. Партнерство поглиблюється динамікою співпраці // Сумщина. – 2004. – 25 вересня. – С. 1.
19. Поляки аплодували «Юності» й «Весні» // Сумщина. – 2006. – 6 жовтня. – С. 1.
20. Поляки придивляються до Конотопа // Сумщина. – 2003. – 5 листопада. – С. 1.
21. Поляки розповіли, чому їхнє село багатіє // Сумщина. – 2006. – 15 листопада. – С. 2.
22. Поляки цікавляться Сумщиною // Сумщина. – 2004. – 21 лютого. – С. 1.
23. Посол говорив українською // Сумщина. – 2005. – 22 квітня. – С. 1.
24. Рудницкая М. Евроразведка удалась / М. Рудницкая // В двух словах. – 2007. – 11 апреля. – С. 4.
25. Статистичний щорічник Сумської області за 2005 рік. – Суми : Головне управління статистики в Сумській області, 2006. – 653 с.
26. Сумчан у Польщі оцінили, а вдома – запросили до посольства // Сумщина. – 2004. – 6 червня. – С. 4.
27. Сумчани дружать з Польщею // Урядовий кур'єр. – 2004. – 19 березня. – С. 3.
28. У Сум одним побратимом тепер більше // Сумщина. – 2002. – 27 вересня. – С. 1.
29. Ханін С. Посол говорив українською... / С. Ханін // Сумщина. – 2004. – 22 травня. – С. 1.
30. Чернов В. Західний вектор / В. Чернов // Сумщина. – 2007. – 19 вересня. – С. 2.
31. Чому поляки увосьмеро багатші за сумчан?// Сумщина. – 2006. – 22 грудня. – С.1.
32. www.sumystat.sumy.ua.
33. www.tour.sumy.ua.

Сергийчук И.Н. Сумщина-Польша: дружба и сотрудничество (1991–2009 гг.).

В статье анализируются экономические, образовательные, культурные связи Сумщины с польскими регионами, в частности, с городами-побратимами Люблином, Гожувом-Великопольски, Свидником. Показывается, как полученный опыт будет способствовать движению Украины в Европейский Союз.

Serhiyчук I.M. Sumschina-Poland: friendship and collaboration (1991–2009).

In the article economical, educational, cultural relations of Sumschina and Poland regions, especially with cities-brothers Lyublin, Gozhuv-Velikopol'ski, Svidnikom, are analyzed. It is shown, how purchased experience will assist in movement of Ukraine to European Union.

Шведова А.В.

УДК 37(477)09

СОФІЯ РУСОВА – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ В ІСТОРІЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Софія Федорівна Русова – активний громадський діяч, талановитий український педагог, психолог, історик, автор концепції національного виховання. Аспекти діяльності С.Ф. Русової висвітлюються в навчальних посібниках [1; 2; 6], в наукових виданнях [5], у працях Є. Коваленко, І. Пінчук [3; 4], де надруковано вперше її біографії, що ґрунтуються на фактах з архівних матеріалів, з її автобіграфічної праці «Мої спогади». Деякі аспекти діяльності висвітлюються з її журнальних публікацій, монографічних праць, що відновлені здебільшого за архівними джерелами.

Софія Федорівна Русова народилася 18 лютого 1856 р. в російській сім'ї. Її мати – Ганна Жерве – походила з аристократичного французького роду, а батько – Федір Ліндфорс – мав шведських предків, але був палким російським патріотом. Одружившись на дочці генерал-губернатора Омська, у якого служив ад'ютантом, полковник Ф. Ліндфорс згодом разом із родиною переїхав з Сибіру на Чернігівщину, де біля села Олешня купив садибу та тисячу десятин землі. Саме в Олешні й народилась остання, п'ята дитина подружжя – Софійка. Пізніше Софія Федорівна пише в своїх спогадах: «Узагалі батьки мої були шляхетні, високоосвічені люди з добрим серцем. У нашій родині панувала французька мова» [5, 136]. Мати Софії рано померла, батько вирішив переїхати до Києва, де Софія одержала освіту в Фундуклеївській гімназії, закінчивши цей заклад із золотою медаллю. Духовно Софія була близька зі своєю сестрою Марією, яка замінила їй матір і була старшою на 12 років, а Софії було лише 15 років. У них з'явилася думка відкрити дитячий садок. Сестри їдуть до Петербурга, щоб ознайомитися з передовим доробком теоретиків і практиків педагогіки.

Вони одержують дозвіл на відкриття першого дитячого садка в Києві [5]. До цього приватного закладу завітало близько 20 вихованців, серед яких були дочки відомого діяча літератури і театру М.П. Старицького. Софія Федорівна поступово знайомиться з такими визначними українцями, як М.П. Драгоманов,

І.С. Нечуй-Левицький, М.В. Лисенко, а також з Олександром Олександровичем Русовим – ученим-статистиком, етнографом, громадським діячем, викладачем грецької мови, з яким була обвінчана у 1874 р. Практичну діяльність С. Русова продовжувала у двох школах Петербурга, у приватних дитячих садках, недільних школах, які вона організовувала в Одесі й Херсоні, Полтаві, Харкові, Чернігові, на підставі постійних переїздів, що було пов'язано з роботою О. Русова-статиста. Кінець 1880-х – початок 1890-х рр. сім'я проживала в Харкові. Софію Федорівну захопила робота в Харківському товаристві поширення в народі грамотності. Головною ідеєю була думка про те, що народний читач потребує літератури, яка була б йому доступною і за формою викладу й за ціною. С.Ф. Русова закликала членів організації до написання й видання відповідних книжок [5], вона невдовзі стала першим секретарем створеного видавничого комітету.

Пізніше Софія Федорівна співпрацювала з Київським товариством грамотності та Петербурзьким Благодійним товариством для видання загальнокорисних і дешевих книжок [5,138]. Вона бере участь у створенні Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти, очолює національну комісію цієї громадської організації, намагається ввійти до Всеросійської спілки педагогів з України. Так у Санкт-Петербурзі в 1906 р. побачив світ «Український буквар» С. Ф. Русової завдяки заходам Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг. Весною 1909 року С.Ф. Русова повертається до Києва. Це були роки, коли її життя все тісніше пов'язувалося з педагогікою. Від перших емпіричних практичних педагогічних спроб С.Ф. Русова пройшла шлях до перших теоретичних узагальнень, що зрештою дали їй змогу згодом стати визначним теоретиком дошкільної педагогіки, створити власну концепцію дошкільного виховання, в якій поряд з ідеями вільного розвитку дитини, необхідності вивчення її психофізіологічних особливостей, необхідності гармонійної єдності з природою провідне місце займає положення про необхідність виховання дітей дошкільного віку на національному ґрунті [5,140].

У 1910 році в Києві створено журнал «Світло» Г.П. Шерстюком, а найближчим помічником була С.Ф. Русова. «Світло» відразу отримало симпатії українського громадянства та проіснував чотири роки, у 1914 р. він перестав друкуватися внаслідок заборони Миколою II україномовної періодичної преси.

У 35 номерах журналу можна знайти біля 100 публікацій С.Ф. Русової, на той момент у ній поєднувалося все: природна обдарованість, досвід практичного педагогічного працівника, досвід автора численних публікацій, прекрасна обізнаність із зарубіжною педагогікою, ідейна національна переконаність, велике бажання поділитися своїми знаннями та ідеями з іншими. Усе це зробило Софію Федорівну безумовним лідером у часописі [5,141].

С.Ф. Русова продовжує також діяльність у галузі видання національних підручників. Таким чином виходить новий підручник С. Русової «Початкова географія» – перша систематизована україномовна навчальна книжка з географії.

Події 1917 року С. Русова зустріла в Києві, де працювала викладачем педагогічних дисциплін та французької мови в інститутах. У 1917 році почали з'являтися україномовні школи, де широко використовувались навчальні книги, автором яких була С.Ф. Русова. Це «Український буквар», «Початкова географія», «Початковий підручник французької мови задля самонавчання і перших класів гімназії з французько-українським словником», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика початкової географії», «Дошкільне виховання», «Позашкільна освіта» тощо [5].

У 1920 році С. Русова працювала в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, опікувалась університетським дитячим садком та іншими дитячими установами. Але в 1921 р. в університеті відбулися зміни в керівництві, які фактично унеможливили нормальний навчальний процес. Усе це спонукало до думки про еміграцію.

У грудні 1921 року С.Ф. Русова у віці 65 років із 14-літньою онукою нелегально перейшла кордон між радянською Україною та Польщею. У 1923 р. Софія Федорівна переїхала до Праги, яка стала постійним місцем її проживання. Прага була центральним осередком української еміграції. За роки еміграції у видавництвах та періодичних виданнях Лейпцига, Праги, Варшави, Парижа, Львова, Ужгорода, Мукачева, Чернівців побачили світ 165 її друкованих праць.

Водночас С.Ф. Русова викладала у вищих навчальних закладах, які були створені в Чехословаччині українською еміграцією. Вона читала французьку мову, теорію й історію педагогіки, дидактику, дошкільне виховання тощо. Крім того, С.Ф. Русова активно співпрацювала з Українським інститутом

громадознавства та його установами, які також було створені у Празі. Протягом п'яти років С. Русова очолювала діяльність притулку для дітей українців-емігрантів, щоб допомогти їм у чужому оточенні не забути рідну мову, зберегти національну ідентичність, дати поняття про ту далеку Батьківщину, якої більшість із них уже не знала [5, 144].

На 84 році життя 5 лютого 1940 року померла невтомна діячка – Софія Федорівна Русова.

На сьогодні життєвий шлях і праці С. Ф. Русової стали предметом багатьох наукових досліджень: освітня діяльність та педагогічні погляди, участь у просвітительському русі, творча спадщина періоду еміграції, внесок у розвиток дошкільної педагогіки, її дидактичні та філософсько-освітні погляди, громадсько-політична діяльність [5]. С.Ф. Русова віддала все своє життя справі, яка повинна була пробудити в українського народу національну самосвідомість, справі створення національної системи освіти.

Джерела та література

1. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. – К. : Знання, 2005. – 767 с.
2. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка / А. А. Сбруєва. – Суми: Університетська книга, 2005. – 318 с.
3. Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин, 1998.
4. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2 т. / За ред. Є. Коваленко. – К. : Либідь, 1997.
5. Українська педагогіка в персоналіях / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 550 с.
6. Фіцула М. М. Педагогіка : Посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академія, 2000. – 542 с.

Шведова А.В. Софія Русова – выдающийся деятель в истории образования Украины.

В статье раскрывается вклад известного педагога С.Ф. Русовой в развитие украинской национальной концепции воспитания.

Shvedova A.V. Sofia Rusova – the outstanding figure in the history of education in Ukraine.

The article reveals the contribution of famous teacher S.F.Rusova to the development of Ukrainian national concept of education.

Шрамченко Л.В.

УДК 94(477)«16»

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У ГЕТЬМАНЩИНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (50-60-ТІ РР. XVII ст.)

Друга половина XVII ст. характеризується особливими рисами розвитку України, пов'язаними зі спробами національного визволення та створення власної держави. Суттєвим фактором цього процесу слід вважати соціально-економічні відносини в українському суспільстві.

Боротьба за незалежну Українську державу в XVII ст. відбувалася в умовах надзвичайно гострих міжусобиць, які точилися серед козацької старшини за впливовість в українському суспільстві. Це послаблювало національні сили й ускладнювало успішну оборону краю від його зовнішніх ворогів.

Загострення соціально-економічного розвитку в українському суспільстві після початку національно-визвольної боротьби пов'язане зі Зборівською угодою 1649 року, підписаної між Б. Хмельником та польським королем Яном II Казимиром. Вона проголошувала, в тому числі, і повернення на територію Гетьманщини польської адміністрації. Але найгірше було те, що Зборівський договір посіяв недовір'я між провідною козацькою верствою і рядовим козацтвом та селянством. В українському суспільстві починаються внутрішні протиріччя, які вкрай загострилися після смерті Б. Хмельницького. З'ясування всіх проблем соціально-економічного розвитку дасть можливість об'єктивно оцінити причини кризи і загибелі Української державності XVII ст.

Протягом останніх років вийшли змістовні праці В. Борисенка, О. Гуржія, Ю. Мицика, В. Смоля, В. Степанкова, Н. Яковенко [1; 5; 8–13] та інших, у яких велика увага приділялася розгляду різних аспектів Української державності середини XVII ст. У той же час, внутрішні процеси в українському суспільстві не стали предметом комплексного дослідження.

У зв'язку з цим, метою даної публікації є аналіз розвитку соціально-економічних відносин у Гетьманщині в 50–60-х рр. XVII ст. та їх вплив на становище Української державності.

Економічний розвиток українських земель на початку національно-визвольної боротьби відзначався значними успіхами. Козацтво, працюючи самостійно, користувалося і найманою працею. На той час в Україні уже досить поширеними були грошові відносини. Видимою ознакою цього був вплив в Україну єврейства. Не тільки лихварський капітал пустив коріння в Україні, але й капітал промисловий: використання лісових багатств України, переробка продуктів сільського господарства (горілка, пиво), а також хліборобство і скотарство на експорт. Літопис Самовидця налічує низку професій тодішнього робітництва в Україні. Цей пролетаріат (за виразом Самовидця «гультайства») складався з броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів [7, 25].

Не варто применшувати і значення тодішніх міст, особливо в Західній Україні. Українське міщанство брало активну участь у повстанні Б. Хмельницького. Цим національно-визвольна війна відрізнялася від селянських воєн періоду Реформації, де патриціат був проти селянського руху і підтримував князів. Українське міщанство було набагато більш розвинуте культурно, політично і національно. Це воно організувало братства і школи під їх керівництвом. Найважчою проблемою у політиці козацького уряду було селянське питання. Посполиті своєю масовою участю в національно-визвольній війні надали їй характеру справжньої революції.

Відносини з селянством – це кардинальне питання для розуміння всього періоду національно-визвольної боротьби XVII ст. Селянський рух у повстанні був масовий, на що вказує Літопис Самовидця: «Й так народ посполитій на Україні, послішавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе которіе козаками бивали, але хто й нігди козацтва не знал» [7, 51].

Неймовірно жорстко зруйнувавши шляхетську власність, селянство нехтувало всякими обов'язками й повинностями стосовно будь-кого. Майже кожен записувався в козаки. Незважаючи ні на монастирські святині, ні на патріотичні заслуги православної шляхти, яка пішла з Військом Запорізьким, селяни ділили шляхетські та монастирські землі, орали, засівали їх і збирали врожай. Продуктивні сили України почали розвиватися швидкими темпами. Більшість українського селянства не хотіла й слухати про повернення до передвоєнних відносин «звиклого послушенства».

На початку війни Б. Хмельницький намагається відмежуватися від селянства. Він навіть ворогів попереджає, що має силу, військо і «не можна сказати, щоб між добрими не були й злі» [6, 189-190]. Але згідно з цим, успіхи, які здобув Б. Хмельницький у війні з Річчю Посполитою, стали можливими завдяки селянству. У подальшому Хмельницький добре зрозумів значення союзу козацтва з селянством і заявляв, що від нього не відступить [3, 117]. Своєю масовою участю у війні селянство примусило гетьмана рахуватися з своїми потребами і вимогами. Траплялися випадки, що невдоволені хиткістю Хмельницького, селянські маси заявляли, що оберуть собі «іншого гетьмана, а він, Богдан – хай як собі хоче» [5, 31]. Сподіваючись на угоду з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький, траплялося, відступав від черні й навіть допомагав польським панам карати селян, які «послушними быти паномъ своимъ не хотили», – зазначено в універсалі від 20.09.1650 р. [6, 189–190].

Б. Хмельницький та його однодумці, організовуючи внутрішній устрій в Україні, керувалися політикою поділу суспільства на стани. Тому, дбаючи про захист прав та інтересів козацтва, Б. Хмельницький забував про селян, які склали основну масу повстанського війська. Уже в липні 1648 р., коли козацькі делегати у зв'язку з обранням нового короля подали до польського сейму у Варшаві свої пояснення про причини повстання, то в них йшлося лише про утиски, які зазнавали від польського режиму козацтво, духовенство і православна віра, але ні словом не згадувалося селянство. Те ж сталося під Зборовом, коли через зраду татарського хана довелося укласти мирний договір з Річчю Посполитою: в основу постанов цього договору була покладена умова, «щоб козак був козаком, а холоп холопом» [6, 81].

Загальновідомо, що на підставі Зборівського договору в межах польської держави утворилася автономна область, куди входили теперішня Київщина, Чернігівщина, Полтавщина і частина Поділля та Волині. Ця область перебувала під управою козацького гетьмана і мала своє військо. Водночас тут зберігався весь давній суспільний устрій: крім 40 тис. реєстрових козаків, усе інше українське селянство повинно було знову повертатися у становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків.

Зборівський договір не порушував того суспільного устрою, на боротьбу з яким виступили селянські маси. Тому Б. Хмельницькому, який закликав селян до повстання, для виконання договору доводилося тепер вживати суворих заходів аж до «кари на горло» [6, 145], як це зазначалося в його універсалах, щоб примусити селян підкорятися.

За таких умов постанова Зборівського договору про повернення основної маси селянства в попереднє становище різко роз'єднала українські сили, які перед тим виступали разом проти спільного ворога. Цей розрив Б. Хмельницького з нижчими верствами мав складні наслідки для дальшого ходу козацької боротьби за українську державу. Боротьба Б.Хмельницького проти Речі Посполитої різко розпадається на два періоди: селянсько-міщансько-козацьку революцію 1648–1649 рр. і суто козацькі кампанії наступних років.

Становий устрій суспільства в той час був загальним явищем не тільки в Україні, в Литві та Речі Посполитій, але й в усій Західній Європі. У цей період національне усвідомлення має характер суспільного партикуляризму: пануюча суспільна група ототожнює себе з нацією. І, звичайно, не дивно, що шляхта в Речі Посполитій тільки себе називала «народом» – «народ шляхетський» або шляхетська Річ Посполита. В Україні, як стверджував М. Грушевський, «починаючи від Хмельницького і закінчуючи останнім українським демагогом Петриком, українська інтелігенція взагалі й козацька старшина зокрема не уявляли собі суспільного устрою без станових привілеїв, без підлеглих і панів, і їх почуття ображалось тільки тим, що панами були поляки, люди чужої народності і віри, або тим, що претендували на панство люди худородні, незаслужені» [4, 269].

Саме в тому криється основна причина, що Богдан Хмельницький після Зборівського договору використовує дворічний перепочинок для організації внутрішнього устрою в козацькій державі за становим поділом суспільства. З цією метою він застосовує військовий поділ державної території на полки і сотні на чолі з полковниками і сотниками і цим останнім передає в межах їх територій поруч з військовими завданнями також обов'язки цивільної влади. На чолі усієї державної організації стоять гетьман і вищі, так звані генеральні старшини, які виконують обов'язки міністрів. Отже, вся політично-адміністративна влада в Україні перейшла до рук військового козацького стану.

До цього стану приєднуються невеликі рештки ще не спольщеної української шляхти, що невдовзі зливаються з козацькою верствою. Зокрема, козацька старшина в українській державі посіла становище, подібне до того, яке в Речі Посполитій мала польська шляхта. Таким чином, у козацькій державі залишався попередній поділ суспільства на підлеглих і панів.

Проте, позбувшись польського панування, селянство і рядове козацтво вважали, що всі стани і привілеї в Україні «шаблюю козацькою скасовані». Ці суспільні верстви разом з Запорізькою Січчю і селянством одразу ж почали виступати проти відновлення шляхетських порядків в Україні. Тому після Зборівського договору Запорізька Січ стоїть окремо від загальної полкової організації «городової України». Не поділяючи внутрішньої політики Б. Хмельницького, Січ живе далі своїм окремим демократичним устроєм, перетворившись у прикордонну твердиню на татарській межі і оберігаючи свою внутрішню автономію.

Антипольська боротьба під проводом Б. Хмельницького у своїй основі була боротьбою за перебирання влади козацькою верствою від польських великих землевласників і польської шляхти. Для остаточного завершення боротьби козацької верстви за своє панівне становище в державі було замало дев'ятилітнього гетьманування Б. Хмельницького. Новоствореній козацькій державі довелося жити в умовах постійних війн з сусідніми країнами, які кожную складну ситуацію намагалися використати у своїх інтересах. Крім того, антагонізм між правлячою козацькою старшиною і нижчими верствами суспільства ще за життя Б. Хмельницького проявляються досить виразно. Тому, селянські та козацькі бунти майже не вщухають. І лише завдяки великому власному авторитету та організаційному хисту Б. Хмельницькому вдається стримувати внутрішні розбіжності всередині українського суспільства і не давати їм виходу за межі, небезпечні для існування самої держави.

Ще одним негативним чинником соціально-економічного розвитку Гетьманщини стало те, що розірвавши відносини з Річчю Посполитою, Україна опинилася в економічній блокаді. Колись жвава торгівля із Західною Європою через Балтійське море і Шльонськ припинилася. За таких умов не можна було реалізувати тих великих урожаїв, які були в Україні. Зібраним хлібом годували худобу, свиней, птицю, його переробляли на пиво й горілку. Через

неможливість реалізувати на закордонних ринках продукти сільських господарів Україна вдається до натуральних форм господарства. Щоб придбати кошти на утримання війська та на інші потреби, козацький уряд змушений віддати в оренду купцям мито. Торговельні відносини з Москвою не могли послабити української економічної кризи, тому що тип господарства Московської держави за своєю структурою був нижчий ніж господарство України. Крім того, Москва як постачальник сировини в Західну Європу могла бути лише конкуренткою. З такого становища можна було вийти тільки за рахунок торговельних відносин з Західною Європою. Проте через Чорне море шлях був закритий; з берегів Чорного моря Україна одержувала тільки сіль, а в Крим і Туреччину постачала «живий товар».

З поверненням України до натуральних форм господарства довелося український державно-військовий апарат організувати на основі давнього «хлібокормлення». Через брак грошей люди були змушені упроваджувати мінову торгівлю, платити натурою. Цей факт оплати свідчить про кризу грошового обігу, яка була перманентною в козацькій державі.

Панщина й «послушенські» відносини виникли в основному внаслідок економічної залежності дрібного селянина від власника, який давав йому інвентар, позичав збіжжя, наділяв його землею тощо. Особливо у процесі переходу від форм натурального господарства до грошового без кредиту селянське господарство не могло зробити й кроку. Пан у цих обставинах був організатором господарства й захисником хліборобської праці, бо володіння землею було пов'язане з військовою повинністю.

Отже, повернення народного господарства в Україні до натуральних форм господарювання й обміну (унаслідок відірваності від західноєвропейських ринків) катастрофічно вплинуло на всю соціально-політичну структуру козацької держави [11, 21].

Спроби Б. Хмельницького будувати державний апарат на підставі «звиклого послушенства» колишніх шляхетських підданих, що мали відбувати повинності вже козацькій старшині, були крайніми засобами, до яких він вдавався заради зміцнення влади. Проте вони не зміцнювали, а зруйнували козацьку державу. Нова панщина викликала ще більшу ненависть, ніж стара передвоєнна, що психологічно цілком зрозуміло. Після смерті гетьмана

селянські верстви населення стали ще більш активно виступати проти відновлення старих порядків [9, 132].

В особливо складних умовах перебувало господарство Правоберіжжя. Значної шкоди сільському господарству завдавали майже безперервні військові дії, а також свавілля іноземних магнатів і шляхти. Скорочення чисельності селянства відбивалося на рівні розвитку продуктивних сил. Така ситуація на Правобережжі в сучасників породила думку, ніби ця територія стала у другій половині XVII ст. справжньою пустелею. Літописець С. Величко, відвідавши Правобережжя так змалював побачене: «Поглянувши навколо, бачив просторі поля й розлеглі долини, ліси й великі сади, і красні діброви, ріки, стави запусіті непотрібною лядиною зарослі». Усюди мандрівник бачив багато людських кісток, «тільки небо собі за покрив маючих». На спустілих просторах, за свідченням С.Величка, можна було подекуди натрапити на покинуті замки, високі вали яких стали тепер притулком для звірів, а напівзруйновані стіни, зарослі мохом і бур'янами, – сховищем для гадюк» [2, 233].

На Лівобережжі до влади прийшли заможні козаки-землевласники, і цей клас запровадив організацію життя відповідно до своїх поглядів і потреб. На першому плані їхньої політики стояли два завдання: забезпечити свої соціальні здобутки і нав'язати вигідні відносини з Москвою. Щодо соціальних планів, то вони намагалися зміцнити своє землеволодіння і підпорядкувати під свою владу дрібне козацтво і селянство. Згідно з цим, навчені досвідом попередніх часів, реалізовували свої задуми обережно, щоб не підняти проти себе хвилі народного невдоволення. Щодо Москви – вони не бачили іншого виходу, як визнати московську владу, яка й так опанувала Лівобережжям. Але в той же час, старшина не думала зрікатися своїх прав, а, навпаки, була готова всіма засобами захищати автономію України. Економічною основою розвитку Гетьманщини традиційно залишалося сільське господарство, яке розвивалося прискореними темпами, а його провідною галуззю було зернове землеробство. Згідно з цим в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків. Високопродуктивна праця наймитів, досконала техніка й технологія обробки ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва [12, 182].

Національно-визвольна боротьба спричинила значні зміни в соціальній структурі населення України. Місце вигнаного чи знищеного польського панства намагались зайняти козацька старшина, дрібна українська шляхта, а також вище православне духовенство. Соціальною опорою Української держави стала козацька старшина, яка поступово перетворювалася на окремий стан. Старшина формувалася з прошарків населення. Але головним її соціальним джерелом залишалось козацтво. З нього походила більшість полковників, сотників та іншої старшини. Основна її маса була українцями.

Богдан Хмельницький і його наступники були змушені зверху насаджувати «звикле послушенство» посполитих новим власникам земель. Козацька держава, щоб не розпастилась, будувала військово-адміністративний апарат на основі попереднього ненависного порядку. У цьому була велика небезпека і загроза для державності, тому що ненависть посполитих до панщини, яка була скасована «козацькою шаблею», а тепер відновлена, переносилась на ту державу, яка панщину допускала і силою її насаджувала.

Така політика привела до того, що революційний процес в Україні був перерваний. Відчувши відсутність внутрішньої стабільності, сусідні держави перестали зважати на українську політику і використовували її виключно для своїх цілей. А пропольська, промосковська та туркофільська політика різних гетьманів не врятувала ідеї Української державності і закінчилася повним банкрутством.

Джерела та література

1. Борисенко В. Українська держава в другій половині XVII ст. / В. Борисенко // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 2–7.
2. Величко С. В. Літопис. / С. В. Величко – К. : Дніпро. – Т. 2. – 1991. – 642 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – Т. 3. 1651–1654. – М. : Изд. Акад. Наук СССР. – 644 с.
4. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Либидь, 1991. – 400 с.
5. Гуржій О. Українська держава в другій половині XVII—XVIII ст. : кордони, населення, право / О. Гуржій. – К., 1996. – 223 с.
6. Документи Богдана Хмельницького / упор. Г. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
7. Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.

8. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. – 262 с.

9. Смолій В. Богдан Хмельницький : Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.

10. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми, формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с.

11. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Віче, 1999. – 350 с.

12. Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави / В. Степанков. – Львів : Свічадо, 1994. – 194 с.

13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко – К. : Генеза, 1997. – 296 с.

Шрамченко Л.В. Развитие социально-экономических отношений в Гетьманщине и их влияние на становление Украинской государственности (50–60-е гг. XVII ст.).

Данная статья посвящена анализу социально-экономических отношений в Гетманщине в 50–60-е гг. XVII ст. и их влиянию на положение Украинской государственности. Было установлено, что новое государство, чтобы избежать распада, строило военно-административный аппарат на основе предшествующих порядков. Это создавало социальную нестабильность, поскольку реанимация старых условий жизни становилась причиной протестов широких масс населения.

Shramchenko L.V. Devoted to the analysis of socio-economic relations in Ukraine in 50–60 to the XVII item and their influence on position of the Ukrainian state system.

This article is devoted to the analysis of socio-economic relations in Ukraine in 50–60 to the XVII item and their influence on position of the Ukrainian state system. It was set that a new state, to avoid disintegration, had built a military-administrative vehicle on the basis of preceding orders. It created social instability, as the reanimation of old terms of life became the reason of protests of great masses of population.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бережна Наталія Володимирівна – викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Глибченко Вікторія Григорівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Голодна Юлія Олександрівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Заболотна Леся Леонідівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зарицька Юлія Миколаївна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Звада Олена Володимирівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Ідріс Наталія Олексіївна – викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Клевец Юлія Олександрівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Личко Світлана Олександрівна – викладач соціально-гуманітарних та економічних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Лісова Віта Олександрівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Ніколенко Наталія Вікторівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Олійник Наталія Вікторівна – студентка V курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Петрусенко Юлія Ігорівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Самойленко Наталія Сергіївна – викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Сергійчук Іраїда Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

Телешева Олена Леонідівна – старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Шведова Альбіна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Кролевецького інституту Глухівського державного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Шрамченко Любов Василівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Щербань Петро Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Щербань Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

Історичні науки

Збірник наукових праць

Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А.А. Сбруєва**
Комп'ютерна верстка **О.Ю. Заніна**

Здано в набір 23.04.09. Підписано до друку 22.04.09.
Формат 60x84/16. Гарн. Calibri. Папір офсет. Друк ризогр.
Умовн. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 10,9.
Тираж 300. Вид. № 39.

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87